

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**XV ƏSR AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA DÖVRÜN
İCTİMAİ-TARİXİ, MƏDƏNİ HADİSƏLƏRİNİN ƏKSI**

İxtisas: 5716.01 – Azərbaycan ədəbiyyatı

Elm sahəsi: Filologiya

Elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

İddiaçı: _____ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Könül Həmid qızı Hacıyeva

Elmi məsləhətçi: _____ Filologiya elmləri doktoru, dosent

Fəridə Əhəd qızı Əzizova

BAKI – 2024

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
I FƏSİL	
XV ƏSR AZƏRBAYCAN POEZİYASININ TƏDQIQ TARİXİNƏ BAXIŞ	19
1.1. İlk ədəbi-tarixi məxəzlər XV əsr Azərbaycan poeziyası haqqında	19
1.2. Dövrün sənətkarlarının müasirləri ilə bağlı bədii-estetik təəssüratları	29
1.3. XV yüzillik şairləri müasir dövr araşdırmalarında	39
II FƏSİL	
KLASSİK AZƏRBAYCAN POEZİYASININ XV ƏSR MƏRHƏLƏSİ	57
2.1. Dövrün ictimai-siyasi və mədəni mənzərəsi	57
2.2. Ədəbi mühitin əsas özəllikləri.....	67
2.3. XV əsrdə saray ədəbiyyatı ənənələri və aparıcı nümayəndələri	81
III FƏSİL	
DÖVRÜN İCTİMAI-TARİXİ HADİSƏLƏRİNİN ƏDƏBİYYATDA BƏDİİ TƏQDİMİ	97
3.1. XV yüzillik ədəbiyyatında tarixi motivlər	97
3.2. Dövrün ictimai hadisələri bədii yaradıcılıqda	125
3.3. XV əsr şairlərinin yaradıcılığında didaktik məsələlər	155
IV FƏSİL	
JANRLAR VƏ SƏNƏTKARLIQ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	172
4.1. XV əsr poeziyasının janr xüsusiyyətləri	172
4.2. Sənətkarların dil və üslub özünəməxsusluqları.....	185
4.3. XV əsr Azərbaycan şeirində işlək bədii vasitələr	204
NƏTİCƏ	224
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	228

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. XV əsr Azərbaycan ədəbiyyatının formalaşması və inkişafında əhəmiyyətli rolu olmuş şairlərin yaradıcılıqlarının dövrün ictimai-tarixi, mədəni mənzərəsi kontekstində araşdırılması onların ümumi və səciyyəvi cəhətlərinin, fərqli keyfiyyətlərinin üzə çıxarılmasına, Orta əsr şairlərinin bir-birindən əxz etdiyi və bir-birinə ötürdüyü xüsusiyyətlərin öyrənilməsinə şərait yaradır. Bu tədqiqat işində Nemətullah Kişvəri, Cahanşah Həqiqi, Həbib, Əfsəhəddin Hidayət, Bədr Şirvani, Şah Qasım Ənvar, Xəlili və Hamidi kimi şairlərin ədəbi irsi haqqında daha öncə aparılmış araşdırmalara nəzər yetirilmişdir. Onların yaradıcılıqlarında işlənən ictimai, tarixi mövzuların bədii təqdimi təhlilə cəlb edilmişdir. Adı çəkilən Azərbaycan şairlərinin fars və Azərbaycan dillərindəki əsərlərində istifadə olunan poetik kateqoriyalardan bəhs edilərək onların işlənmə tezliyi və xüsusiyyətləri misallarla göstərilmişdir. Adları çəkilən sənətkarların yaradıcılıqlarına Şərq poeziyasının tədqiqi kontekstində yanaşılaraq onların Şərq mədəniyyəti və ədəbiyyatından nə kimi keyfiyyət və yeniliklər əxz etdiyi, eyni zamanda bu şairlərin ümumşərq mədəniyyətinin inkişafına hansı səpkidə təsir göstərərək, bu inkişaf prosesində necə iştirak etdiyi araşdırılmışdır.

Mövzunun aktuallığını şərtləndirən əsas amil ondan ibarətdir ki, XV əsr Azərbaycan poeziyası daşdığı zəngin məzmun və forma xüsusiyyətləri ilə geniş tədqiqata cəlb olunmamışdır. Orta əsrlər Azərbaycan poeziyasından bəhs edilərkən əksər hallarda XIV və XVI yüzilliklərdə yaşayıb-yaratmış sənətkarlarımızın yaradıcılığına diqqət yönəldilmiş, XV əsr Azərbaycan şairlərinin ədəbiyyatımız qarşısındakı xidmətlərinin, həm öz müasirlərinin, həm də sonrakı əsrlərdə yetişən şairlərin irsinə göstərdikləri əhəmiyyətli təsirin, nəhayət isə bütövlükdə klassik poeziyamızın mövzu və ifadə baxımından zənginləşməsinə verdikləri töhfələrin üzərindən sükutla keçilmişdir. Bu dissertasiyada XV yüzillik Azərbaycan poeziyası özünün az öyrənilmiş istedadlı nümayəndələri, əks etdirdiyi tarixi, ictimai mövzuları, didaktik-fəlsəfi səciyyəsi ilə ilk dəfə olaraq müstəqil elmi araşdırma obyektini kimi

tədqiqata cəlb edilmişdir.

Tədqiqatda ilkin ədəbi məxəzlərin XV əsr poeziyası haqqında verdiyi bilgilərə əsaslanılmış, dövrün tarixi-ictimai, ədəbi-mədəni mənzərəsini işıqlandıran təzkirə, məcmuə və ədəbiyyat tarixləri, XV əsrdə yaşayan sənətkarlar barədə məlumat verən elmi məqalə və oçerklərdən bəhs edilərək onların əhəmiyyəti vurğulanmışdır.

Araşdırma zamanı dövrün sənətkarlarının müasirlərinin yaradıcılığı ilə bağlı bədii-estetik təəssüratlarına yer verilmiş, XV yüzillikdə yaşayıb-yaratmış söz ustalarının əsərlərində rast gəlinən ədəbi-bədii mülahizələrə diqqət yetirilmişdir. Bu fikirlərdəki gerçəkliyi əks etdirən məqamlara münasibət bildirilmişdir. Sözügedən yüzillikdə yaranan poeziya və onun yaradıcıları haqqında XX əsrin əvvəllərindən etibarən bu günə qədər aparılan tədqiqatlar mərhələlərlə, təsnif olunaraq göstərilmişdir. Araşdırıcılar və aparılan tədqiqat haqqında məlumatlara yer verilmiş, əldə edilən nailiyyət və gözə çarpan çatışmazlıqlar qeyd edilmişdir.

Tədqiqat mövzusunda daxil olan məsələləri tam əhatə etmək məqsədilə Azərbaycanın XV əsrdəki tarixi-ictimai mənzərəsi haqqında məlumata yer verilmişdir. Ədəbi mühitin əsas özəllikləri və onun formalaşmasında mühüm yer tutan ayrı-ayrı sənətkarların ümumi yaradıcılığının təhlili aparılmışdır. Şirvanşahlar, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu saraylarında yaranan poeziyanın səciyyəvi cizgiləri, söz sənətinin həyatla bağlılığı əsaslandırılmışdır. Ədəbi mühitin başlıca xüsusiyyətləri qeyd olunmuşdur. Dövrün ədəbi-mədəni durumunu şərtləndirən mühüm cəhətlərdən bəhs edilmişdir. Araşdırmada saray ədəbiyyatı ənənələrinin yeni yönündə davamı və onun aparıcı nümayəndələri barədə mülahizələrə yer verilmişdir. Bu mənada saray poeziyası tarixinə qısa ekskursiya saray şeiri ənənələrinin və onun inkişaf istiqamətlərinin düzgün təhlil edilməsinə geniş imkan yaratmışdır. Saray şeiri ənənələrinin ədəbiyyat tarixindəki yerinin müasir baxışla müəyyənləşdirilməsinə çalışılmışdır. XV yüzillikdə bu ənənələrin yeni yönündə davamı, bu sahədə tarixi-mədəni amillərin təsiri araşdırılmışdır. Tədqiqat zamanı dövrün poeziyasının əsas mövzuları gözdən keçirilərkən Azərbaycan saray ədəbiyyatının qədim, zəngin ənənələrindən söz açılmışdır. Ənənəyə münasibət və mövcud qarşılıqlı ədəbi-bədii əlaqələr aydınlaşdırılmışdır. Həyat həqiqətləri və ictimai hadisələrin söz sənətində

yeri müəyyənləşdirilmişdir. Tarixi motivlər təhlilə cəlb olunmuşdur. Poeziyada ictimai əhəmiyyətli mövzulara tez-tez müraciətin əsas səbəbləri açıqlanmışdır. Belə ki, XV əsrin əsas mövzu və problemlərinin müəyyənləşdirilməsi sarayla bağlı şairlərin xalq həyatına biganə qalmaması, ictimaiyyəti düşündürən problemlərin saray şəirində də diqqət mərkəzində olmasını aydınlaşdırmağa imkan verir, bu sənətkarların xalqa bağlı vətənpərvər şəxsiyyətlər kimi səciyyələndirilməsinə zəmin yaradır.

Tədqiqat işində həyatın başlıca reallıqlarının dövrün poeziyasında bu və ya digər şəkildə əks olunmasına dair elmi-nəzəri mülahizələrə münasibət yer almışdır. Həyatla bağlı gerçəkliklərin söz sənətində ifadə rəngarəngliyinin bədii nümunələr işığında təhlili aparılmışdır. Poeziyada dünyəvi motivlərin güclənməsi, bunu şərtləndirən tarixi-ictimai şəraitin şairlərin poetik düşüncəsinə təsiri barədə mülahizələrə yer verilmişdir. Bu dövrün şairlərinin əsərlərinin üslub və dil xüsusiyyətlərinin müqayisəli şəkildə öyrənilərək onları birləşdirən cəhətlərin üzə çıxarılmasına çalışılmışdır. Dövrün poeziyasının inkişafında özünə xas poetik dili və üslubu ilə seçilən sənətkarların rolu xüsusi dəyərləndirilmiş, sonrakı dövrlərdə yaranan şeirə mühüm təsiri bədii nümunələr işığında aydınlaşdırılmışdır. Klassik poetikanın ənənəvi təsvir və ifadə vasitələrinin dövrün poeziyasındakı inikası səkkiz divan şairinin (Həqiqi, Həbib, Bədr Şirvani, Kişvəri, Hamidi, Qasım Ənvar, Hidayət və Xəlili) türkcə (azərbaycanca) və farsca qələmə alınmış əsərləri əsasında araşdırılmış, adı çəkilən XV əsr sənətkarlarının daha çox müraciət etdikləri poetik vasitələrin işlənmə xüsusiyyətləri, ayrı-ayrı şairlərin bədii ustalıqdakı özünəməxsusluqları göstərilmişdir. Sadalanan bütün bu məsələlərə XV əsr Azərbaycan şairlərinin yaradıcılıqlarının müqayisəli tədqiqi fonunda yanaşılması dövr poeziyasının ümumi xarakteri, əsas bədii səciyyəsi haqqında təsəvvürün formalaşmasına imkan verir ki, bu da “XV əsr Azərbaycan poeziyasında dövrün ictimai-tarixi, mədəni hadisələrinin əksi” mövzusunda tədqiqat işinin yazılmasının Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətini və problem mövzu olaraq aktuallığını şərtləndirir.

Araşdırmamızda yaradıcılığına müraciət etdiyimiz şairlərin əsərlərini tədqiqat obyektinə olaraq götürdüyümüz üçün bu əsərlər və onların müəllifləri haqqında bu günə

qədər yazılmış elmi işlər, aparılan tədqiqatlar mövzunun işlənmə dərəcəsini müəyyən qədər özündə əks etdirir. XV yüzillikdə yaşamış Azərbaycan şairləri Cahanşah Həqiqi, Həbib, Bədr Şirvani, Hamidi, Əmir Hidayət, Kişvəri, Xəlili, Qasım Ənvar kimi ədəbi simaların həyat və yaradıcılıqları zaman-zaman yerli və əcnəbi tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılmışdır. Bu araşdırmalar şairlərin dövrün ictimai, tarixi, mədəni hadisələrinə münasibətini tam əks etdirməsə də tarixlə ədəbiyyatın vəhdət şəklində, bir-birinə təsir halında tədqiq olunması məsələsində mühüm əhəmiyyətə malik işlər olaraq qiymətləndirilir.

Həqiqi yaradıcılığının ilk tədqiqatçılarından sayılan Lətif Hüseynzadənin bu sahədə gördüyü işlər xüsusilə təqdirəlayiqdir. Həqiqinin türkcə (azərbaycanca) və farsca yazılmış Divanını üzə çıxardan alim onu tədqiq və tərtib edərək çapa hazırlamışdır. Həqiqinin yaradıcılığını geniş tədqiqata cəlb etmiş Lətif Hüseynzadə onun şeirlərində *“insani eşq, gözəlliyə pərəstiş, həyata bağlılıq, sədaqət, humanizm və sair bu kimi ümumbəşəri hisslər”*in ifadə olunduğunu vurğulamışdır [61, s.10]. Nəsimi yaradıcılığını araşdıran görkəmli alim Mirzə Quluzadə isə şairin əsərlərini tədqiq edərkən Həqiqinin *“tərəqqipərvər görüşlərə”* malik olduğunu, bu mənada ona *“klassik ədəbi irsin ənənələri və hürufilik ideyalarının təsir”* etdiyini, *“yaradıcılığında Nəsimi poeziyasının ideya motivləri, dil, forma, üslub xüsusiyyətləri hakim”* olduğunu yazır [69, s.94]. Alim Həqiqinin yalnız bir şair kimi deyil, ictimai xadim, dövlət başçısı kimi də Nəsimi ideyalarından bəhrələndiyini yazmışdır. Həqiqi yaradıcılığının tədqiqində böyük alim Zümrüd Quluzadənin tədqiqatlarını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Lakin alimin qənaətlərindən belə aydın olur ki, o, Həqiqinin hürufiliyə bir şair kimi müsbət münasibətini vurğulayarkən bu təlimin sosial-ictimai yükünü, cəmiyyətdə çevriliş, islahat yarada biləcək rolunu və gücünü görməzdən gəlmiş ya da görməmişdir. Mirzə Cahanşahın bir hökmdar kimi hürufilərə münasibətini əks etdirən qanlı hadisələr barədə qaynaqlardakı məlumatlar buna sübutdur [143, s.172]. Şair-hökmdarın qələmə aldığı əsərlərdə hürufilik terminlərinin işlənməsini fərqli baxış bucağından dəyərləndirib izah edən AMEA-nın müxbir üzvü Azadə Rüstəmovaya isə Həqiqi şeirində bu məsələyə insanın tərənnümü kontekstindən yanaşıldığı fikrini irəli sürür [6, s.95]. Müasir dövrdə Həqiqi yaradıcılığı ilə bağlı

f.e.d. Ataəmi Mirzəyevin [73, s.31-33], gənc tədqiqatçı Xanım Mirzəyevanın [74, s.338-343] araşdırmaları məlumdur. Həqiqinin irsi İran tədqiqatçıları tərəfindən də araşdırılmış, onun türkcə (azərbaycanca) və farsca əsərləri iranlı nəşirlər tərəfindən nəşr edilmişdir. İranın görkəmli ədəbiyyatşünas alimlərindən Firuz Refahi Ələmdari Həqiqi divanlarına yazdığı müqəddimədə şairin məsnəvi yazmaq bacarığını yüksək qiymətləndirərək onu Mövlana Cəlaləddin Ruminin layiqli davamçısı hesab etmişdir [165, s.180]. Alim XV əsr Azərbaycan şairi Xəlilinin yaradıcılığı üzərində də araşdırma aparmış, şairin Divanının yeni əlyazma nüsxəsini üzə çıxararaq əldə olan bir neçə nüsxə əsasında “Xəlilinin Külliyyatı”nı çapa hazırlamışdır [164]. Türkiyəli alimlər arasında da Həqiqi irsinin tədqiqi ilə məşğul olmuş araşdırıcılar vardır. Şairin Türkiyədə çap olunmuş Divanına yazılan ön sözün müəllifi, professor Muhsin Macit şairin farsca irsini dəyərləndirərkən onu *“Hurüfiliyin hərflərlə bağlı sirlərinə, təfsirlərinə çox da yer verməyən, söyləyəcəklərini mümkün olduqca örtülü söyləyən”* şair kimi səciyyələndirmişdir [119, s.13]. Tədqiqatçı Həqiqinin farsca əsərlərinin çoxluq təşkil etdiyini vurğulayaraq onun öz ana dilində də şeirlər yazmasını təqdir etdiyini bildirmişdir. Avropa şərqşünaslığında Vladimir Minorskinin Cahənşah və onun poeziyası ilə bağlı araşdırmaları var [156, s.271-297].

Nemətullah Kişvəri də yaradıcılığı müəyyən qədər araşdırmaya cəlb edilmiş orta əsr şairlərimizdəndir. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin tədqiq və tədrisində xüsusi xidmətləri olan Türkiyəli alim İsmayıl Hikmət Kişvərini həssas və rəvan təbli şair adlandırmışdır [58]. 1946-cı ildə isə tədqiqatçılardan professor Həmid Araslı Kişvəridən *“Füzulinin sələflərindən biri”* deyə bəhs etmişdir [3]. Həmid Araslı Kişvəri haqqında yazdığı tədqiqat əsərində onun şeirinin kədərli məzmunundan, daşürəkli zəmanədən narazı olmasından danışır. 1976-cı ildə professor Cahangir Qəhrəmanov Kişvəri Divanının elmi təsvirini vermiş [66], 1983-cü ildə dilçi alim Roza Eyvazova Kişvəri əsərlərinin dili haqqında tədqiqat əsəri yazmışdır [19]. Kişvərinin Divanının yeni aşkar edilən daha bir nüsxəsi haqqında Almaniyada yaşayan soydaşımız Məhəmmədəli Hüseyni məlumat vermiş və əlyazmanın İranın Məclis-Şurayə-İslami kitabxanasında saxlandığını bildirmişdir [60, s.3]. 2010-cu ildə isə şairin türkcə (azərbaycanca) Divanı Bakıda nəşr olunmuşdur. Müasir dövrdə

Leyla Bayramova “Nemətullah Kişvərinin farsca “Divan”ının ideya-tematik və bədii-üslubi xüsusiyyətləri” mövzusunda filologiya üzrə fəlsəfə doktorluğu dissertasiyası müdafiə etmişdir [14].

XV əsr Azərbaycan şairi Həbibinin yaradıcılığını görkəmli alim, orta əsrlər ədəbiyyatımızın, xüsusilə də Nəsimi irsinin tədqiqatçısı Mirzağa Quluzadə araşdırmışdır. O, Həbibini yaradıcılığını səciyyələndirən cəhətlərə diqqət çəkmişdir. Mirzağa Quluzadə Həbibini “*Azərbaycan klassik şeirinin zəngin xəzinəsinə yaxşı bələd, istedadlı, özünə xas olan yaradıcılıq üslubu, intonasiyası olan söz ustalarından biri*” hesab etmişdir [69, s.95].

Həbibinin şairlik istedadının bütün şeir janrlarında müvəffəqiyyətlə parladığını görən görkəmli ədəbiyyatşünas Fuad Köprülü onun özündən sonra yaranan poeziyaya əhəmiyyətli təsirini xüsusi vurğulamışdır [115]. Türkiyəli tədqiqatçı Həbibinin birmənalı şəkildə hürufi şairi olduğunu, hürufizmi təbliğ etdiyi fikrini irəli sürmüşdür. XX yüzilliyin başlarında fəaliyyət göstərmiş ədəbiyyatşünas alim Süleyman Nazifin də Azərbaycan şairləri haqqında araşdırmaları diqqətəlayiq hesab edilməlidir. Onun barəsində fikir yürütdüyü, əsərləri üzərində təhlillər apardığı şairlər arasında Həbibini də vardır. Füzuliyə təsir edən şairlər arasında Həbibini də qeyd edən tədqiqatçının qənaəti ilə razılaşmaq mümkün deyil [120]. Süleyman Nazif nümunələr üzərində qarşılaşdırılmalı müqayisələr apararaq bu nəticəyə gəlmişdi. Orta yüzilliklər fəlsəfi fikrinin tanınmış tədqiqatçısı Zümrüd Quluzadə Həbibinin dövrümüzədək gəlib çatmış bir neçə əsəri əsasında qənaətlərini ümumiləşdirərək nəzəri cəhətdən insanın Tanrı ilə vəhdətinə əsaslanan sufi-hürufi simvolikasının onun ədəbi irsinə xarakterik olduğunu qeyd etmişdir [143, s.187]. Müasir dövrdə Həbibini yaradıcılığının yorulmaz tədqiqatçısı Gülçin Babayevanın araşdırmaları da diqqətəlayiq elmi işlərdəndir. Alimin “Həbibini (həyatı və sənəti)” adlı monoqrafiyası bu orta əsr şairimizin ömür yolunu və poetik irsini işıqlandıran sanballı tədqiqat əsəridir. Monoqrafiyada əhatəli bir araşdırma apararaq şairi orijinal üslublu, zəngin təxəyyüllü, istedadlı sənətkar kimi xarakterizə edən müəllif onun türkdilli ədəbiyyatdakı yeri barədə qənaətlərini ümumiləşdirmişdir [12, s.93].

Tədqiqata cəlb etdiyimiz dövrün istedadlı şairlərindən olan Əmir Hidayət geniş

oxucu kütləsinə məlum olmasa da, şairin irsinin öyrənilməsində bir sıra addımlar atılmışdır. Vaxtilə Cəlaləddin Dəvvani, Sam Mirzə, Ruzbehan Xunci, Katib Çələbi şair haqqında məlumat vermişlər. Xaricdə Vladimir Minorski, Etye, Zeynəb Qorxmaz, Əbdülqadir Qaraxan, Yavuz Akpınar kimi alimlər, ölkəmizdə isə Əzizağa Məmmədov və Aida Paşalı Hidayət yaradıcılığının tədqiqi ilə məşğul olmuşlar. Araşdırıcı alim Aida Paşalı Əmir Əfsəhəddin Hidayətin məlum nüsxələrini tutuşduraraq Divanın tekstoloji-filoloji tədqiqi ilə bağlı sistemləşdirmə aparmış, “Əfsəhəddin Hidayət və “Divan”ı” adlı monoqrafiya ilə Hidayət irsinin öyrənilməsinə dəyərli töhfə vermişdir [78]. Türkiyənin tanınmış alimi, klassik ədəbiyyat tədqiqatçısı Əbdülqadir Qaraxan Əfsəhəddin Hidayətin Divanındakı şeirlərin yüksək bədii xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq Hidayətin “Füzuli müjdəli şair” olduğunu vurğulamışdır [110, s.248]. Digər türkiyəli alim Yavuz Akpınar isə əsərlərindən birində Kişvəri ilə yanaşı Hidayətin də Azərbaycan poeziyasının təkmilləşməsində özünəməxsus yeri olduğunu qeyd etmiş, onların “*Füzuliyə bir zəmin*” hazırladıqları fikrini irəli sürmüşdür [98, s.25].

Dövr ədəbiyyatının parlaq simalarından biri Xəlili təxəllüsü ilə tanınan Azərbaycan şairidir. Onun şairlik fəaliyyətinin böyük bir hissəsi Osmanlı dövləti ərazisində keçdiyi üçün əsərləri Türkiyə ədəbiyyatşünaslarının diqqət mərkəzində olmuş, haqqında dissertasiya və məqalələr yazılmışdır. Türkiyəli alim Ömər Bayram Xəlilini “*Dilində Azərbaycan Türkcəsi özəllikləri, şeirlərində isə vətən həsrəti və qürbət mövzuları*” olan bir şair kimi səciyələndirir [101, s.89]. Şair və onun ədəbi irsi haqqında tanınmış tədqiqatçı Azadə Musabəylinin də araşdırmaları vardır. Alimin bu yöndəki tədqiqatları “Türkiyədə yaranan Azərbaycan ədəbiyyatı və Xəlilinin “Firqətnamə”si adlı kitabda əks olunmuşdur. Azadə Musabəylinin yazdığına görə, Üsaməddin Mustafa Taşköprülüzadə, Ədirnəli Səhi Bəy, Aşıq Çələbi və digərlərinin təzkirələrində Xəlili haqqında qısa məlumatlara rast gəlinir. Şair barədə Purqştal Hammer və Elias Con Vilkinson Gibbin də qeydləri olduğu bildirilir [74]. Türkiyədə Xəlilinin “Fəraqnamə” əsərinin mühüm tədqiqatçılarından olan Orhan Kamal Tavukçu, Vəsfə Mahir Kocatürk, Günay Kut, Cemil Gülsərənin xidmətlərini də xüsusi qeyd etmək lazımdır. Şairin “Külliyat”ı bu yaxınlarda İranda işıq üzü

görmüşdür [164]. Türkiyəli müəllif Şövkət Beysanoğlunun “Diyarbəkirli fikir və sənət adamları” kitabında da Xəlili ilə bağlı az da olsa bilgi verilmişdir [102]. Doktor Əhməd Kavaklıyazının “15. yüzilin şairlərindən Diyarbəkirli Xəlilinin şeirləri” adlı məqaləsi isə Xəliliyə məxsus hesab edilən şeir nümunələri haqqındadır [111]. Nəzərdən keçirdiyimiz nəşrlər Xəlili irsinin tanınması və tədqiqi sahəsində görülən əhəmiyyətli işlərdir. Xəlili yaradıcılığını dərinlən araşdıraraq təhlil və müqayisə aparan tədqiqatçı Orxan Kamal Tavukçu “Firqətnamə”yə daxil olan poetik nümunələrin təsiriylə ortaya çıxan şeirlərin bir çoxunu təqlid adlandırmışdır [129, s.206]. Xəlilini istedadlı, özünəməxsus səviyyəli poetik tərzə sahib şair kimi xarakterizə edən Orxan Kamal Tavukçu bu fikirləri şairin haqqında bəhs olunan mürəbbesi və ona yazılan çoxlu nəzirlərə əsaslanaraq dilə gətirir.

XV yüzilliyin qüdrətli şairlərindən olan Şah Qasım Ənvar yaradıcılığı ilə də bir sıra alimlər məşğul olmuşlar. Klassik ədəbiyyatımızın yorulmaz tədqiqatçısı Çingiz Sasaninin fikrincə, “*Qasım Ənvarın bədii yaradıcılığı sufi panteist mahiyyətinə görə ötən yarım əsrdə ədəbiyyatşünasların diqqətindən kənar qalmışdır*”. Alim “*orta əsr təzkiyəçilərinin onun hal-tərcüməsi və təsəvvüf aləmində böyük nüfuzu haqqında geniş yazılar verdiyi*” və şairin təzkiyə müəllifləri tərəfindən daha yaxşı tanındığı qənaətindədir [93, s.271]. Bu klassik şairimizin fəlsəfi görüşlərini təhlil edən alim Zümrüd Quluzadə onun haqqında “*Qasım Ənvarın hürufiliyə münasibətinin qiymətləndirilməsində meyar hər şeydən əvvəl müttəfəkkirin yaradıcılığı ola bilər*” fikrini irəli sürmüşdür [144, s.209].

Araşdırmalarda Hamidi təxəllüslü şairimizin yaradıcılığına da münasibət bildirilmişdir. Elmi fəaliyyətinin böyük bir qismini Füzuli irsinin araşdırılmasına həsr edən yorulmaz tədqiqatçı, fil.ü.f.d. Zəkulla Bayramlı şairin Divanını təhlilə cəlb edərək əsərlərinin ideya-məzmun xüsusiyyətləri, poetik tərz, bədii səciyyəsi haqqında öz elmi mövqeyini bildirmişdir. Tədqiqatçı əldə olan Divanına əsasən Hamidinin Füzuliyə güclü təsirini müəyyənləşdirməklə yanaşı onun özünün də daha öncəki sənətkarlardan əhəmiyyətli dərəcədə təsirləndiyi qənaətinə gəlmişdir [13, s.227]. Şairin haqqında gəlinən ümumi nəticələrə əsasən yaradıcılığında hürufilik simvolikasına yer versə də tam olaraq hürufi şairi adlandırılı bilməz. Türkiyəli

tədqiqatçılardan İsmayıl Ünver Hamidinin Azərbaycan türkcəsində qələmə aldığı şeirlər haqqında “*Hamidinin türkcə şeirləri, say baxımından farsça şeirlərindən çox azdır*” deyər, fikir bildirmişdir [130, s.199]. İngilis şərqşünası Edvard Braun farsdilli poeziya ilə bağlı araşdırmalarında Şah Qasım Ənvarın farsca və türkcə məsnəvilərdən ibarət Divanının olduğunu qeyd etmişdir [154]. Digər bir Britaniya alimi Qor Ausli də Qasım Ənvarın dövrü və həyatı haqqında məlumat vermişdir [158].

XV yüzillik ədəbiyyatının daha bir parlaq nümayəndəsi olan Bədr Şirvani yaradıcılığı da keçən əsrin sonlarından başlayaraq ciddi araşdırmaya cəlb edilmişdir. Müasir dövrdə şair və onun bədii irsi haqqında ilk tədqiqatı görkəmli alim Əbülfəz Rəhimov aparmış, Bədr Şirvaninin Özbəkistan Respublikası Elmlər Akademiyasının Şərqşünaslıq institutunun kitabxanasında qorunub saxlanılan farsca şeirlər “Divan”ını Moskvada nəşr etdirmişdir [153]. Alim şairin həyat və yaradıcılığı haqqında etdiyi araşdırmaları, üzə çıxardığı maraqlı faktları elmi məqalələrində irəli sürmüşdür [79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88]. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının akademikləri Həmid Araslı, Əbdülkərim Əlizadə Bədr Şirvaninin yaradıcılığına nəzər salmış, onun gözəl zövqlü söz ustası olduğunu qeyd etmişlər. Əlyar Səfərli və Xəlil Yusiflinin müəllifləri olduğu “Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabında Bədr Şirvani haqqında məlumat verilir. Onun əsərlərini “*bütün ziddiyətlərinə baxmayaraq XV əsrin birinci yarısının maraqlı poetik inikası*” kimi yüksək qiymətləndirən müəlliflər şairin yaradıcılığında sənətkarlıq məsələlərinə də toxunaraq “*Şairin poetik üslubu*”nun “*onun şəxsiyyəti, cəmiyyətdə mövqeyi, hadisələrə münasibəti ilə müəyyənləşməsi*” qənaətinə gəlirlər [94, s.330-333]. Şairin dövrü, mühiti, ömür yolu və poetik irsi barədə geniş tədqiqat işi isə tərəfimizdən yerinə yetirilmişdir. 2007-ci ildə hazırladığımız “Bədr Şirvani” adlı monoqrafiya nəşr edilmişdir[28].

Göründüyü kimi, mövzu ona ayrı-ayrı aspektlərdən yanaşılaraq müxtəlif elmi araşdırmalarda qismən yer verilməklə az və ya çox dərəcədə işlənmişdir ki, bu da ədəbiyyat tariximizin öyrənilməsində əhəmiyyətli işdir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqat işinin obyektini XV əsr Azərbaycan poeziyasının səkkizə yaxın nümayəndəsinin türkcə (azərbaycanca), farsca şeirlər

Divanı, qəzəl, qəsidə, rübai, məsnəvi və s. şeirləri təşkil edir. Dissertasiyada təhlilə cəlb edilən şeirlər arasında məzmun və forma nöqtəyi-nəzərindən, dövrün tarixi, ictimai, mədəni hadisələrini əks etdirməsi baxımından paralel və müqayisələr aparılmışdır.

Tədqiqatın predmetini isə XV yüzillik saray ədəbiyyatında tarixi motivlərin müəyyən edilməsi, təhlili, dövrün ictimai hadisələrinin bədii yaradıcılıqda təqdiminin araşdırılması, XV əsr Azərbaycan şeirində işlənən əsas janrlar və əsərlərin sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin müqayisəli tədqiqi təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi poeziyada tarixi məqamların əksini, ictimai mühitin ədəbiyyata təsirini, XV əsr ədəbiyyatında özünü qabarıq göstərən təriqət meyilləri və dini-fəlsəfi görüşlərin poetik düşüncədə qoyduğu izləri misallarla göstərərək təhlil etmək, XV əsr şairlərinin insan əxlaqı, şəxsiyyət ucalığı, dünya və həyatla bağlı fəlsəfi səciyyəli mülahizələrini ayrı-ayrılıqda müqayisəli şəkildə araşdırmaq, dövrün poeziyasında daha çox işlənən janrları, onların işlənmə xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək, XV əsr poeziyasının dil və üslub baxımından tədqiqinə diqqət yönəltməkdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı elmi-nəzəri vəzifələrin həlli nəzərdə tutulur:

- XV əsr Azərbaycan poeziyası haqqında məlumat verən ilkin ədəbi-tarixi məxəzləri müəyyənləşdirib sistemli şəkildə göstərmək, təzkirə və şeir məcmuələrindəki mühüm məlumatların xarakterik xüsusiyyətlərini qeyd etmək;

- Dövrün sənətkarlarının müasirləri ilə bağlı bədii-estetik təəssüratlarını müəyyənləşdirərək onların ədəbi zövqlərini əks etdirən qənaətləri təhlilə cəlb etmək;

- XV yüzillik şairləri haqqında müasir tədqiqatlarda yer alan fikir və mülahizələri analiz etmək və onların yaradıcılığına həsr olunan elmi araşdırmalardakı mühüm nəticələrin əhəmiyyətini göstərmək;

- Dövr ədəbiyyatını mövzu və mahiyyət baxımından doğru səciyyələndirmək üçün dövrün ictimai-siyasi, mədəni mühitinin düzgün təhlil edilməsi;

- XV yüzillik Azərbaycan ədəbi mühitini xarakterizə edən əsas cəhətləri qeyd etmək. Əsrin şairlərinin yaradıcılıqlarının, sənətə münasibətlərinin və mövcud ədəbi cərəyanların ədəbi mühitin formalaşmasındakı rolunu müəyyənləşdirmək;

- XV əsrdə Azərbaycanda inkişaf etmiş saray şeiri, nümayəndələri, saray ədəbiyyatı ənənələrini gözdən keçirib təhlil etmək. Şairlərin yaradıcılığının saray mühitindən əxz etdiyi zənginlik və yenilikləri göstərmək. Saray mühitinin dövrün ədəbiyyatına qazandırdığı müsbət keyfiyyətləri təyin edib misallar üzərində təhlil aparmaq;

- Dövrün şairlərinin fəaliyyət göstərdikləri tarixi-siyasi şəraitlə bağlı əsərlərində yaratdıqları dolğun bədii təsəvvürə münasibət bildirmək. XV yüzillik şairlərinin şeirlərində tarixi motivlərin üstünlük təşkil etməsinin səbəblərini göstərmək. Təsvir edilmiş ayrı-ayrı tarixi epizod və hadisələri, əsər daxilində verilən maddeyi-tarixləri təhlil etmək;

- XV əsr Azərbaycan poeziyası nümayəndələrinin dövrün siyasi və mədəni proseslərinə münasibəti və bu proseslərdə bilavasitə iştirakını araşdırmaq. Sözügedən yüzillikdə Azərbaycan şeirinin başlıca problematikası və mövzularını araşdırmaq. Həyatın başlıca reallıqlarının dövrün ədəbi əsərlərində əks olunmasına dair elmi-nəzəri mülahizələri tədqiqata cəlb etmək. XV yüzillik Azərbaycan poeziyasında dünyəvi motivlərin güclənməsini şərtləndirən tarixi-ictimai şəraitin şairlərin poetik düşüncəsinə təsirini araşdırmaq. Dövrün ədəbi-ictimai həyatının poeziyada bədii təqdim xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirərək təhlil etmək;

- Sənətkarların didaktik-fəlsəfi, irfani görüşlərinin bədii yaradıcılıqda yeri və rolunu müəyyən etmək. Tədqiqat işində XV əsr şairlərinin ictimai-fəlsəfi fikirlərindəki ümumi və fərqli cəhətləri vurğulamaq, dövrün ədəbi ənənələri içərisində təsəvvüfün yeri və şairlərin yaradıcılığında sufizm motivləri haqqında mülahizələri gözdən keçirmək. Şah Qasım Ənvar, Əmir Əfsəhəddin Hidayətullah bəy, Nemətullah Kişvəri, Cahanşah Həqiqi, Həbib, Hamidi, Xəlili və Bədr Şirvani yaradıcılığında dövrün tarixi, ictimai və fəlsəfi mühitini əks etdirən məqamları təhlilə cəlb etmək. Dövrün şairlərinin insan əxlaqı, şəxsiyyət ucalığı, dünya və həyatla bağlı fəlsəfi görüşləri üzərində təhlil aparmaq, onların mütəfəkkir şəxsiyyətlərini xarakterizə etmək;

- XV əsr Azərbaycan poeziyasında çox istifadə olunan janrları və onların işlənmə xüsusiyyətlərini qeyd etmək. Dövr ədəbiyyatının janr baxımından

müxtəlifliyini, çoxəsrlik poeziyamızın sonrakı yüzilliklərdəki janr, forma və məzmun istiqamətlərinin dəqiqləşməsində oynadığı rolu müəyyənləşdirmək;

- Dili və poetik ifadə tərzilə seçilən sənətkarların XV əsr Azərbaycan şeirinin inkişafındakı rolunu müəyyən etmək və üslublardakı ümumi cəhətləri göstərmək. Tədqiqat prosesində şairlərin hər birinin yaradıcılığında özünü qabarıq şəkildə biruzə verən üslubi xüsusiyyətləri vurğulamaq, dil və ifadə nöqteyi-nəzərindən müəyyən edilən özünəməxsusluqları qeyd etmək. Azərbaycan anadilli şeirinin inkişafında XV yüzillik şairlərimizin rolunu faktlar və nümunələrlə əsaslandırmaq;

- Bədii vasitələrin dövr ədəbiyyatındakı işlənmə tezliyi və özəlliklərini müəyyən etmək, saray şeir məclislərinin şairlərin sənətkar kimi yetişməsində və şeirdə zəngin poetik obrazların yaranmasındakı rolunu əsaslandırmaq.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat işinin yazılmasında tarixi-müqayisəli metoddan istifadə olunmuşdur. Araşdırma zamanı tarixilik prinsipinə riayət edilərək tipoloji-müqayisəli təhlil metoduna əsaslanılmış, faktların təhlili prosesində deduktiv və induktiv metodlara üstünlük verilmişdir. Tədqiqatın metodoloji və nəzəri əsaslarını filologiya elmi sahəsindəki milli və ümumbəşəri dəyərlər, ədəbi-bədii materialın sistemli şəkildə araşdırılması təşkil edir. Dissertasiya işində şeirlərin daxil olduğu divanların ən mükəmməl hesab edilən nüsxələri əsas götürülərək orijinal mətnlər üzərində tədqiqat aparılmışdır. Araşdırma zamanı nəzəri cəhətdən Azərbaycan, Türkiyə, İran, Rusiya və Avropa alimlərinin fikirlərinə istinad edilmiş, tanınmış alimlərin nəzəri-metodoloji səciyyəli mülahizələrinə yer verilmişdir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar aşağıdakılardır:

- XV yüzillik Azərbaycan ədəbiyyatının araşdırılmasında ilkin ədəbi-tarixi məxəzlər (təzkirələr, cümlələr, salnamələr, nəzirə məcmuələri), müasirlərinin dövrün şairləri haqqındakı qənaətləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. XV əsr Azərbaycan poeziyasının tədqiqi tarixinə nəzər salarkən müasir dövrdə bu sahədə bir sıra elmi araşdırmaların aparıldığına baxmayaraq dövrün əsas ədəbi nümayəndələrinin zəngin yaradıcılığının yetərinə öyrənilmədiyini görürük ki, buradan da XV yüzillik şairlərimizin irsinin daha əhatəli tədqiqata cəlb edilməsi ehtiyacı doğur;

- XV əsr mühüm tarixi, ictimai, mədəni hadisələrin baş verdiyi, dövrün ədəbiyyatının da bu hadisələrdən təsirlənməklə bərabər müəyyən ictimai-mədəni mühitin formalaşmasında rol oynadığı bir tarixi dönmə olaraq xarakterizə edilməlidir. Dövrün ictimai-siyasi, mədəni mühiti düzgün təhlil edilərsə, XV əsr Azərbaycan poeziyası mövzu və mahiyyət baxımından doğru qiymətləndirilər;

- XV yüzillik Azərbaycan ədəbi mühiti daha öncəki əsrlərin ədəbi ənənələri əsasında inkişaf etməklə yanaşı, daha çox məsnəvi yazılması, nəzirə yaradılması kimi cəhətlərlə səciyyələnir. XV yüzillik ədəbi mühiti zəngin poetik irs və təcrübədən bəhrələnərək yeni bədii müstəvidə inkişaf etmiş və özündən sonrakı əsrlərin poeziyasına əhəmiyyətli təsirini göstərmişdir;

- XV yüzillik Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığı saray mühitindən mövzu və forma əlvanlığı əxz etmişdir;

- XV əsr Azərbaycan şairləri müasiri olduqları dönmənin mühüm tarixi hadisələrindən bəhs edərək həmin tarixi-siyasi şərait haqqında müəyyən təsəvvür yaratmağa nail olmuşlar. XV yüzillik şairlərinin əsərlərində əsas yeri tarixi motivlər tutur. Bu motivlər şeir daxilində ayr-ayrı tarixi epizodların təsviri, tarixi şəxsiyyətlərin adlarının qeyd olunması və maddeyi-tarixlərin yazılması ilə ifadə edilmişdir;

- XV yüzilliyin poeziyasında dünyəvi motivlərin güclənməsini şərtləndirən tarixi-ictimai şərait şairlərin poetik düşüncəsinə əhəmiyyətli təsirini göstərmişdir. XV əsr Azərbaycan poeziyasında aktual ictimai mövzular, müəlliflərin ictimai baxışları əks olunmuşdur. Bu yüzillikdə təsəvvüfün geniş yayılması dövrün başlıca ictimai hadisəsi kimi şairlərin yaradıcılığında da öz parlaq təcəssümünü tapmış, sufi dünyagörüşü və təsəvvüf simvolikası ictimai fikirlərin poeziyada ifadə olunmasında vasitə rolunu oynamışdır;

- XV əsrin Şah Qasım Ənvar, Əmir Əfsəhəddin Hidayətullah bəy, Nemətullah Kişvəri, Cahanşah Həqiqi, Həbib, Hamidi, Xəlili və Bədr Şirvani kimi şairlərinin yaradıcılığı dövrün tarixi, ictimai və fəlsəfi mühitini əks etdirən məqamlarla zəngindir. Dövrün şairlərinin insan əxlaqı, şəxsiyyət ucalığı, dünya və həyatla bağlı fəlsəfi xarakterli mülahizələri onların mütəfəkkir şəxsiyyətlərini araşdırıb

işıqlandırmaya imkan verir;

- Tədqiqata cəlb edilən dövrün ədəbiyyatında ən işlək janrlar qəzəl və məsnəvidir. XV əsr Azərbaycan ədəbiyyatı çoxəsrlik poeziyamızın sonrakı yüzilliklərdəki janr, forma və məzmun istiqamətlərinin müəyyənlişməsində əhəmiyyətli və həlledici rol oynamışdır;

- XV əsr poeziyası dil və üslub baxımından da diqqəti cəlb edir. Şairlərin hər birinin yaradıcılığında özünü qabarıq şəkildə biruzə verən üslubi xüsusiyyətlər, dil və ifadə nöqtəyi-nəzərindən özünəməxsusluqlar vardır. Azərbaycan anadilli şeirinin inkişafında XV yüzillik şairlərimizin rolu danılmazdır. Dövrün şairlərinin bir çoxu (Həqiqi, Kişvəri, Həbib, Hamidi, Bədr Şirvani) saray mühitində fəaliyyət göstərirdiyindən onların orada qurulan şeir məclislərində iştirakı əsərlərinin sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə müsbət təsir göstərmişdir. Belə ki, şairlər ən müxtəlif bədii ifadə və təsvir vasitələrindən yararlanaraq, maraqlı poetik obrazlar yaradaraq XV yüzillik Azərbaycan poeziyasının forma və məzmun baxımından zənginləşməsinə xidmət etmişlər.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ilk dəfə olaraq müstəqil elmi araşdırma obyektini kimi seçilən XV əsr Azərbaycan poeziyasının tədqiqi işində aşağıdakı yeniliklər əldə edilmişdir:

- Haqqında bəhs edilən yüzilliyin poeziyası dövrün ictimai-tarixi, mədəni mənzərəsi kontekstində ilk dəfə olaraq bu dissertasiyada sistemli şəkildə tədqiqata cəlb edilmişdir;

- XV yüzillik Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığı müqayisəli şəkildə ilk dəfə olaraq bu dissertasiyada tədqiq edilmişdir;

- Sözügedən dövr poeziyasının əks etdirdiyi tarixi, ictimai mövzular, didaktik-fəlsəfi məzmun ilk dəfə olaraq müstəqil elmi araşdırmaya cəlb edilmişdir;

- XV əsrin səkkiz divan şairinin yaradıcılığında klassik poetikanın ənənəvi təsvir və ifadə vasitələrinin işlənməsi ilk dəfə olaraq bir dissertasiyada sistemli şəkildə tədqiq olunmuş, eyni dövr şairlərinin müraciət etdikləri poetik vasitələrin türkçə (azərbaycanca) və farsca şeirlərdəki işlənmə xüsusiyyətləri (özünəməxsusluqları) bir tədqiqat işində araşdırılmışdır;

- Tədqiqat zamanı ilk dəfə olaraq XV əsr Azərbaycan poeziyasında “çar dər çar” şeir şəklinin işlənməsi araşdırılmış, sözügedən dövrdə bu şeir şəklinə müraciət edən şairlər göstərilərək, şeirləri üzərində təhlillər aparılmışdır. Azərbaycanda haqqında ayrıca araşdırmaların olmadığı bu şeir şəklinin şairlərin öz xüsusi ustalılıqlarını göstərə bildikləri müəyyən bir poetik tərz olduğu dissertasiyada vurğulanaraq, haqqında ətraflı izah və müqayisəli şərh verilmişdir ki, bu da sözügedən dövrün poeziyasını səciyyələndirən elmi yenilikdir;

- Tədqiqat işində XV əsr Azərbaycan şairlərinin anadilli şeirləri ilə yanaşı ilk dəfə olaraq Cahanşah Həqiqinin, Qasım Ənvarın və Bədr Şirvaninin farsca divanları doktorluq dissertasiyası səviyyəsində araşdırmaya cəlb edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiyanın başlıca müddəə və nəticələrindən orta əsrlər ədəbiyyat tarixinin, orta əsrlər tarixinin, xüsusilə də Azərbaycan poeziyasının XV əsr mərhələsinin araşdırılması və yazılmasında, yaradıcılığı az öyrənilmiş şairlərin irsinin tanınması məqsədilə hazırlanan antologiya və monoqrafiyaların tərtib edilməsində istifadə oluna bilər. Tədqiqat işindən ali məktəblərin filologiya və tarix fakültələrinin proqram, dərslük və dərslük vəsaitlərinin hazırlanmasında yararlanmaq olar.

Tədqiqatın aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiyanın mövzusu AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun “Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı” şöbəsində müəyyən edilmişdir. Dissertasiyanın fəsilləri ayrı-ayrılıqda şöbənin iclaslarında müzakirə olunmuşdur. Tədqiqatın əsas müddəə və nəticələri iddiaçının Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi elmi jurnallarda, xarici ölkələrin nüfuzlu məcmuə və jurnallarında, o cümlədən beynəlxalq xülasələndirmə və indeksləmə sistemində daxil olan (Web of Science, ULAKBİM, Crossref, Copernicus) dövrü elmi nəşrlərdə, ölkə daxilində və xaricində keçirilən beynəlxalq konfransların materiallarında öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun “Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı” şöbəsində yerinə yetirilərək şöbənin tədqiqat istiqamətinə uyğun şəkildə tamamlanmışdır.

Dissertasiya işinin strukturu və ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş (30.530 şərti işarə), dörd fəsil (birinci fəsil üç paraqraf - 75.062 şərti işarə, ikinci fəsil üç paraqraf – 76.406 şərti işarə, üçüncü fəsil üç paraqraf - 127.677 şərti işarə, dördüncü fəsil üç paraqraf - 84.192 şərti işarə), nəticə (67.27 şərti işarə) və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Dissertasiya işinin ümumi həcmi 400.601 şərti işarədir.

I FƏSİL

XV ƏSR AZƏRBAYCAN POEZİYASININ TƏDQIQ TARİXİNƏ BAXIŞ

1.1. İlk ədəbi-tarixi məxəzlər XV əsr Azərbaycan poeziyası haqqında

Ədəbiyyat tarixində XV əsr Azərbaycan poeziyasının xüsusi yeri vardır. Anadilli şeirimizin yüksək inkişaf yoluna qədəm qoyduğu, təsəvvüf ədəbiyyatının parlaq nümunələrinin yarandığı bu dövr zaman-zaman təzkirəçilərin və alimlərin diqqətini çəkmişdir. Dövrün ədəbi mənzərəsini tam təsəvvür etmək üçün həmin müəlliflərin əsərləri zəngin qaynaq rolunu oynayır ki, onlar arasında təzkirələr xüsusi əhəmiyyət daşıyır. *“Bioqrafik məlumatlar, leksik, topoqrafik və etnoqrafik xarakterli müxtəlif şərhələrlə təchiz edilmiş təzkirələrdə hər bir şair haqqında qısa bioqrafik arayış verən hissələr olurdu. Həmin hissələrdə bioqrafik məlumatlardan sonra şairlərin əsərlərindən parçalar gəlir, arada isə müəllifinin nəsrə və ya nəzmlə yazılmış şərhəri verilirdi”* [22, s.16]. Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında dəqiq məlumat verən mənbələr olması etibarilə Dövlətşah Səmərqəndinin “Təzkirətüş-şüəra”, Sam Mirzənin “Töhfeyi-Sami”, İbrahim Mirzənin “Fərhəngi-İbrahimi”, Əhdi Bağdadının “Gülşənüş-şüəra”, Əlişir Nəvainin “Məcalisün-Nəfais” təzkirələri, Həsən bəy Rumlunun “Əhsənüt-təvarix”i mühüm əsərlər hesab edilir. Orta Asiya ədəbi mühitində ərsəyə gələn təzkirələrdən XV yüzillikdə Hüseyn Bayqaranın vəziri olmuş Əmir Kəmaləddin Hüseyn Qazurqahinin “Məcalisül-üşşaq”, XVI əsr müəllifi Həsən xoca Nisarinin “Müzəkkirül-əhbab”, XVII yüzillik ədibi Məhəmməd Bade Məlixə Səmərqəndinin “Müzakirül-əshab” əsərlərini qeyd etmək olar. Bu baxımdan Kastamonulu Lətifinin, Sadiq bəy Sadiqinin, Əbu Talib xan Təbrizinin, Məhəmmədəli Tərbiyətin təzkirəçilik xidmətləri də diqqətəlayiqdir. Akademik İsa Həbibbəyli ədəbi-tarixi məxəzlər və onların müəlliflərinin ədəbiyyat tarixindəki rolu barədə yazır: *“Orta əsr təzkirəçiləri, bir növ, ədəbiyyat tarixçilərinin vəzifələrini yerinə yetirmişlər. Bu mənada təzkirəçilik Azərbaycan ədəbiyyatı*

tarixinin bünövrəsi hesab oluna bilər. Salnaməçilik tarixə, təzkiyəçilik ədəbiyyat tarixinə dair mötəbər mənbəşünaslıq nümunəsidir” [56, s.14]. Ədəbiyyatda şüəra təzkiyələri adlanan bu əsərlər şairlər haqqında ilkin qaynaqlardır. Bunlar arasında bioqrafik səciyyə daşıyan qaynaqlar da xüsusi qeyd edilməlidir. Həmin əsərlərdə orta əsrlərdə fəaliyyət göstərmiş xəttatlar, musiqiçilər, övliyə hesab edilən şəxslər və s. ilə bağlı məlumat verilir. Belə məxəzlərlə bağlı oxuyuruq: *“Orta əsrlər ədəbiyyatşünaslığının mənqəbə, şərh, təqriiz, tərcümeyi-hal, səyahətnamə, salnamə kimi nümunələrində ədəbiyyat tariximizin dəyərli səhifələri toplanmışdır və küll halında bunların təcrübəsini nəzərə almadan klassik ədəbiyyatın inkişaf mənzərəsini aydınlaşdırmaq çətindir*” [65, s.20]. XV əsr Azərbaycan şairlərinin də bir çoxunun şöhrət qazandığı Osmanlı divan ədəbiyyatı mühitini əks etdirən bəzi bioqrafik qaynaqlar da mövcuddur. Bu qəbildən olan məxəzlər arasında daha çox tarixi mənbə sayılıb dövrün real mənzərəsi haqqında təsəvvür yaradan əsərlər də vardır. Onlardan bəzilərinin adını çəkməyi lazım bilirik. Daşköprüzadə Əhməd Əfəndinin “Şəqayiqün-Numaniyə”, Əli Mustafa Əfəndinin “Kühül-əxbar”, Katib Çələbinin “Fəzləkə”, “Kəşfüz-zünun”, Osmanzadə Əhməd Talibin “Hədiqətül-müluk”, “Hədiqətül-vüzəra”, “Dövhatül-Məşayix”, Şeyxizadə Əhməd Nazif Əfəndinin “Riyazün-nükəba”, Əhməd Rəsmi Əfəndinin “Hamilətül-Kübəra”, Nəfəszadə İbrahim əl-Hüsninin “Təzkiyətül-xəttatin”, Məhməd Əsəd Əfəndinin “Ətrabül-Asar” əsərləri bioqrafik və biblioqrafik səciyyəli belə mənbələrdəndir. Bu əsərlər orta əsrlərdə Ağqoyunlu, Səfəvi və Osmanlı dövlətləri ərazilərindəki mədəni mühit barədə informasiya ilə zəngin olmaq baxımından dəyərli qaynaqlardır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bir çox təzkiyədə onun tərtibçisinin aid olduğu sosial zümərənin zövqünü və mövqeyini sezmək mümkündür. Başqa sözlə, təzkiyə müəllifləri şair, sənətkar, tarixi şəxsiyyət və s. seçimlərində öz münasibətlərini də ifadə etmiş olurdular. Türkiyəli alim Cihan Okuyucu bu barədə yazır: *“Təzkiyələr arasında Səhi və Əhdi şairləri mənsub olduqları məqam, mənşə və məsləyə görə siniflərə ayıran ərəb və farslardakı təbəqələşdirmə ənənəsini davam etdirirlər. Sonrakılar isə sənətkarı sadəcə sənətkar kimi təqdim etmək yolunu tutdular. Bu mövzuda Aşık Çelebinin əlifba sırası sistemi daha çox başqalarına nümunə oldu. Yalnız padşah ailəsinə mənsub*

olanların ayrıca təqdim edilməsi bir ənənə olaraq davam etdi...Təzkirələr istər təqdim olunan şair sayı, istərsə verdiyi bilgilərin səhəhliyi baxımından ədəbiyyat tarixi nöqtəyi-nəzərindən fərqli əhəmiyyət kəsb edir” [121, s.156]. Gördüyümüz kimi, təzkirə tərtib edənlərin izlədikləri kriteriya və meyarlar da fərqli olmuşdur. Burada bir vacib məsələ də həmin əsərlərin əsaslandığı qaynaqlardır ki, bunlardan biri daha öncəki təzkirələr və şairlərlə bağlı ağızdan-ağıza keçən məlumatlardırsa, digəri elə şairlərin şeirləridir. Həmin poeziya nümunələrinin də bir qismi daha öncəki şeir toplularından, cümlərdən köçürülür, bir qismi isə təzkirə müəllifinin müasiri olan şairlərin özlərinə istinad edilərək toplanırdı. Cihan Okuyucunun “*Bəzən biografik məlumatlar üçün divanlar da qaynaq olmuşdur*” fikri əksər hallarda öz təsdiqini tapır, desək yanlışdır [121, s.156]. İlk ədəbi-tarixi məxəzlərlə bağlı diqqətçəkən bəzi məqamları vurğulamağa xüsusi ehtiyac vardır. Biografik bilgilərin yer aldığı təzkirələrdə şairlər bir çox yöndən işıqlandırılır. Əksər hallarda doğum taixləri göstərilməyən tanınmış şairlərin vəfatı, ölüm tarixi, dəfn yeri haqqında ətraflı məlumat verilir. Anadan olduğu və yaşadığı yerlər isə bir çox hallarda qarışdırılır. Şairlərin bəzilərinin yalnız təxəllüsü, bəzilərinin isə künyəsi, ata və baba adı göstərilir. Təzkirədə adı keçən sənətkarların təhsilləri barədə məlumat isə çox zaman bir-birinin bənzəri olur. Belə ki, orta əsr şairləri əsasən mədrəsədə ərəb, fars dillərini öyrənir, Quran, fiqh, təfsir, nücum, həndəsə kimi elmləri mənimsəyirdilər. Bu, onların bir ziyalı kimi yetişməsinə zəmin yaradırdı. Təsadüfi deyil ki, XV yüzillik də daxil olmaqla, orta əsrlərdə yetişən şairlərin bir çoxu həm də dövrünün alimi kimi tanınırdı. Təzkirələrdə şairlərin digər peşələri, az da olsa xarakter və zahiri görünüşləri haqqında məlumata da təsadüf edilir. Bəzən isə mənbə müəllifi şairlə olan münasibətindən, onunla bağlı xatirə və təəssüratlarından da qısaca bəhs etmiş olur.

Təzkirələr şairlərin əsərlərindən bəzi nümunələrin verildiyi tutarlı mənbə olması nöqtəyi-nəzərindən də əhəmiyyətlidir. Tərtibçi adətən şairlərin divanlarından məqsəduyğun hesab etdiyi, şeir məclislərində dinlənən ən məşhur, ən seçmə şeirlərini təzkirəyə daxil edir. Bu yerdə filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, şərqsünas Əkrəm Bağirovun fikirlərini xatırlamaq yerinə düşər. Tədqiqatçı yazır: “*Təzkirənin*

maraqlı, diqqətəlayiq cəhətləri çoxdur. Məsələn, bir çox şeirlərin nə münasibətlə yazılması o dövrün ədəbi prosesini izləmək, şairlərin həyat və yaradıcılığını ətraflı öyrənmək baxımından olduqca dəyərlidir. Müəllif ... təkcə şair və ədiblərlə kifayətlənməyib, öz dövrünün ustad xəttatları, nəqqaşları, müğənni və musiqiçiləri haqda da maraqlı məlumatlar verir” [77, s.6]. Alimin XIX yüzilliyə aid Nəvvab təzkiyəsi haqqında gəldiyi qənaətdə vurğulanan cəhətlər əksər orta əsr təzkiyələrinə şamil edilə bilər. Xüsusilə də şairlərin ədəbi irsi, sənətkarlıq xüsusiyyətləri bu cür toplularda verilən nümunələr əsasında ətraflı şəkildə öyrənilir. Qeyd etməliyik ki, yalnız orta əsrlərdə deyil, ötən əsrin əvvəllərində də təzkiyəçilik ənənələri davam edirdi. Belə ki, bəzən ədəbiyyat tarixi kitablarının yazılmasında da təzkiyə üslubu özünü göstərirdi. Bu barədə oxuyuruq: *“Azərbaycan sovet hökumətinin dəvəti ilə Türkiyədən ölkəmizə gələn, ali məktəblərin filologiya fakültələrində mühazirələr oxuyan professor İsmayıl Hikmət Ertaylanın dərslük kimi hazırladığı 2 cildlik “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”ndə (Bakı, 1928) ədəbiyyatın inkişaf mərhələlərindən söz açılarkən, əsasən, Osmanlı dövrü ədəbiyyatı qavrayışındakı islam amilindən və təzkiyəçilikdən çıxış edilmişdir*” [56, s.28]. Adı çəkilən kitabın tərtib qaydası bizə XVI-XVII əsr təzkiyələrini xatırladır. Əsərdəki “İslamda şiəlik” başlığının özü də şairlərə orta əsr mənbələrindəki kimi dini amil nöqtəyi-nəzərindən yanaşma tərzini əks etdirir.

Digər bir ədəbi-tarixi məxəz də orta əsrlərdə “Şahnamə” tərzində yazılan əsərlərdir. Hər hansı bir hökmdarın və ya sərkərdənin həyat yolunu, səfərlərini, döyüş tarixçələrini özündə əks etdirən bu qəhrəmanlıq dastanları şairin təxəyyülü sayəsində obrazlı səhnələrlə zənginləşsə də orada yer alan tarixi gerçəkliklərin də dövrün real vəziyyəti haqqında müəyyən fikir yaratdığını deyə bilərik. Şairlərin XI-XII yüzilliklərdən başlayaraq qələmə aldıkları “Danişməndnamə”, “Battalnamə”, “Qəzanamə”, “Zəfərnəmə”, “Fəthnamə”, “Qəzavatnamə”, “Cihadnamə” kimi əsərlər məhz belə mənbələrdəndir. XV əsrə aid məxəzlərdən bəhs ediriksə, həmin yüzillikdə yazılması bir ənənəyə çevrilmiş “Qəzavatnamə” adı ilə tanınan əsərləri xüsusi olaraq vurğulamaq lazımdır. Adı ərəbcə “döyüş” mənasını verən “qəza” sözündən götürülən bu əsərlər haqqında oxuyuruq: *“Qəza, müqəddəs məqsədlər uğrunda din düşmənləri*

*ilə aparılan müharibələrə deyilir ki, türk ədəbiyyatında bu müharibələrdən bəhs edən əsərlərə, əgər söhbət tək-cə bir döyüşdən gedirsə, qəzavnamə, birdən çox döyüşdən gedirsə, qəzavatnamə adı verilmişdir. Qəzavatnamə tərzində yazılan bu əsərlərin ilk nümunələri, Qərbi xristian dünyasına tərəf Osmanlı axınlarının güclü şəkildə baş verdiyi 15-ci yüzillikdə müşahidə edilir” [122, s.4]. Gördüyümüz kimi, Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında qəzavatnamələr ayrıca bir janr kimi götürülür. Hətta Osmanlı divan ədəbiyyatında belə əsərlərin bir çoxunda Azərbaycan şəhərləri, onlardakı sosial-ictimai vəziyyətlə bağlı məqamlara da rast gəlmək mümkündür. Orta əsr müəlliflərindən Asəfi Dal Məhməd Çələbinin bu tərzdə qələmə almış olduğu “Şücaətnamə” əsəri də belə mənbələrdəndir. Həm nəzmlə, həm də nəsr ilə yazılan əsər Özdəmiroğlu Osman Paşanın fəthləri haqqındadır. Türk ədəbiyyatı tarixinin görkəmli tədqiqatçılarından olan Mehmet Fuad Köprülü XV-XVI yüzilliklərdə yazılmış tarixi məzmun daşıyan məsnəvilərdən danışarkən bu əsərdən də bəhs edir: “*Bu əsrdə məsnəvi şəklində bir çox tarixi əsər də yazılmışdır ki...ya bir tarixi hadisəyə, ya da bir hökmdarın zəfərlərinə və ya bir sərkərdənin uğurlarına aid xüsusi tarixi mahiyyət daşıyan əsərlərdir. Fütuhinin Budin fəthi haqqındakı Ənisü’l-Guzat’ı, Əyyubi’nin Qanuni Süleymanla bağlı hadisələri ehtiva edən məsnəvisi,...Muradinin “Qəzavati-Hayreddin” Paşası, Rumuzinin Yəmən fəthi haqqındakı məsnəvisi, Asafinin Özdəmiroğlu Osman Paşanın Şərq səfərləri haqqındakı “Şücaətnamə”si kimi qısa vəzlərlə və əsasən də olduqca sadə bir dillə yazılan bu əsərlərin bədii cəhətdən yox, tarixi baxımdan əhəmiyyəti vardır” [116, s.400-401]. Həyatı boyu müxtəlif vəzifələrdə çalışmış, bir sıra hərbi yürüşlərə qatılmış Asəfinin XVI əsrdə Osmanlı dövləti tərəfindən Qəbələyə mühafizəçi təyin edilərək onun təmiri ilə məşğul olması bu müəllifə Qəbələ haqqında təfərrüatlı təsəvvür yaratmağa imkan vermişdir. Müəllif əsərdə Bakı və Qəbələ qalalarının geniş təsvirini vermişdir.**

Türkiyəli alim Mehmet Rıhtımın yazdığına görə, Asəfi Osmanlı-Səfəvi savaşında səfər katibi kimi xidmət etmiş, Bakı, Şamaxı, Gəncə, Dərbənd, Qəbələ şəhərlərinin ələ keçirilməsində iştirak etmişdir. Səfəvi qoşunlarının hücumu zamanı digər döyüşçü və xidmətkarlarla Qəbələ qalasına sığınan Asəfinin öz əsərində bu qalanı təsvir etməsi də, göründüyü kimi, təsadüfi deyil. Bu müharibələrdə eyni kökə

və dinə mənsub Osmanlı və Azərbaycan türklərinin böyük zərər gördüyünü vurğulayan Mehmet Rıhtım yazır: *“İstər Səfəvi, istərsə Osmanlı tarixçiləri bu dövr tarixinə dair mühüm əsərlər yazmışlar...Bu əsərlərdə daha çox Osmanlı-Səfəvi müharibələrinin səbəbləri, gedişatı və nəticələri yer alır. Lakin bu tarixi qaynaqlar daha dəqiq araşdırıldıqda bu səfərlərin yalnız bir savaştan ibarət olmadığı, eyni zamanda bir mədəniyyət təsirlənməsi olduğu aşkar ediləcəkdir. Şücaətnamədə yer alan məlumatlar bu məqamı açıq şəkildə göstərir. Şücaətnamə müharibələrdən daha çox bu dövr Şirvan və ətrafındakı tarixi, coğrafi, ictimai, memarlıq və mədəni ünsürlərdən və hadisələrdən bəhs edərək bir çox qiymətli bilgiler verir”* [124, s.41]. Belə qənaətə gəlmək olar ki, qazavatnamə tərzinin bir nümunəsi olan “Şücaətnamə” həm bədii, həm də tarixi əsərdir. Asəfi çox sadə bir dillə Bakı və onun əhalisi haqqında da ətraflı təsvirlərə yer vermiş, neft, Yanardağ, Bakı bağları haqqında gəzib-gördüklərini qələmə almışdır. Qeyd edilən cəhətə heç də bütün bu tərz əsərlərdə təsadüf edilmir. Müəllifin real şəkildə şahidi olmadığı, mübaligəli təsvirdə ifrata varılan məqamların yer aldığı əsərlər də var. Bununla bağlı oxuyuruq: *“Belə ki, qəzavatnamələrin dili əsasən epik bir səciyyə daşıyır və hadisələrin təsvirində şişirdilmə və mübaligə hakimdir. Əsər sahiblərinin tarixçilik yönlərindən daha çox ədəbi yönləri ön plandadır. Bu baxımdan həmin əsərlərdə əks olunanları tam şəkildə tarixi həqiqət kimi qəbul etmək yanıldıcı ola bilər. Lakin yazıldığı dövrün təfəkkür dünyasının məhsulu olduğundan mütləq şəkildə baş verən tarixi hadisələri də əhatə edir. Çünki hər ədəbi mətn, mütləq onu ərsəyə gətirən dövrün gerçəkliyini əks etdirir”* [122, s.149].

Tədqiqatçılardan bəziləri oğuznamələri də tarixdən bəhs edən bədii əsərlər olaraq dəyərləndirirlər. Bu qəbildən olan mənzumələrdə oğuzların hərbi yürüşləri, zəfər və fəthləri haqqında məlumatlar yer aldığı üçün onların da müəyyən dərəcədə tarixi hadisələri əks etdirdiyini söyləmək olar. Bu mənada Oğuz Xan şəcərəsinin, oğuzların hərbi fəaliyyətinin yazdırılmasına xüsusi diqqət göstərən sərkərdələrin təşəbbüsü təqdirəlayiqdir. Bir çox hərbi səfərlərin gerçəkləşdiyi XV yüzillikdə bu təşəbbüsün bariz nümunəsini görmək mümkündür. Xüsusilə də türkmənşəli Ağqoyunlu dövlətinin güclənib özünü oğuz nəslinin layiqli davamçısı elan etməsi

diqqət çəkən məqamlardandır. Belə ki, Osmanlı hökmdarları bu halı bir növ rəqabət olaraq görüb dövrün müəlliflərinə oğuzların tarixini bədii şəkildə işıqlandıran əsərlərin yazılmasını tapşırırdılar. Türk dünyasının böyük aydınlarından olan tarixçi alim Halil İnci bu barədə yazır: *“Osmanlı dövləti, Fateh dövründə güclü Ağqoyunlu türkmən dövlətinin yüksəlməsi ilə, Teymur zamanındakı kimi, Şərqdən yeni bir təhdid və təhlükə qarşısında qaldı. Ağqoyunlu, türkmən hökmdarları, şüurlü şəkildə özlərini Oğuz Xanın soy-kökünə bağlı sayırdılar...Uzun Həsən, açıq-aşkar özünü Teymura bəqabər tutur və Oğuz Xan nəslindən olması iddiası ilə bütün tayfalar üzərində hegemonluq iddiası ilə çıxış edirdi”* [106, s.211]. XV əsrin güclü dövləti olan Ağqoyunlu dövlətinin hökmdarı Uzun Həsən soy-kökünün Oğuz Xanın nəvəsi Bayandur Xanın nəslindən gəlməsi səbəbindən xanədanını da bayandurilər adlandırmışdı. Təsadüfi deyil ki, onun adı tarixi mənbələrdə həm də Həsən Bayanduri kimi çəkilir.

Belə bir vəziyyətdə Osmanlı dövləti tərəfindən əsərlər yazdırılmasına başlanılır ki, Halil İnci bu xüsusda fikrini davam etdirərək yazır: *“Uzun Həsən, Fatehə Qarşı Qaraman türkmən xanədanına sahib çıxaraq Orta-Anadoluya qədər irəliləmişdi (1472). O zaman Fateh, Uzun Həsənə qarşı ölkəsinin bütün güc qaynaqlarını səfərbər edərək bir ölüm-qalım savaşını gözə aldı və 1473-cü ilin yazında ordusuyla Şərqə doğru hərəkət etdi. Oğlu Cem Ədirnənin mühafizəsini tapşırırdı. Cem, o zaman Oğuzçuluq və qəza hərəkətinin bir təmsilçisi kimi Rum eli qazilərinin dastanını, Əbul Xeyri Rumidən yazmasını istədi. Beləcə, böyük Rum eli dastanı olan “Saltuknamə” ortaya çıxdı. Cem Oğuz Xan şəcərəsinə də önəm verirdi. 1481-ci ildə Misir sultanı yanında qaçqın ikən Məkkədə rastlaşdığı Həsən Bayatidən Oğuz Xan şəcərəsini yazmasını istəyir”* [106, s.212]. Bəzi tədqiqatçılar “Saltuknamə”ni bir növ cihad təfəkkürü ilə yazılmış əsər hesab edirlər. Lakin orada xristianlarla savaştan və onların islamlaşdırılmasından bəhs edilsə də, dinc xristianlara qarşı mərhəmətli münasibətdən də söz açılır. Səlcuq hökmdarları ədalətə dəvət olunur. Əsərdə oğuzların tarixinə xüsusi vurğu duyulur ki, bu da müəyyən mənada Uzun Həsənin tutduğu mövqeyə cavab xarakteri daşıyır. *““Saltuknamə”də Oğuzçuluq inancı vardır: Orada Osmanlılar, xan nəslindən gəlir və Qorqud Ata övladlarındandırlar”* [106,

s.216]. Saltuk həm, müdrik övliya, həm də adil hökmdar kimi türk sərkərdələri arasında nifaqa qarşı çıxır və bütün bunların fonunda oğuzların Səlcuqilər və Osmanlılar dönəmindəki fəaliyyəti əks etdirilir. Əsər haqqında oxuyuruq: *“Saltuknamə, xüsusilə Rum eli gazilərinin fəaliyyət və inanclarını əks etdirməsi baxımından maraqlı doğurur...Saltuk, kafirlərə qarşı döyüşür və müsəlmanları himayə edir. Döyüş səhnələri bütün islam dünyasını əhatə edir. Xüsusilə də, Krım, Daştı-Qıpçaq onun kəramətlərinə səhnə olmuşdur...Böyük sufilər və şeyxlərlə – Hacı Bektaş, Karaca Ahmed, Tapduk İmre, Fakih Ahmed, Cəlaləddin Rumi ilə əlaqələri mövcuddur* [106, s.215]. Gördüyümüz kimi, Azərbaycan tarixində mühüm iz qoymuş Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin fəaliyyətləri müqabilində Osmanlı sərkərdələrinin bir növ özünə, kökünə qayıdış salnaməsi olan bu əsər həm tarixi hadisələri əks etdirməsi, həm də orta əsrlər türk ədəbiyyatının böyük simaları haqqında məlumat verməsi nöqtəyi-nəzərindən əhəmiyyətlidir. Bu qaynaq həm də övliya və dərvişlərin öz təsəvvüfi təlimləri ilə bağlı apardıqları təbliğatla, etdikləri fikir təlqinləri ilə mühüm fəthlərdə başlıca rol oynadığından bəhs edir. *“Qısacası, “Saltuknamə”də hər hansı bir saraya gətirilmiş olan mənqəbələr, fəthlərin ideologiya və psixologiyasını əks etdirən bir həqiqəti sərgiləyir və tarixçi bu həqiqəti lazımi şəkildə nəzərə almalıdır...İslam ideologiyasını əks etdirən övliya mənəqibi, müəyyən bir tarixdə xanədanın mənimsədiyi oğuzçuluq ideologiyası qədər önəmlidir”* [106, s.220]. Buna bənzər vəziyyəti sonralar, XVI yüzillikdə Səfəvi dövlətinin yarandığı şərait və dövrdə də görürük. Belə ki, Şeyx Səfidən gələn dini-ideoloji təbliğat və mübarizə Şah İsmayılın taxta çıxması, böyük fəth və zəfərlər qazanması ilə nəticələnir. Orada da qalibiyyətə aparan yolda təlqin edilən təlim və təbliğat dini şəxsiyyətlərin həyatı, fəaliyyəti haqqındakı gerçəkləri, eləcə də rəvayətləri ehtiva edirdi. Tarixdə və siyasətdə ideologiyanın önəmi xüsusi vurğulanmalıdır. Hələ qədim dövrlərdən ideoloji təbliğatlar həlledici rol oynamışdır.

Dövrün mədəni mühitini əks etdirən ədəbi məxəzlərdən biri də şeir və nəzirə məcmuələridir. Orta əsrlərdə müəyyən bir əsərə yazılan nəzirələri bir yerə toplamaq ənənəsinin olduğunu qeyd etmək yerinə düşər. Hər hansı bir dönəmin poetik ənənələrini, ədəbi xüsusiyyətlərini, şairlər arasındakı yaradıcılıq münasibətlərini

görüb dəyərləndirmək üçün nəzirə məcmuələri əvəzsiz mənbədir. Klassik ədəbiyyat araşdırıcılarından Ali Nihad Tarlanın fikrincə, belə məcmuələr dövrün onu tərtib edən şəxsə aşılacağı sənət zövqü, ədəbiyyat anlayışı və s. haqqında da yetərincə təsəvvür yaradır. O həm də bu qənaətdə idi ki, məcmuə tərtibçiləri şeir sənəti barədə dərin biliyə malik olduqları üçün divan nüsxələrinin üzünü köçürən katiblər qədər imla xətalalarına yol vermirdilər. Bu isə nəzirə məcmuələrinə daha etibarlı mənbə statusu qazandırır [128, s.137].

Orta əsrlərdə “Məcmaün-nəzair”, “Camiün-nəzair”, “Mətaliün-nəzair, “Pərvanə bəy məcmuəsi” kimi topluların hazırlandığı məlumdur. Məcmuələrdə verilən nəzirə şeirlər müqayisəli araşdırma üçün əvəzsiz materialdır və tədqiqatçılara dəqiq təhlillər aparmaq imkanı yaradır. Bütün nəzirə topluları haqqında təfərrüata varmağa ehtiyac duymayaraq bir mühüm cəhəti vurğulamaq olar ki, o da bu məcmuələrin əksəriyyətində XIV əsr Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsiminin şeirlərinin və ona yazılan nəzirələrin yer almasıdır. Həmin məcmuələrdən XV əsr müəllifi Ömər bin Məzidin “Məcmaatün-nəzair”, Əyridirli Hacı Kamalın XVI yüzillikdə tərtib etdiyi “Camiün-nəzair” kimi əsərləri qeyd etmək olar. Bu mənada XIX əsrdə Orta Asiya müəlliflərindən Fəzli Nəmənqaninin hazırladığı “Məcmuəyi-şairan” adlı toplu da tədqiqatçıların diqqətini çəkmişdir. Əsərdə rast gəlinən bədii təriflər onu təzkirə adlandırmağa imkan versə də, oradakı şeirlərin sayı və həcminə, eləcə də nəzirələrin çoxluq təşkil etməsinə görə bu toplu haqlı olaraq məcmuə sayılır. Görkəmli özbək ədəbiyyatşünası Aftandil Erkinovun fikrincə, təzkirələrdə əsas məqsəd şairlərin əsərlərindən bir-iki misal gətirərək onların yaradıcılığını qısa şəkildə tanıtmadır. Adı çəkilən məcmuədə isə müəyyən bir şair və onun yaradıcılığı haqqında bir yox, bir neçə xarakteristika səciyyəli fikirlər yer alır. Aftandil Erkinov “Məcmuəyi-şairan”da nəzirəçiliyə geniş yer verilməsinin, “şeir müsabiqəsinin qurulmasının” orta əsr ədəbi qaynaqlarından olan bəyazlara xas cəhət olduğunu xatırladaraq bu məcmuəni təzkirə adlandırmağı doğru hesab etmir [169, s.358]. Təbii ki, burada orta əsrlərin farsdilli və türkdilli şairlərinin bədii irsinin tanıtılmasında bəyazların rolunu da unutmaz. Klassik ədəbiyyat nümunələrinin yer aldığı bəyazlar şeirləri müqayisəli təhlilə cəlb etməyə, təsirlənmələr üzərində araşdırma aparmağa imkan verir.

Nəzirələrin daxil edildiyi toplular haqqında oxuyuruq: *“Bu cür məcmuələrin bir önəmli cəhəti də adına qaynaqlarda rast gəlmədiyimiz şairləri ədəbiyyat tariximizə qazandırmalarıdır...Bundan başqa, məcmuələrdə divan sahibi şairlərin təsadüf nəticəsində divanlarına daxil olmayan şeirlərinə də rast gəlmək olar...Yenə bu məcmuələr sayəsində təzkirələrdə izinə təsadüf edilməyən şairlər arasındakı müxtəlif yaxınlıqlardan qaynaqlanan “müarifə, muşairə və mulatifə”ləri, ayrı-ayrı qrupları, məclisləri, dostluq, həmyerlilik kimi məhdud dairələrdən “məktəb”ə gedib çıxan geniş yayılmaları da nisbətən təsbit etmək mümkündür. Bundan əlavə, həmin məcmuələr əsasən tərtib olunduğu dövrün şairlərinin nəzirələrini əhatə etməsi baxımından bəlli bir dönəmin mənzərəsini də sərgiləmiş olur”* [114, s.66]. Ədəbiyyat tarixi ilə bağlı mənbələrə nəzər yetirdikdə XV yüzillikdə hazırlanan nəzirə məcmuələrinin sayca az olduğunu görürük. Onlardan biri də tərtibçisi naməlum olub Osmanlı divan şairlərindən yeddisinin iki yüzdən qəzəlini ehtiva edən, əsasən də Əhməd Paşanın və Şeyxinin şeirlərinə yazılmış nəzirələrdən ibarət məcmuədir. Türkiyəli alim Fatih Köksal məcmuənin əsas fərqləndirici cəhətinə xüsusi diqqət yetirərək yazır: *“Bu məcmuənin maraqlı bir tərəfi də onun tərtibatındadır. Digər nəzirə məcmuələrində adətən əlifba sırasına, bəzilərinə ayrıca vəznlərə görə bir düzülüşə riayət olunduğu halda, bu məcmuə tərtibçisi fərqli bir təsnifat aparmış və nəzirə yazılan orijinal şeir sahiblərinə görə bir sıralama izləmişdir. Məcmuədə şeiri olan şairlərin şeirlərinə yazılan nəzirələr ayrıca bölümü təşkil edir”* [114, s.74]. Əhməd Paşanın da öz növbəsində müasiri olan Azərbaycan şairi Xəlilinin qəzəlinə nəzirə yazdığını nəzərə alsaq, onun yaradıcılığının biz Azərbaycan ədəbiyyatı tədqiqatçıları üçün də maraq kəsb etdiyini deyə bilərik. Məcmuədə şeirlərinə yazılmış nəzirələrin daxil edildiyi Şeyxi də həm Azərbaycan ədəbiyyatından təsirlənmiş, həm də sonrakı dövrlərdə Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığına öz təsirini göstərmiş sənətkarlardandır. Belə ki, onun “Xosrov və Şirin” məsnəvisi ədəbiyyat araşdırıcılığında Nizami Gəncəvinin eyniadlı əsərinin türkcə tərcüməsi hesab olunur. Azərbaycan şairləri Xəlili və Füzuli isə öz əsərlərində Şeyxinin adını çəkmiş, onun şairlikdə qüdrət sahibi olduğunu vurğulamışlar. Nəzirə məcmuələri ilə bağlı yuxarıdakı qeydlərə nəzərən belə qənaətə gəlmək olar ki, bu əsərlər əsasən XV

yüzdəlikdən etibarən tərtib edilməyə başlanmışdır. Buna səbəb orijinal əsərlərə ən çox nəzirələrin həmin əsrdə yazılmasıdır.

1.2.Dövrün sənətkarlarının müasirləri ilə bağlı bədii-estetik təəssüratları

Hər bir dövrün ədəbiyyatını tədqiq edərkən imkan daxilində həmin epoxanın yetişdirdiyi sənətkarların bir-birləri haqqında gəldiyi qənaətlər, mülahizələr, söylədikləri tərif, tənqid və iradlara da nəzərə salınmalıdır. Bu fikirlər nə qədər subyektiv mövqe ifadə etsə də şair və onun əsəri haqqında müəyyən təsəvvür yaradaraq sənətə müxtəlif yöndən yanaşmanı sərgiləyir. Dövrün ədiblərinin istər nəzm, istərsə də nəsr şəklində öz fikirlərini bildirdiklərini görmək mümkündür. Şairlərin bir-birinə münasibətlərində mübaligəli və ya qərəzli məqamların da ola biləcəyini nəzərə almaqla bu cür yanaşmaların özünün belə ədəbiyyat tarixinin öyrənilməsində gözdən qaçırılmayacaq qədər əhəmiyyətli olduğu qənaətindəyik. Orta əsrlər Şərq ədəbiyyatında Firdovsinin, Nizami Gəncəvinin, Xaqaninin, Dəhləvinin, Sədi Şirazinin, Nəsiminin və Füzulinin adlarının çəkildiyinə, şairlərin onların sənəti haqqında söylədiyi fikirlərə sıx-sıx rast gəlinir. Adları göstərilən sənətkarlar da yeri gəldikcə başqa şairlər barədə mövqelərini bildirmişlər. Əsər müəlliflərinin yaradıcılıqlarının araşdırılmasında bu fikirlər də göz önündə tutulur. Belə ki, şairlərin digər həmkarları ilə bağlı qənaətləri hər hansı bir sənətkarın yaradıcı obrazı haqqında dolğun təsəvvür yaranmasına kömək edir.

XV yüzillikdə öz dövrünün həm şairi, həm də alimi kimi tanınan bir sıra şəxsiyyətlərin başqa ədiblər haqqında dedikləri də bu baxımdan əhəmiyyətlidir. Göstərilən dövrə nəzər saldıqda orta əsrlər ədəbiyyatının və elminin qüdrətli nümayəndəsi Əlişir Nəvainin, Əbdürrəhman Caminin və d.-nin diqqətəlayiq sənət dəyərləndirmələrini görürük. Klassik ədəbiyyatın bu məşhur simalarının XV əsr Azərbaycan şairləri Sah Qasım Ənvar, Cahanşah Həqiqinin sənəti haqqında söylədikləri fikirlər ədəbiyyat tədqiqatçıları üçün qiymətlidir.

Nəvainin bir ədəbiyyat bilicisi olaraq Nəsimi yaradıcılığı ilə bağlı fikirləri də

əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, XV yüzillik türk (Azərbaycan, cığatay, Osmanlı sahəsi) şeirinin Nəsimi sənətinin güclü təsiri altında inkişaf etdiyi danılmaz faktdır. Anadilli ədəbiyyatımızın, yüksək səviyyəyə çatmasında müstəsna rolu olan İmadəddin Nəsiminin Nəvai tərəfindən özünəməxsus şəkildə qiymətləndirilməsi diqqəti cəlb etməyə bilmir. Ədəbiyyatşünas Səadət Şıxıyeva bu barədə yazır: *“Nəvainin Nəsimiyə “Nəsayimül-məhəbbə min şəmayimil-fütüvvə” kimi sufilər təzkirəsində yer verməsi müəllifin onun şəxsiyyətinə baxış bucağını nümayiş etdirir. Qənaətimizcə, görkəmli şair və təzkirəçinin Nəsimidən şairlər təzkirəsi olan “Məcəlüsün-nəfais”də deyil, sufilər təzkirəsi “Nəsayimül-məhəbbə”də bəhs etməsi təsadüfi deyildir”* [96, s.29]. Tədqiqatçı qənaətində haqlıdır. Nəsimi irsi sufi ideyalarla zəngin məzmunu ilə təsəvvüf şeirimizin də vüsət tapmasına güclü təkan vermişdir. Bu şairimizin adının bir çox mənbələrdə Mövlana Nəsimi və Molla Nəsimi şəklində xatırlanması da məhz onun dövrünün böyük sufisi kimi tanınması ilə bağlıdır. Tədqiqatçı fikrinə davam edərək yazır: *“...Nəvai dostu Məhəmməd Pəhləvan Küştigirin ən yaxşı türkcə yazan şairlər barədəki sualına cavabında Nəsiminin deyil, Lütfinin adını söyləyir. Məhəmməd Pəhləvanın: “Niyə Nəsiminin adını demədin?”,-sualına öncə: “Unutdum”, daha sonra: “Onun söylədikləri şeir deyildir, məna aləmindəndir”,- deməsi də Nəvainin Nəsimini övliya və sufi olaraq qəbul etdiyini göstərir. Onun Nəsiminin şeirlərinə yazdığı nəzirələr isə həm də sələfinin şair şəxsiyyətinə rəğbətinin göstəricisidir”* [96, s.29]. Gördüyümüz kimi, XV yüzilliyin böyük mütəfəkkiri və söz ustası olan bu görkəmli şəxsiyyətin Azərbaycan şairi haqqında dedikləri onun şəxsiyyətini hərtərəfli şəkildə işıqlandırır və bir çox yöndən oxucuya tanındır. Bu dövrdə Azərbaycan ərazisində sufiliyin geniş yayılması həm də şairlərin vasitəsi ilə baş verirdi. Məhz bu səbəbdən Nəsiminin sufi-hürufi tərəfi Əlişir Nəvainin diqqətini özünə çəkmişdir. Görkəmli alim Zümrüd Quluzadənin dövrlə bağlı araşdırmalarında oxuyuruq: *“XV əsr – ölkədə sufilik təliminin sonrakı inkişaf əsri idi. Sufizm həmin dövrdə yayılmış müxtəlif fəlsəfi fikir istiqamətlərinin tərkibində olduğu kimi, ayrı-ayrı azərbaycanlı mütəfəkkirlərin yaradıcılığında da müstəqil şəkildə inkişaf və təbliğ etdirilərək öz mövcudluğunu davam etdirirdi”* [143, s.164]. Bu mənada dövrün filosof ədiblərinin Azərbaycan ədəbiyyatının XV əsr mərhələsi barədə fikirləri maraq kəsb

edir.

Yuxarıda vurğulandığı kimi, “söylədikləri mənə aləmindən” olan, başqa sözlə, təsəvvüf ədəbiyyatını təmsil və ilahi eşqi tərənnüm edən şair mütəfəkkirlərimizin əsərləri Şərqi görkəmli ədəbi simaları tərəfindən xüsusi diqqətlə izlənirdi. Həmin dövrlərdə yazıb-yaradan şairlər eşqi tərif edərkən bütün müsbət cəhətlərin öz mənbəyini eşqdən götürdüyünü, insanın qəlbinin yalnız eşqlə arına bildiyini söyləyirdilər. Bu barədə akademik Həmid Araslı yazır: “*Eşq, məhəbbət insanı yüksəldən, onun mənəviyyətinə qüvvət verən, fikrini cilaladın, əxlaqını təmizləyən, inamını artıran, sədaqətli, vəfalı, fədakar olmasına səbəb olan amildir...Eşq məfhumundan təriqət ədəbiyyatında ilahi məhəbbətin tərənnümü üçün geniş istifadə edilirdi. Tanrıya, dinə və din rəhbərlərinə olan məhəbbət, xüsusən şiə görüşlərini təbliğ edən şairlərin qəsidələrində Əli məhəbbəti həqiqi məhəbbət, ilahi eşq kimi tərənnüm olunurdu*” [5, s.335-336]. Bütün bu məqamlar bir çox Şərq şairlərinin əsərlərinin əsas mövzunu təşkil edirdi. Elə bu səbəbdən də Şərqi mütəfəkkir şairləri sələflərinin ədəbi irsini bilməklə yanaşı, öz zəmanələrinin şairlərinin əsərləri ilə də yaxından tanış olur, rəy bildirməyə çalışırdılar. Bu baxımdan Cahənşah Həqiqinin farsca şeirləri haqqında fars şairi Əbdürrəhman Caminin fikirləri maraqlıdır. Təsədüfi deyil ki, Həqiqinin əsərləri ilə tanış olan böyük fars şairi Cami oradakı beytləri hikmət xəbərçisi adlandırmış, onların həm zahiri, həm də mənəvi sirləri öyrətdiyini qeyd etmişdir. Bu barədə özünün “Danışməndani-Azərbaycan” əsərində məlumat verən görkəmli şərqşünas alim Məhəmmədəli Tərbiyət Həqiqinin öz Divanını Camiyə göndərdiyini, onun isə buna cavab olaraq şeir yazdığını deyir. “Danışməndani-Azərbaycan” əsərinin tərcüməçilərindən İsmayıl Şəmsin tərcüməsində şeir bu cür verilib:

*Aldım kitabını qızıl xəzinəsi tək sərvətli,
Dolu sandıqdır o, hər cür cəvahirdən qiymətli.
Onda bollu qəzəllər var, həm də ruh verən məsnəvi,
Öyrədir o, həm zahiri sirləri, həm də mənəvi.
Hər qəzəlində başlanğıc beytdir hikmət xəbərçisi,
Hicazın ölkəsində qoy bilsin o surətpərəstlər.*

Özü də dərin mənalı, yüksək sənətkarlığa malik əsərlər müəllifi olan Əbdürrəhman Caminin verdiyi bu ali qiymət Həqiqinin farsca yazdığı şeirlərin də digər əsərlər kimi həm özünün poetik özəllikləri, həm də ictimai, dünyəvi mövzuları əhatə etməsi ilə böyük müvəffəqiyyət qazandığını sübut edir. Başqa nüfuzlu söz-sənət sahiblərinin Həqiqi haqqında fikir yürütdükləri kimi, o da görkəmli Şərq mütəfəkkirləri, şairləri haqda münasibətini şeir dili ilə bildirmişdir. Onun farsca Divanında Şərq fəlsəfi fikrinin tanınmış nümayəndələrindən olan Şeyx Mahmud Şəbüstəri bu cür təqdim olunur:

*صاحب گلشن زمرد اولیاست گلشنست توحید اسرار خداست
گلشنی گراز اهل وحدتست نکته ها اندر درونش کثرتست*

(“Gülşən”in sahibi övliya adamlarındandır, Tanrının birliyini göstərən sirlərin “Gülşən”idir, vəhdət əhlinin sirlərində bir gülşən olsa da, daxilində çox (sirlili) məqamlar var)

Həqiqi burada Şəbüstərinin vəhdəti-vücut haqqında yazdığı “Gülşəni-raz” əsərinə işarə edərək şairi mədh etmişdir. Şeyrin digər beytində oxuyuruq:

نطق و حرف و نکته شرح گلشنست نکته های معنی دروی روشنست

(Nitq də, söz də, məqam da “Gülşən”in şərhindən ibarətdir. Məna incəlikləri ilə dolu məqamlar onda işıqlandırılmışdır.)

Şair həm filosof-sənətkarın özünü, həm də bütün Şərqdə məşhur olan fəlsəfi əsərini diqqətəlayiq hesab edərək ona öz qiymətini verməyə çalışmışdır. Qeyd etdiyimiz kimi, Əlişir Nəvainin öz azərbaycanlı müasirləri – XV yüzilliyin istedadlı şairləri barədə bir çox diqqətəlayiq fikirləri vardır ki, onlar ədiblərin yaradıcılıqlarının öyrənilməsində bir mütəxəssis mövqeyi olaraq əhəmiyyətlidir. Həmin fikirlərin əsasən Nəvainin təzkirələrində yer aldığı məlumdur ki, bu da XV əsrdə Azərbaycan şairlərindən bəzilərinin Herata yerləşib Herat ədəbi mühitində yazıb-yaratması ilə bağlı idi. Mövzu ilə bağlı oxuyuruq: “*Hələ XIV əsrin ikinci yarısı XV yüzilliyin*

birinci rübündə yaşayıb-yaratmış Qasım Ənvarın ictimai-ədəbi fəaliyyətinin böyük bir mərhələsi bu şəhərdə keçmişdi. Qaynaqlarda, elə Əlişir Nəvainin “Məcalis ün-nəfais”ində, Lətif təkirəsində, Əhdi Bağdadi “Gülşən üş-şüəra”sında, Sadiqinin “Məcmə ül-xəvas” əsərində Xülqi, Ziyai, Əlləhini kimi əslən Azərbaycandan olan və Herat şeir məclislərində Nəvai təsiri ilə yazıb-yaradaraq ad qazanan sənətkarların haqqında bəhs edilir, onların Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinin inkişafındakı mövqeyi və bu əlaqələri şərtləndirən amillər açıqlanır” [6, s.107]. Bu təsir Azərbaycan ədəbiyyatının bütün inkişafı boyu özünü göstərmişdir. XVIII-XIX əsrlər şeirimizdə də Nəvai təsirini izləmək olur.

Daha öncə fars şairi və mütəfəkkiri Əbdürrəhman Caminin Azərbaycan ədibləri ilə bağlı müəyyən qənaətlərinin olduğunu qeyd etmişdik. Caminin öz müasiri olan XV əsr Azərbaycan şairi Şah Qasım Ənvar haqqında verdiyi məlumatlar diqqətimizi çəkir. Onun qeydlərindən Qasım Ənvarın dəfələrlə Herat, Bəlx və Xorasana getdiyini, əsrin mütəsəvvif və mütəfəkkirlərindən Bəhaəddin Məhəmməd, Nəsrəddin Əbidullah kimi irfan sahibləri ilə görüşüb söhbət etdiyini öyrənirik. Caminin bu qeydlərindən iranlı tədqiqatçı Ziyaəddin Səccadi özünün “مبانی عرفان و تصوف” (İrfan və təsəvvüfün qaynaqları) adlı kitabında bəhs edir [162, s.207]. Səccadinin sözlərinə görə, Caminin Qasım Ənvarla şəxsən tanışlığını və onun bu azərbaycanlı şair-mütəfəkkirlə bağlı qənaətlərini əks etdirən fikrlər Caminin müəllifi olduğu “Nəfəhatül-üns” əsərində yer almışdır. Caminin verdiyi bilgilər XV əsr Azərbaycan şairi Şah Qasım Ənvarın yaradıcılığının mənəvi-psixoloji tərəflərini, etik-fəlsəfi cəhətlərini öyrənməyə imkan yaradır.

XV yüzillik poeziyamızın bir başqa istedadlı nümayəndəsi Xəlili haqqında isə nəinki öz dövründə sonrakı əsrlərdə onun sənətindən təsirlənən qələm sahibləri də söz açmışlar. Əsrinin bir çox şairləri kimi onun da yaradıcılığı XVI yüzillik Azərbaycan ədəbiyyatına və türk Osmanlı divan şeirinə təsir göstərmişdir. Şairin İranda nəşr olunmuş “Külliyat”ına yazılan giriş sözündə deyilir: *“Xəlili haqqında ən böyük dəyəri Füzuli vermişdir. Füzuli “Leyli və Məcnun” məsnəvisində qeyd edir ki, dostlar məni yoxlamaq üçün “Leyli və Məcnun” əhvalatını yazmağımı istəyirlər. Sonra əlavə*

edir ki, türk dilində Əhmədi, Şeyxi, Xəlili və Riyazi kimi romantik məsnəvi yazan böyük incə və duyğulu şairlər olduğu yerdə belə iş çox qabiliyyət və incəlik istəyir:

*Kim eylər idi Həqayıqi-raz Şeyxidən və Əhmədidən ağaz
Kim söylər idi alıb kəlamı, övsafi-Xəlili və Nizami?"*

[164, s.32]

Şerqşünas alim Sənan İbrahimovun müəllifi olduğu bu müqəddimədə Füzulinin Xəlilini, onun sənətini təqdir etdiyini görürük. Füzuli Xəlilidən sonra məsnəvi şəklində türkcə (azərbaycanca) sevgi dastanı yazdığı bir "imtahan", "bəlayi-can" hesab etdiyini deyir ki, bu da Xəlili irsinə yüksək dəyər vermək, onu qüdrətli sənətkar sayaraq sənəti qarşısında məsuliyyət daşımaq deməkdir.

XV yüzilliyin istedadlı şairi Nemətullah Kişvəri də şairlərlə zəngin bir ədəbi mühitin formalaşmış olduğu zamanda yazıb-yaratmışdır. Onun müasiri olan bir çox qüdrətli sənətkarlar vardır ki, Kişvəri şeiri o şairlərin sənəti qarşısında öz bədii siqləti, mənə zənginliyi ilə rəqabətdə duruş gətirmək iqtidarında idi. Lakin şairlərin şəxsi taleləri eyni olmadığı kimi, sənət taleləri də müxtəlif idi və Kişvəri müasirləri olan Nəvai və ya Həbibini qədər şöhrət qazana bilməmişdi. Bu haldan şikayətçi olması şairin şeirlərinə də sirayət etmişdir. Kişvəri əsərlərində Nəvainin, Həbibinin adını çəkərək sənətinin onların sənətindən geri qalmadığını vurğulayır. Kişvəri Həbibini ilə bağlı dillər əzbəri olmuş həmin məşhur misralarında deyir:

*Əgər görsən, səbə, ol bivəfanı,
O şol biganeyi, na aşınanı,
Degil, unutmagil mən binəvanı,
Həbibini, va Həbibini, va Həbibini!*

[7, s.350]

Həbibini ilə yaxın olması səbəbindən ona xüsusi bir ərklə səslənən şair öz dostunu unutduğu üçün onu bivəfa və biganə adlandırır. Osmanlı sarayına gedib orada böyük rəğbət görən Həbibiniyə qarşı Kişvəri böyük bir inciklik duyduğunu dilə gətirmiş, onu vəfasızlıqda günahlandırmışdır. Şeirdə Həbibinin bu cür xatırlanması hər iki

sənətkarın yaradıcılığının öyrənilməsi baxımından maraq doğurur.

Orta əsr şairlərimizin böyük bir qismi haqqında məlumat verən Məhəmmədəli Tərbiyətin “Dənışməndani-Azərbaycan” əsərində XV əsr Azərbaycan şairi Bədr Şirvani barədəki hissədə onun müasiri Mövlana Məhəmməd Katibinin də adı çəkilir [97,s.44]. Bədr Şirvani Torşizi nisbəsi ilə tanınan bu şair haqqında öz Divanında maraqlı məlumat verir. Onun yazdığı çoxsaylı maddeyi - tarixlərdən biri məhz Katibinin ölüm tarixi barədədir. Katibi Torşizi Azərbaycan şairi sayılmasa belə, XV əsr Azərbaycan saray şeirinin görkəmli nümayəndəsi Bədr Şirvaninin ədəbiyyat haqqında fikir mübadiləsi apardığı və vəfatı ilə bağlı məlumat verdiyi bir ədəbi sima olması baxımından diqqətimizi cəlb etməyə bilmir. Haqqında bəhs olunan şair və onun Bədr Şirvani ilə Şamaxıdakı şeir məclislərində iştirakı haqqında Dövlətşah Səmərqəndi də öz təzkirəsində məlumat vermişdir. Bədr Şirvani Katibinin vəfat tarixini maddeyi-tarixlərin birində bu cür göstərir:

*ایا کسی که برین خاک بگذری دانی که کاتبیست درین خاک، همچو گنج نھان
بخوان ز مصرع آخر حساب تاریخش نماید کاتبی و ماند نام او بجھان*

838

[153, s.553]

(Ey bu torpaqdan keçən şəxs, bilirsənmi ki, bu torpaqda Katibi gizli xəzinə kimidir. Son misrada ölüm tarixini oxu: “Katibi qalmadı, onun adı isə cahanda qaldı”.)

Bu misralardan alınan nəticəyə əsasən belə fikir yürütmək olar ki, Bədr Şirvaninin müasiri olmuş bu şair hicri 838-ci (1434-1435) ildə vəfat etmişdir. Göründüyü kimi, Bədr bu məşhur fars şairinin irsinin zəngin bir xəzinə qədər qiymətli olduğunu vurğulayıb sənətini yüksək qiymətləndirir. Şair başqa bir şeirində onun adını bir daha çəkərək dəqiq tarix göstərir və Xorasanlı şair Katibi Torşizinin özündən sonra Divan qoyub getdiyini vurğulayır.

*اگر شد کاتبی فانی بماندش نامہ باقی بلی باقی نمی ماند بغیر از نامی از ہرشی
گہ مردن چنین میگفت تاریخ وفات خود نماید کاتبی اما بماند نامہ از وی*

837

(Katibi fani oldusa da, Divanı qaldı. Bəli, addan savayı heç bir şey əbədi qalmayı. Ölüm məqamında öz vəfat tarixini bu cür deyirdi: “Katibi qalmayacaq, ondan əsərləri qalacaq”)

Bu şeirin sonuncu misrası əbcəd hesabı ilə 837-yə bərabərdir. Lakin diqqət yetirdikdə, görürük ki, “əz vey” sözünün altında “bir” rəqəmi yazılmışdır. Bu, o anlama gəlir ki, misranın cəminin, yəni 837-nin üzərinə 1 gəlmək lazımdır ki, dəqiq vəfat tarixi olan 838 rəqəmi alınsın. Beləliklə, Katibinin ölümü barədə Bədr Şirvani tərəfindən verilən ikinci maddeyi-tarixdə də onun hicri 838-ci ildə, yəni 1434-35-ci ildə vəfat etdiyi göstərilmişdir. Katibinin vəfat tarixini Həsən bəy Rumlu 838 [172], Təqiəddin Kaşi [174], Mirzə Camal ibn Mirzə Niyaz [173], Dövlətşah Səmərqəndi [163] isə 839-cu il olaraq göstərmişlər. Onunla eyni dövrdə yaşayan Bədr Şirvani tərəfindən verilən məlumat, sözsüz ki, ən dəqiq məlumat hesab edilməlidir.

Nəzərdən keçirdiyimiz bütün bu məsələlər XV yüzillikdə yaşamış əsasən farsca və qismən də türkcə (azərbaycanca) yazan şirvanlı şairimizin şeirə münasibəti, bədii zövqü, sənət meyarları və s. barədə fikir formalaşdırır. Bu mənada Bədr Şirvaninin yazdıqları diqqətəlayiq olaraq qiymətləndirilməlidir. Şairin Divanında XV yüzillik Azərbaycan tarixinin və ədəbiyyatının tanınmış siması Mirzə Cahənşah Həqiqi barədəki qeydlər isə xüsusilə maraq doğurur. Nəzərə alsaq ki, Qaraqoyunlu dövlətinin qurucusu Qara Yusif və oğlu İsgəndər dəfələrlə hər tərəfə, o cümlədən Şirvana qarətəddici hücumlar etmiş, Şamaxı və digər şəhərləri viran qoyaraq əhalisini qanına qəltan etmişlər və bu məqamlar şirvanlı şair Bədr tərəfindən nifrətlə anılmışdır, şairin Cahənşahdan əsərlərində hörmət və rəğbətlə bəhs etməsi onun həqiqətən də qurub-yaradan, kor-koranə qəsbkarlığa qarşı çıxan eyni zamanda da ağıllı siyasətlə, məqsədyönlü həmlələrlə dövlətinin sərhədlərini genişləndirən bir cahangir olduğunu göstərir. Şair Bədr Şirvaninin Cahənşaha müraciətlə yazdığı bəzi şeirləri vardır ki, bunların, çoxu şeir məclislərində ərsəyə gəlmişdir. Onu da vurğulayaq ki, 1437-ci ildə Təbriz ətrafında taun xəstəliyi yayıldığı üçün Cahənşah Qaraqoyunlu gedib bir müddət Bərdədə qalmışdı. Nəzərə alsaq ki, Cahənşahın şeirə-

sənətə böyük həvəsi və marağı var idi, onların görüşünün bu dövrlərə təsadüf etdiyi fikrini irəli sürmək olar. Bədr Şirvani yazır:

جهانرا يك جهانشاه جهانبختی پدید آمد كه باشد نعل اسبش را شرف برافسر قیصر
چو خواهم مدح آن شه پارسی یاترکی گویم ز فکر این دو افکارم یکی افگار من بنگر
بگفتا میتوانی گفت د رترکی سخن اما ولی در طور استادان طریق پارسی خوشتر

[153, s.90]

(Yer üzünə cahan bəxtli bir Cahanşah gəlib ki, onun atının nalı belə qeysər tacı üçün şərəflidir. Bu şahı mədh etmək üçün farsca ya da türkcə (azərbaycanca) söz demək istəyirəm. Bu iki fikirdən gələn qayğıma bax. O dedi: “Türkcə söz deyə bilərsən, lakin ustadların üslubunda fars tərzü daha xoş sayılır)

Şairin tərəddüdünün səbəbi başadüşüldür. Cahanşah Həqiqi və Bədr Şirvani fars dilində sənət əsərləri yaratdıqları kimi, türkcə, yəni azərbaycanca da gözəl şeir yazmaq iqtidarında idilər və yazırdılar da. Ancaq şairə söyləndiyi kimi, “ustadlar”, ziyalılar arasında, bir sözlə, o zamankı ədəbi mühitdə fars dili “daha xoş” və daha təqdirəlayiq hesab olunurdu. Ümumiyyətlə, Bədr Şirvaninin yaradıcılığından görürük ki, o şeir-sənət xiridarları olanlara rəğbət bəsləmiş, şairlərə diqqət göstərmiş, onları qiymətləndirənlərə böyük dəyər vermişdir. Məhz bu səbəbdən də onun qəsidələri bu cür mərifətlərdən xali olanlara deyil, sənətə azacıq da olsa dəyər verən hökm sahiblərinə həsr olunaraq, qələmə alınmışdır. Şair Cahanşahı nəzmə yüksək qiymət verdiyi üçün alqışlamaqla bərabər ona bundan sonra da öz əyləncə və istirahət məclislərində daim istedadlı, maraqlı insanlara yer verməyi tövsiyə edir.

تابود ملك جهان ملك تننت آباد باد همچو دیوار بقا عمر تو بر بنیاد باد
آفتاب دولتت در اوج عدل و داد باد بزم عیشت دایما با اهل استعداد باد
بر سپهر همت از بدر غربیت یاد باد بادهی کردگارت حافظ و یار و معین

[153, s.95]

(Cahan mülkü durduqca sənün can mülkün abad olsun! Ömrün möhkəm divar kimi özüllü olsun! Qoy sənün dövlətinin günəşi haqq və ədalət zirvəsində olsun! Əyləncə məclislərin istedadlı insanlarla qurulsun. Öz səxavət asimanında bu qərrib Bədri də yad et! Qoy əbədi Tanrı sənün köməyin və qoruyucun olsun!)

Bədr Şirvaninin özünün haqqında yazılanlar da onun yaradıcılığının doğru-
düzgün və lazımınca araşdırılması baxımından əhəmiyyətlidir. Şairin Divanının
sonunda başqa şair tərəfindən yazıldığı güman edilən iki maddeyi-tarix verilmişdir.
Bunlardan birinə iki, digərinə isə səkkiz beyt daxildir. Bədr Şirvaninin ölüm tarixini
bildirən həmin maddeyi-tarixlərdən alınan nəticəyə görə, şair 26 noyabr 1450-ci ildə
dünyasını dəyişmişdir. Beytləri qələmə alan müəllif Bədr Şirvaninin sənətini yüksək
qiymətləndirərək onu Əttar, Ənvəri, Xaqani, Salman Savəci kimi sənətkarlara bərabər
tutur.

والی ملک سخن بدر که در دور قمر بود خاقانی ثانی بکمال سخن او
انوری وار رسا نیده سخن را بفک خسر و ملک سخن گشته بشعر حسن او
در تراکیب سخن بود چو سلمان بکمال و زلطافت شده مشهور چو در عدن او
گرچه عطار سخن بود ز شیرین سخنی بود آرایش هر محفل و هر انجمن او

[153, s.679]

(Söz mülkünün sultanı, ayın dövründə bədirlənmiş ay kimi parlayan Bədr
sənətinin mükəmməlliyi ilə ikinci bir Xaqani olmuşdu. Söz sənətini Ənvəri kimi göyə
ucaldıb, nəfis şeiri ilə söz səltənətinin şahı olmuşdu. Söz düzüb-qoşmaqda tamamilə
Salman Savəci kimi idi. Zəriflikdə “Dürri-Ədən” kimi şöhrət qazanmışdı. Sözü
şirinliyinə görə şeirin “Əttar”ı adlansa da, hər bir cəmiyyətin və hər bir məclisin
bəzəyi idi.)

Baxdığımız nümunələr Şirvanşahlar sarayının qüdrətli şairi olaraq bilinən Bədr
Şirvaninin zəngin irsini və sənətkar şəxsiyyətini düzgün səciyyələndirməyə imkan
yaradır. Təəssüf hissi ilə bildirməliyik ki, həmin beytlərin müəllifinin kimliyi barədə
əlimizdə məlumat yoxdur. Yuxarıdakı beytlərdən bu qənaətlərin şairi yaxından
taniyan, yaradıcılığına yaxşı bələd olan sənət bilicisi bir şəxsə məxsus olduğunu
görmək mümkündür. Özünün böyük istedadı, orijinal söz demək bacarığı ilə bir çox
poeziya bilicilərinin nəzərini cəlb edərək rəğbətini qazanan Bədr Şirvaniyə əsrlər
sonra da şeir həsr olunduğunun, əsərlərinə müasir dövrdə belə nəzirə yazıldığı
şahidi oluruq. Seyid Əzim Şirvani özünün “Nazimin ifadəsi” adlı şeirində bir çox
şirvanlı şairi yad etdiyi kim Bədrin də adını çəkmişdir.

Nə Şamaxı ki, onda sübhü məsa

Verdi rüxsari-şeyri-Bədr ziya

Nə Şamaxı ki, onda təbi-Bahar

Etdi yüz min baharlər izhar [95, s.12]

Müasir dövrümüzdə isə Bədr Şirvaninin bəzi şeirlərinə şərqşünas alim, şair, tarix elmləri doktoru Şahin Fərzəliyevin nəzirələrinin olduğu məlumdur. Onun Şahin Fazil imzası ilə yazdığı şeirlər arasında farsca deyilmiş bir neçə qəzəlin bir beytinin poetik tərcümə edilərək ona nəzirə yaradıldığına təsadüf edirik. Onların içində Bədr Şirvaninin şeirlərinə nəzirə olaraq yazılan poetik nümunələr də vardır [23, s.894-898]. Həmin şeirlər bu XV əsr şairimizin irsinin öyrənilib təbliğ edilməsində heç də az əhəmiyyət kəsb etmir.

Nəzərdən keçirdiyimiz bütün bu məqamlar onu göstərir ki, şairlərin həyatının, sənət fəaliyyətinin, yetişdiyi, yazıb-yaratdığı ədəbi mühitin araşdırılmasında onların müasirlərinin günümüzədək gəlib çatan fikirləri, verdikləri qiymət müəyyən rol oynayır və tədqiqatlarda diqqətə alınmalıdır.

1.3. XV yüzillik şairləri müasir dövr araşdırmalarında

Daha öncə də vurğuladığımız kimi, Orta əsrlərdə yaşayıb-yaratmış Azərbaycan şairləri haqqında məlumatlar əsasən həmin yüzilliklərdə və sonrakı dövrlərdə tərtib edilmiş təzkiyələrdə mövcuddur. Şairlərimiz haqqında əhatəli və sistemli şəkildə araşdırmalara isə XX yüzilliyin əvvəllərindən başlanılmışdır. XV əsrdə yaşamış azərbaycanlı sənətkarların poetik irsi bu dövrdən etibarən tədqiqatlara cəlb edilmişdir. Həmin tədqiqat işləri arasında sanballı və geniş araşdırmalar, vacib xatırlatmalar, mühüm qeydlər var ki, burada onlardan bəziləri haqqında danışmağı lazım bilirik. Dövrün ədəbiyyatının tədqiqi istiqamətində XV əsr Azərbaycan poeziyasının başlıca nümayəndələrindən olan Mirzə Cahanşah Həqiqi haqqında araşdırmalar diqqətimizi çəkir.

Qeyd olunduğu üzrə, görkəmli alim Lətif Hüseynzadə Həqiqi irsinin tədqiqində mühüm işlər görmüşdür. Həqiqinin yaradıcılığını geniş araşdırmaya cəlb etmiş Lətif Hüseynzadənin fikrincə onun şeirlərində *“insani eşq, gözəlliyə pərəstiş, həyata bağlılıq, sədaqət, humanizm və sair bu kimi ümumbəşəri hisslər öz əksini tapmışdır”* [61, s.10]. Həqiqinin farsca 78, türkcə (azərbaycanca) 61 qəzəlinin və bir neçə tuyuğunun daxil olduğu əlyazmanı araşdıran görkəmli ədəbiyyatşünas şairin mövqeyi, hürufilik ideyalarına yanaşma tərzini, ümumiyyətlə fəlsəfi görüşləri haqqında fikirlərini irəli sürmüşdür. O, 1966-cı ildə Həqiqinin şeirlərindən ibarət kitabı nəşr etdirərkən yazdığı müqəddimədə şairi hürufi poeziyasının layiqli davamçısı hesab etdiyini yazır. Nəsimi yaradıcılığının araşdırılmasında böyük işlər görmüş görkəmli alim Mirzağa Quluzadə də şairin əsərlərini tədqiq edərkən Həqiqi irsi haqqında da gəldiyi qənaətləri ortaya qoymuşdur. Alim Nəsiminin özündən sonra gələn şairlərin bədii irsinə təsirindən danışarkən Həqiqi barədə bunları yazır: *“Cahanşahın tərəqqipərvər görüşlərinin formalaşmasında və inkişafında, şübhəsiz, klassik ədəbi irsin ənənələri və hürufilik ideyalarının təsiri əhəmiyyətli olmuşdur... Yaradıcılığında Nəsimi poeziyasının ideya motivləri, dil, forma, üslub xüsusiyyətləri hakimdir”* [69, s.94]. Tədqiqatçı Həqiqi yaradıcılığında hürufilik elementlərini düzgün qiymətləndirərək şairin Nəsimi sənətindən, onun əsərlərinin mövzu və motivlərindən əhəmiyyətli dərəcədə təsirləndiyini qeyd edir. Alim fikrini əyani misallar üzərində əsaslandıraraq Həqiqinin təkcə bir şair kimi yox, ictimai xadim, dövlət başçısı kimi də Nəsimi ideyalarından bəhrələndiyini yazır. Mirzağa Quluzadənin qeydlərində oxuyuruq: *“Cahanşah öz şeirlərində hürufiliyin banisi Fəzlullahın adını çəkir, hürufi-panteist görüşlərini ifadə edir, xüsusilə Nəsimi şeirindəki dünyəvi məhəbbətdən, humanizmdən qüvvət və ilham alır”* [70, s.94]. Tədqiqatçı şairin etik-fəlsəfi, ictimai görüşlərinə də münasibət bildirərək yazır: *“Cahanşah da gözəli dərdinin dəvası adlandırır, insan məhəbbətini, əhdü vəfanı, sədaqəti hər şeydən qiymətli tutur, insanları dünyanın var-dövlətinə, mülkü-malına həris olmamağa, əhsəni-hüsn surətə səcdə etməyə çağırır”* [69, s.95]. Mirzağa Quluzadə araşdırmalarında Cahanşah Həqiqinin “hürufiliyə dərin rəğbət bəslədiyini” qeyd edir.

Məhz hürufilik görüşlərinə geniş yer verilməsinə görədir ki, Həqiqi irsi zaman-zaman fəlsəfə tədqiqatçılarının da diqqətini çəkmişdir. Cahanşah Həqiqinin şair və hökmdar şəxsiyyətini xarakterizə edən düşüncə və ideyaları fəlsəfi yanaşma ilə də təhlil edilmişdir. Bu sahədə görülən işlərdən böyük alim Zümrüd Quluzadənin araşdırmaları xüsusi qeyd edilməlidir. Orta əsrlərin fəlsəfi fikir tarixini araşdıran Zümrüd Quluzadə yazır: *“Həqiqi bir tərəfdən öz dövründə yayılmış hürufilik və sufilik nəzəriyyələri ilə məşğul idi və öz fəlsəfi poeziyasında məhz bunu diktə edirdi, digər tərəfdən – bu diktə hürufilik ideologiyasının qiyamçı ruhundan xali idi, mütəfəkkirin diqqəti əsasən hürufiliyin materialistcəsinə yönəlmiş panteizminə, rassionalizminə, məntiqinə, sosial ideyalarına deyil, təlimin mistikasının şah-Həqiqinin siyasətinə o qədər də zidd olmayan etik müddəalarına və məqamlarına köklənirdi”* [143, s.172]. Gördüyümüz kimi, alimin diqqətini Həqiqi yaradıcılığında vacib bir məqam çəkmişdir. O, Həqiqinin hürufiliyə yaradıcı şəxs kimi müsbət münasibətini vurğulayarkən bu təlimin sosial-ictimai yükünü, cəmiyyətdə çevriliş, islahat yarada biləcək rolunu və gücünü görməzdən gəlmiş ya da görməmişdir. Mirzə Cahanşahın bir hökmdar kimi hürufilərə münasibətini əks etdirən qanlı hadisələr barədə qaynaqlardakı məlumatlar buna sübutdur. Daha sonra Zümrüd Quluzadənin qeydlərində oxuyuruq: *“Hürufiliyə məxsus panteizm Həqiqi irsinə yad deyil. Buna baxmayaraq, Cahanşahın yaradıcılığında o özünün yetərinə yumşaq ifadəsini tapmışdır, kəskin materialist meyllərdən uzaqdır, qatı antiortodoksal ruha malik deyil. Başqa sözlə desək, hökmdar-mesənət, hökmdar-maarifçi poeziyası üçün tam münasibdir”* [143, s.172]. Görkəmli filosof-tədqiqatçının fikri ilə tanışlıqdan sonra artıq şərhə ehtiyacı qalmır. Alim Həqiqinin öz şəxsində birləşdirdiyi sənətkar və siyasətçi tərəflərini hürufilik təliminin xüsusiyyətləri fonunda necə inkişaf etdirdiyini izləyərək dəqiq, dolğun nəticələrə gəlmişdir.

Müasir dövr araşdırmalarında Həqiqinin hürufi görüşlərinin poetik səciyyəsi də tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Şair-hökmdarın yazdığı əsərlərdə hürufilik terminlərinin işlənməsini fərqli baxış bucağından dəyərləndirib izah edən AMEA-nın müxbir üzvü Azadə Rüstəmovə Həqiqi şeirində bu məsələyə insanın tərənnümü kontekstindən yanaşıldığını vurğulayır. Ədəbiyyatşünas alimin bu barədə gəldiyi

qənaətlərində oxuyuruq: “...*Həqiqidə hürufi lüğəti, hürufi rəmz və istilahları daha çox real insan gözəlliyi və real insan məhəbbətinə şairin valehlyi, səcdəsi anlamında müraciət olunur. Demək istəyirik ki, Həqiqi ideoloji baxımdan deyil, daha çox bədii termn, bədii fiqur, plastik vasitə kimi hürufi simvolistikasına müraciət edir*” [6, s.94].

Ümumiyyətlə, şairin eşqi təsvir və tərənnüm etdiyi hər şeirində yaradılmışı Yaradanın xətrinə sevmək devizi hakimdir. Haqqında danışılan fəlsəfi, ictimai, didaktik fikirlərin Həqiqi şeirində öz əksini tapması isə, əvvəldə də vurğuladığımız kimi, Nəsimi yaradıcılığının əhəmiyyətli dərəcədə təsiri nəticəsində baş vermişdir. Özündən əvvəl Nəimi və Nəsimi kimi şairlərin yaşayıb-yaratması Həqiqi yaradıcılığının inkişaf istiqamətini müəyyənləşdirmişdir desək, yanılmazıq. Araşdırmalarda şairin gerçək bir sufi olduğu, əsərlərinin təsəvvüf ideyalarını təmsil və ifadə etdiyi barədə qənaətlərə də rast gəlirik: “*Cahanşah irfani eşq və mərifət yolunu keçmiş sənətkarlardandır*” [7, s.347]. Həqiqinin yazıb-yaratdığı dövr klassik Azərbaycan poeziyasının inkişafının olduqca məsuliyyətli bir dönəminə təsadüf etmişdir. Belə ki, o, şeir sənətimizin görkəmli nümayəndələrinin sırasında, o cümlədən, öz qüdrətli sələfləri və sonrakı əsrlərdə yaşamış xələfləri arasında özünəməxsus layiqli yer tuta bilmişdir. Bu sərəkdə şairimizlə bağlı “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” adlı kitabın üçüncü cildində bu cür bəhs olunur: “*Cahanşah Həqiqi dövrünün görkəmli sənətkarlarından biri idi. O, Xaqani, Nizami şeirlərinin gözəl varisi, Fəzlullah Nəimi və Nəsimi ənənələrinin davamçısı olmuşdur. Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli və XV-XVI əsrlərin bir sıra başqa şairləri Həqiqi irsindən bəhrələnmişlər*” [7, s.345]. Müasir dövrdə f.e.d. Ataəmi Mirzəyevin Həqiqinin Divan nüsxələri ilə bağlı araşdırmaları vardır [72, s.31-33]. Gənc tədqiqatçı Xanım Mirzəyeva müasir oxucuya Həqiqinin rübailəri kimi təqdim edilən şeirlərin əslində tuyuq olması məsələsinə aydınlıq gətirmişdir [73, s.338-343]. Həqiqi irsi İran tədqiqatçıları tərəfindən də araşdırılmış, onun istər farsca, istərsə də türkcə (azərbaycanca) yazdığı əsərləri lazımı şəkildə qiymətləndirilmişdir. İranlı ədəbiyyatşünas Firuz Refahi Ələmdari Həqiqi divanlarına yazdığı müqəddimədə şairin məsnəvi yazmaq bacarığından bəhs edir: “*Həqiqi məsnəvi və qəzəldə Mövlananın ardıcılı idi və ona xüsusi rəğbəti vardı*” [165, s.22].

Burada Firuz Refahi Ələmdarının Həqiqi də daxil olmaqla onlarla Azərbaycan şairinə məxsus əlyazmanı aşkar edib araşdıraraq nəşrə hazırladığını və elmi ictimaiyyətə tanıtdığını vurğulamaq yerinə düşər. Alim XV əsr Azərbaycan şairi Xəlilinin yaradıcılığı üzərində də araşdırma aparmış, şairin Divanının yeni əlyazma nüsxəsini üzə çıxardaraq əlindəki bir neçə nüsxə əsasında “Xəlilinin Külliyyatı”nı çapa hazırlamışdır [164].

Həqiqinin irsi təkcə Azərbaycan və İranda deyil, Türkiyədə də ədəbiyyatşünasların diqqətini çəkmişdir. Xüsusilə də bu hal çox zaman Nəsimi yaradıcılığının araşdırılmasından, onun şeirlərinin təsir dairəsinin öyrənilməsindən irəli gəirdi. Başqa sözlə, Nəsimi irsinin tədqiqi, əsasən də onun bəzi əsərlərinin yanlışlıqla Həqiqi Divanı daxilində verilməsi tədqiqatçıları Cahanşahın yaradıcılığını araşdırmağa, təhlil və paralellər aparmağa sövq edir. Cahanşah Həqiqinin Türkiyədə nəşr olunmuş Divanına ön söz yazan professor Muhsin Macit şairin farsca yazdığı əsərləri haqqında deyir: “...bir çox türk şairin farsca yazdığı bir dövəmdə Həqiqinin ana dilində şeirlər söyləməsi önəmlidir” [119, s.13]. Alim qeydlərində Həqiqinin fars dilində yazılmış əsərlərinin sayca kifayət qədər çox olduğunu vurğulayır və onun öz ana dili olan türkcədə (Azərbaycan dilində) də şeirlər yazıb-yaratmasını rəğbətlə qarşılayır. Şairin yaradıcılığının tədqiqi ilə bağlı Rusiyalı şərqşünas Vladimir Minorskinin fəaliyyəti də təqdirəlayiqdir. Alim Həqiqinin həyatını və poetik irsini araşdırmışdır [155, s.271-297]. Müasir dövrdə Həqiqi irsinin araşdırılması yolunda müəllifi olduğumuz məqalələrlə müəyyən işlər gördüyümüz qənaətdəyik.

Müasir dövr tədqiqatlarında az da olsa yer alan digər bir XV əsr şairimiz Nemətullah Kişvəridir. Dili və ifadə tərzilə seçilən Kişvəriyə maraq günümüzdə də özünü göstərməkdədir. XX yüzilliyin əvvəllərindən başlayaraq bir sıra alimlərin araşdırmalarında bu şairimizlə bağlı qeydlərə rast gəlinir. Onun 1430-40-cı illərdə doğulduğu güman edilsə də, nə vaxt vəfat etdiyi dəqiq məlum deyil. Kişvəri haqqında “Danışməndani-Azərbaycan” əsərində məlumat verilərək “*fars və türk dillərində şeirlərdən ibarət Divanı*” olduğu qeyd edilir [97]. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin tədqiq və tədrisində xüsusi xidmətləri olan Türkiyəli alim İsmayıl Hikmət Kişvərini həssas və rəvan təbli şair adlandırmışdır [58]. 1946-cı ildə isə tədqiqatçılardan

professor Həmid Araslı Kışvəridən “Füzulinin sələflərindən biri” deyə bəhs etmişdir [3]. Həmid Araslı Kışvəri haqqında yazdığı tədqiqat əsərində onun şeirinin kədərli məzmunundan, daşürəkli zəmanədən narazı olmasından danışır. 1976-cı ildə professor Cahangir Qəhrəmanov Kışvəri Divanının elmi təsvirini vermiş [66], 1983-cü ildə dilçi alim Roza Eyvazova Kışvəri əsərlərinin dili haqqında tədqiqat əsəri yazmışdır [19]. Şairin əlyazmalarından biri AMEA Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda, biri Səmərqənd Elmi-Tədqiqat İnstitutunun kitabxanasında, digəri isə Daşkənddə Biruni adına Şərqsünaslıq İnstitutunda saxlanılır. Kışvərinin Divanının yeni aşkar edilən daha bir nüsxəsi haqqında Almaniyada yaşayan soydaşımız Məhəmmədəli Hüseyni məlumat vermiş və əlyazmanın İrəvan Məclis-Şurayə-İslami kitabxanasında saxlandığını bildirmişdir [60, s.3]. 2010-cu ildə isə şairin türkçə (azərbaycanca) Divanı Bakıda nəşr olunmuşdur. Müasir dövrdə Leyla Bayramova “Nemətullah Kışvərinin farsca “Divan”ının ideya-tematik və bədii-üslubi xüsusiyyətləri” mövzusunda filologiya üzrə fəlsəfə doktorluğu dissertasiyası müdafiə etmişdir [14].

Son illərdə şairin ədəbi irsinin tədqiqinə dair nəşr olunan elmi yazılarımız bu sahədə aparılan araşdırmaların sayını artırmışdır. Çoxcildli “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kitabının üçüncü cildində Nemətullah Kışvəri ilə bağlı həmmüəllif olduğumuz oçerkdə şairin yaradıcılığında geniş bəhs etmişik [8, s.613-628]. Ümumiyyətlə, Kışvəri yaradıcılığı bütün cəhətləri ilə müxtəlif zamanlarda orta əsr ədəbiyyatı tədqiqatçılarının marağına səbəb olmuşdur.

Müasir araşdırmalarda həmin dövr ədəbiyyatının qüdrətli nümayəndəsi hesab edilən Həbibini də yaradıcılığı geniş tədqiq olunan sənətkarlarımızdandır. “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” adlı kitabda şair Həbibini haqqında oxuyuruq: “*Şah İsmayılın sarayında o, böyük nüfuza malik olmuş, “Məliküş-şüara” rütbəsinə qədər ucalmışdır*” [7, s.356]. Şairin ədəbi fəaliyyətinin bir hissəsi Osmanlı torpaqlarında keçdiyi üçün əsərlərinə həm ölkəmizdə, həm də Türkiyədə elmi yazılar həsr edilmişdir. Cahanşah Həqiqinin yaradıcılığı kimi, Həbibinin irsi də hürufilik izləri daşması səbəbilə daim nəsimişünasların diqqətini çəkmişdir. Görkəmli alim, orta əsrlər ədəbiyyatımızı dərinləndirən Mirzəğa Quluzadə Həbibini irsini əhatəli

şəkildə tədqiq etmiş, yaradıcılığını səciyyələndirən cəhətlərə diqqət çəkmişdir. Mirzağa Quluzadənin qeydlərində oxuyuruq: *“Həbibî Azərbaycan klassik şeirinin zəngin xəzinəsinə yaxşı bələd, istedadlı, özünə xas olan yaradıcılıq üslubu, intonasiyası olan söz ustalarından biridir...Nəsimi şeirlərini çox oxumaq, onun ənənələrinə daha artıq bağlılıq sayəsində Həbibinin yaradıcılığına hürufilik motivləri də gəlmişdir”* [69, s.95]. XV yüzillik Azərbaycan şeirinin bu qüdrətli nümayəndəsinin sənətindəki saysız-hesabsız məziyyətlər onu öz əsrinin böyük söz ustası adlandırmağa imkan verir. Bəzi ədəbiyyat tədqiqatçılarının da fikrincə, XVI yüzilliyin məşhur söz ustaları məhz Həbibî kimi güclü bir şairin qoyub getdiyi poetik mirasdan qidalanaraq yetişmişlər. Təsadüfi deyildir ki, müasir Türkiyəli tədqiqatçılar belə onun sənətkarlığını yüksək qiymətləndirirlər. Ümumtürk ədəbiyyatı ilə bağlı zəngin məlumatların verildiyi *“Qədim türk ədəbiyyatı tarixi”* kitabında şair haqqında bu qeydləri oxuyuruq: *“Bu dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatının daha çox təsəvvüf istiqamətində inkişaf etdiyi müşahidə olunur. Bu əsrin ən böyük şairi Həbibidir”* [126, s.162]. Bu qənaətlərdən də görünür ki, türkiyəli ədəbiyyatşünaslar Həbibini dönəmin digər sənətkarlarından daha istedadlı, daha məşhur bir ədəbi şəxsiyyət kimi dəyərləndirirlər. Tanınmış ədəbiyyat tədqiqatçısı Fuad Köprülü Həbibinin öz sənətkarlıq qabiliyyətini şeirin bütün janrlarında sınağını, onun hər beytdə, hər mısradə bir şair kimi müvəffəq olduğunu və sonrakı yüzilliklərin poeziyasına ciddi şəkildə təsir etdiyini vurğulayırdı: *“Hürufi olduğu şeirlərindən bəlli olan Həbibî, Azərbaycan ədəbiyyatının Füzulidən əvvəl yetişən ən qüdrətli şairidir ki, təsiri Füzuli üzərində də görünür. Sufiyana, lakin sadə və səmimi şeirlərini Osmanlı təzkiyəçiləri də təqdir etməkdən çəkinməmişlər”* [115, s.133]. Fuad Köprülü Həbibinin hürufi şairi olduğuna şübhə etmir, onun əksər şeirlərində hürufilik təliminin əsas cəhətlərinin təbliğinə yer verildiyini yazırdı. XX yüzilliyin başlarında fəaliyyət göstərmiş ədəbiyyatşünas alim Süleyman Nazifin də Azərbaycan şairləri haqqında araşdırmaları diqqətəlayiq hesab edilməlidir. Onun barəsində fikir yürütdüyü, əsərləri üzərində təhlillər apardığı şairlər arasında Həbibî də vardır. Süleyman Nazif Füzulinin Nəvidən yox, Nəsimi, Həbibî və Əhməd Paşadan təsirləndiyini yazırdı [120]. Füzuliyə təsir edən şairlər arasında Həbibinin rolunu

xüsusi qeyd edən tədqiqatçı qənaətində haqlıdır. Alim nümunələr üzərində qarşılaşdırılmalı müqayisələr apararaq bu nəticəyə gəlmişdi. Süleyman Nazif Füzulinin daha çox XV yüzilliyin məşhur türk-cığatay şairi Nəvaidən təsirləndiyini iddia edənlərə cavab olaraq öz fərqli qənaətini ortaya qoymuşdur. Alim Azərbaycanın Nəsimi və Həbibini kimi istedadlı şairlərinin əsərlərindən gətirdiyi müxtəlif nümunələrlə Füzulinin məhz bu sənətkarlardan əhəmiyyətli dərəcədə təsirləndiyini göstərmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Həbibini yaradıcılığı istər bəhs olunan cəhətlərinə, istərsə də orijinallıq kəsb etdiyinə görə müəyyən qədər tədqiqatlara cəlb olunmuşdur. Şairin əsərlərinin mövzu və motivlərində insanın başlıca fiqur kimi iştirakı onun yaradıcılığının maraqlı və özünəməxsus səciyyə daşmasını şərtləndirir. Klassik poeziyamızın ustad tədqiqatçılarından olan AMEA-nın müxbir üzvü Azadə Rüstəmovaya yazırdı: *“Həbibini də bir çox həməsləri kimi bəşər övladını ilahi sevgili kimi ucaldır, həyatı, dünyəvi məhəbbətə ilahi eşq siqləti verir”* [6, s.100]. İnsan və insanla əlaqədar olan hər şey Həbibini irsinin əsas ideyasını, ana xəttini təşkil edir. Xüsusilə də kamil insan problemi şairin qaldırdığı məsələlər arasında başlıca yer tutur. Şair haqqında gəlinən qənaətlər arasında oxuyuruq: *“Həbibini şeirindən gətirdiyimiz nümunələrin mərkəzində böyük hərflərlə yazılmış İnsan durur. Bütün mənalarda şair insanın öz qəlbini təmizləməyə, nəfsini və şəxsiyyətini kamilləşdirməyə qadir olduğunu göstərir”* [7, s.360]. Şairin təqdim etdiyi gözəllik təsvirləri, işlətdiyi bədii vasitələr, söz oynaqlıqları klassik ədəbiyyat tədqiqatçılarından nəzərini cəlb etmiş, ayrı-ayrı araşdırmalarda təhlilə cəlb edilmişdir. Buradan belə bir qənaət əldə etmək olar ki, XV yüzillik Azərbaycan ədəbiyyatının mühüm cəhətlərini, dövrün başlıca poetik ənənələrini əks etdirmək nöqtəyi-nəzərindən Həbibini yaradıcılığı olduqca dolğun, kamil nümunə sayılmalıdır. Şairin gözəllik anlayışı barədə oxuyuruq: *“Həbibini sevgi, həsrət həyəcanlarını coşqun, ehtiraslı, zərif, məlahətli üslubla tərənnüm edir, gül əndamı, yaqut dodaqlı, pəripeykər, şirin sözlü, mişkin saçlı gözəli insan ömrünün, dünyanın zینəti kimi təsvir edir”* [69, s.96]. Bütün bunlar ilk növbədə şairin əhatəsindəki hər bir şeyi gözəl görə bilməsindən irəli gəlir. Dünyaya, həyata, insanlara, bütün varlıq aləminə, könlündəki həsrət və həyəcana belə

gözəl baxmaq bacarığı Həbibinin şeir dilinin bu qədər bəlağətli, ifadə tərzinin bu dərəcədə obrazlı olmasını şərtləndirir. Qeyd olunan cəhəti şairin təsəvvüf səciyyəli şeirlərində də görürük. Orta yüzilliklər fəlsəfi fikrinin tanınmış tədqiqatçısı Zümrüd Quluzadə Həbibinin dövrümüzədək gəlib çatmış bir neçə əsəri əsasında qənaətlərini ümumiləşdirərək nəzəri cəhətdən insanın Tanrı ilə vəhdətinə əsaslanan sufi-hürufi simvolikasının onun ədəbi irsinə xarakterik olduğunu vurğulamışdır [143, s.187]. Müasir dövrdə Həbibin irsinin yorulmaz tədqiqatçısı Gülçin Babayevanın araşdırmaları da diqqətəlayiq elmi işlərdəndir. Alimin “Həbibin” (həyatı və sənəti) adlı monoqrafiyası bu orta əsr şairimizin ömür yolunu və poetik irsini işıqlandıran sanballı tədqiqat əsəridir. Monoqrafiyada əhatəli bir araşdırma apararaq şairi orijinal üslublu, zəngin təxəyyüllü, istedadlı sənətkar kimi xarakterizə edən müəllif onun türkdilli ədəbiyyatdakı yeri barədə qənaətlərini bu şəkildə ümumiləşdirir: *“Həbibin özündən sonra türkdilli poeziyaya güclü ədəbi təsir göstərmişdir. Onun şeirləri Azərbaycanda və Türkiyədə anadilli poeziyanın daha da tərəvətlənməsinə, janr baxımından nəfis nümunələrin yaranmasına əsaslı yol açmışdır. Həqiri, Füzuli, Məsihi, Fədai, Əmani kimi Azərbaycan şairlərinin yetişməsində Həbibin sənətinin müstəsna rolu olmuşdur”* [12, s.93]. Həbibinin yaradıcılığı Avropa alimlərinin də diqqətini cəlb etmişdir. İngilis şərqşünas Çarlz Pyer Rio Şərq şeirinin formalarından bəhs edərkən Həbibinin tərkibbəndlərini nümunə olaraq göstərmişdir [159]. Şairin ədəbi irsinin araşdırılması istiqamətində görülən yeni işlər arasında son illərdəki elmi fəaliyyətimiz də qeyd oluna bilər.

XV yüzillik Azərbaycan poeziyasının istedadlı nümayəndəsi Əmir Hidayət də müasir araşdırmalarda adı çəkilən, yaradıcılığı diqqət cəlb edən şairlərimizdəndir. Bədii irsi xüsusilə də inkişaf etmiş anadilli şeirimizi təmsil etməsi baxımından maraqlı doğuran bu sənətkar barədə müasir dövrdə müəyyən dərəcədə tədqiqat aparılmışdır. Araşdırıcı-alim Aida Paşalı Əmir Əfsəhəddin Hidayətin məlum nüsxələrini tutuşduraraq Divanın tekstoloji-filoloji tədqiqi ilə bağlı sistemləşdirmə aparmış, “Əfsəhəddin Hidayət və “Divan”” adlı monoqrafiya ilə Hidayət irsinin öyrənilməsinə dəyərli töhfə vermişdir. Tədqiqatçının verdiyi məlumatlara əsasən, *“Uzun Həsənin oğlanları arasında xüsusi döyüşkənliyi, sərkərdə şücaəti ilə seçilən*

Xəlilin 1472-73-cü illərdə Ağqoyunlu-Osmanlı müharibələrində, 1473-cü ildə Malatya yaxınlığındakı vuruşmada başçılıq etdiyi ordu daxilində Hidayətullah bəy də iştirak etmişdir” [78, s.63]. Bu mənada türkiyəli alimlərin araşdırmaları da şairin bədii irsinin öyrənilib tanıtılmasında əhəmiyyətlidir. Divan müəllifi olan bu sənətkarımız xüsusilə də Füzuli yaradıcılığına təsiri baxımından araşdırıcıların nəzərini cəlb etmişdir. Qeyd etməliyik ki, XV əsr Azərbaycan şairlərinin bir çoxu kimi, Hidayətin də XVI yüzillik poeziyasına əhəmiyyətli təsiri olduğuna dair fikirlər vardır. Türkiyənin tanınmış alimi, klassik ədəbiyyat tədqiqatçısı Əbdülqadir Qaraxan Əfsəhəddin Hidayətin Divanındakı şeirlərin yüksək bədii məziyyətlərini nəzərə alaraq Hidayətin *“Füzuli müjdəli şair”* olduğunu vurğulamışdır [110, s.248]. Digər türkiyəli alim Yavuz Akpınar isə əsərlərindən birində Kişvəri ilə yanaşı Hidayətin də Azərbaycan poeziyasının təkmilləşməsində özünəməxsus rolu olduğunu qeyd etmiş, onların *“Füzuliyə bir zəmin”* hazırladıqları fikrini irəli sürmüşdür [98, s.25]. Son illərdə şairin yaradıcılığının öyrənilməsi istiqamətində tərəfimizdən də müəyyən işlər görülmüşdür.

Dövr ədəbiyyatının parlaq simalarından biri Xəlili təxəllüsü ilə tanınmış məşhurlaşan Azərbaycan şairidir. Onun şairlik fəaliyyətinin böyük bir hissəsi Osmanlı dövləti ərazisində keçdiyi üçün əsərləri daim Türkiyə ədəbiyyatşünaslarının diqqətini çəkmiş, yaradıcılığı ilə bağlı dissertasiya və məqalələr yazılmışdır. Xəlilinin əsərləri haqqında oxuyuruq: *“Dilində Azərbaycan türkcəsi özəllikləri, şeirlərində isə vətən həsrəti və qürbət mövzuları müşahidə edilir”* [101, s.89]. Şair və onun poetik irsi haqqında tanınmış tədqiqatçı Azadə Musabəyli araşdırma aparmışdır. Alim bu yöndəki tədqiqatlarına *“Türkiyədə yaranan Azərbaycan ədəbiyyatı və Xəlilinin “Firqətnamə”si* adlı kitabda yer vermişdir. Azadə Musabəylinin yazdığına görə, Üsaməddin Mustafa Taşköprülüzadə, Ədirnəli Səhi Bəy, Aşıq Çələbi və digərlərinin təzkirələrində Xəlili haqqında qısa məlumatlara rast gəlinir [74, s.56-59]. Tədqiqatda şair barədə Purqştal Hammer və Elias Con Vilkinson Gibbin də qeydləri olduğu bildirilir [74, s.103-104]. Yaradıcılığını gözdən keçirdikdə görürük ki, daha çox Xəlili dilinin bədiiliyi, şeirlərindəki obrazlılıq ədəbiyyatşünas alimlərin marağına səbəb olmuşdur. Ədəbiyyat tarixi kitablarında şairin sənətkarlığı müəyyən dərəcədə

öz qiymətini tapmışdır. Mənbələrdə Xəlili sufi dünyagörüşlü şair, hətta hürufi təlimini yayan bir qələm və təriqət əhli kimi təqdim edilsə də, onun yaradıcılığında dünyəvi eşqin tərənnümünü görməmək qeyri-mümkündür. Şairin şeirlərində hiss və duyğuların ifadəsi, məhəbbət etirafı olduqca səmimi və təbii bir şəkil alır.

Dövrün digər sənətkarları kimi, Xəlili də əsərlərinin əsas ideya və motivlərini insan ətrafında qurur. Şair təsəvvüf şeirinin prinsiplərindən çıxış edərcəsinə insanı kamil və gözəl görmək arzularını dilə gətirir. Yaradıcılığına xas humanist baxış, mükəmməlliyə, mənəvi saflığa çağırış kimi cəhətlər Xəlilini sufi ədəbiyyatına, intibah şeirinə yaxınlaşdırır. Şairi ədəbiyyat aləminə tanıtdıran onun “Fəraqnamə” və ya “Firqətnamə” adı altında toplanmış şeirləridir. Yuxarıda vurğuladığımız kimi, əsəri Azərbaycanda ədəbiyyatşünas alim Azadə Musabəyli tədqiq etmişdir. Türkiyədə “Fəraqnamə” əsərinin mühüm tədqiqatçılarından olan Orxan Kamal Tavukçu, Vəfi Mahir Kocatürk, Günay Kut, Cəmil Gülsəranin xidmətlərini də xüsusi olaraq vurğulamaq lazımdır. Şairin bu yaxınlarda İranda nəşr olunan “Küllüyyat”ına yazılan müqəddimədə deyilir: *“Xəlili haqqında müasir tədqiqatçılar da yazıblar. Burada ən çox türkiyəli tədqiqatçıların payını yad etmək olar. Xəlili haqqında birinci məlumatı mərhum Muharrem Ergin verir. Xəlilinin “Firqətnamə”sinə xanım Yaşın Zərrin “Firqətnaməyi- Xəliliyi-Diyarbəkiri” adında bir lisans tezi və Camal Gülsəran 1990-cı ildə bir diplom tezi yazmışdır. Onun tezi İstanbul nüsxəsi əsasında və tezin sonunda İstanbul əlyazmasının fotosuratını əlavə edibdir. Biz həmin əlyazmadan faydalanmışıq...Günay Kut şəxsi nüsxəsi olan “Firqətnamə”ni üzərində bir məqalə və Xəlilinin 110 beyti ilə birgə nəşr etdirmişdir”* [164, s.19]. Türkiyəli müəllif Şövkət Beysanoğlunun “Diyarbəkirlilik fikri və sənət adamları” kitabında da Xəlili ilə bağlı az da olsa bilgi verilmişdir [102]. Doktor Əhməd Kavaklıyazının “15-ci yüzilin şairlərindən Diyarbəkirlilik Xəlilinin şeirləri” adlı məqaləsi isə Xəliliyə məxsus olduğu güman edilən şeir nümunələri haqqındadır [111, s.1-88].

Nəzərdən keçirdiyimiz nəşrlər Xəlili irsinin tanınması və tədqiqi sahəsində görülən əhəmiyyətli işlərdir. Şairin yaradıcılığının anadilli şeirimizin inkişafına böyük töhfə verdiyini nəzərə alsaq, onun əsərlərinin nəşrinin, müqayisəli təhlilə cəlb edilməsinin vacibliyi məsələsi olduqca aktual görünür. Sənətkarın ayrı-ayrı şeirlərinin

janr, üslub, ideya və motiv baxımından analiz edilərək öyrənilməsi XV əsr poeziyamızın araşdırılmasında zəruri və səmərəli addımlardandır. Xəlilinin İranda nəşrə hazırlanmış əsərlər toplusuna yazılan giriş sözündə oxuyuruq: *“Nəhayət, 2013-cü ildə Diyarbəkirdə “nəşr olunan “Əli Əmiri çalıştayı” məcmuəsində Xəlilinin “Pəndnamə” qəsidəsini xanım Gülçiçək Akçay onun yeganə əlyazması əsasında nəşr edir. Türkiyə tədqiqatçıları Xəlilini Füzulidən sonra Azərbaycanın ən məşhur şairi kimi qələmə verirlər və onun Füzuli və Həbibini kimi şairlərə olan böyük təsirindən yazırlar”* [164, s.20]. Şairin əlyazma nüsxələrindən birinin professor Günay Kutun şəxsi kitabxanasında mövcudluğunu nəzərə alsaq, onun bu sahədəki çalışmalarının nə dərəcədə dərin və dolğun olduğu daha aydın olar. Orxan Kamal Tavukçu da öz növbəsində əsərin quruluşu, məzmunu və s. haqqında ətraflı məlumat vermişdir. Əsərin “Divani-Xəlili” adı ilə də məşhur olduğunu qeyd edən tədqiqatçı yazır: *“Firqətnamə, şairin müxtəlif vasitələrlə əlavə etdiyi fərqli nəzm şəkilləri ilə yazılmış mətnləri ehtiva etməsi baxımından az qala bir divan özəlliyi nümayiş etdirir”* [129, s.205]. Bəzi türkiyəli tədqiqatçılar da “sərgüzəşt tərzində” yazılan bu cür əsərlərin az olduğunu vurğulayaraq onların “yerliləşmə təmayülünün məhsullarından” sayıldığını qeyd etmişlər [126, s.221]. Hətta Xəlilinin “Firqətnamə”si *“bu janrın ilk nümunəsi”*, bu tərzdə yaranmış əsərlərin ilk nümunəsi sayılaraq yüksək dəyərləndirilmişdir. “Qədim türk ədəbiyyatı tarixi” adlı kitabda bu əsər barədə qısaca bəhs olunur. Orada yazılanlara nəzər salaraq: *“Şəxsən Xəlilinin öz ağzından nəql edilən məsnəvidə, əhvalatlar birinci şəxs tərəfindən danışılır. “Məcəzi” bir eşqdən çox “vəhdəti-vücut” fəlsəfəsinə söykənən məsnəvidə, digər təsəvvüfi məsnəvilərdə istifadə olunan ortaq simvollar işlənmişdir. Əsərdə, süluk əhlinin məqamlardan necə yavaş-yavaş keçib sonunda “fəna”ya yetişdiyini görmək mümkündür”* [126, s.221-222]. Buradan görünür ki, şairin həmin əsərlə əslində bir təsəvvüf yolunun, bir kamillik axtarışının bədii ifadəsini əks etdirdiyini iddia edən tədqiqatçılar da var. Zənnimizcə, məhz bu əsərin ümumi qayəsində insanın mənən yüksəlişinin və “çox gəzən çox bilər” prinsipinə uyan görmədiyin yerlərə səyahət edərək yeni insanları, eləcə də könülləri tanıma təşəbbüsünün təsviri var. Başqa sözlə, şair uzun səfəri boyunca gördüyü halları, özü üçün kəşf etdiyi məqamları, dərk etdiyi həqiqəti poetik obrazlarla

zənginləşdirərək misralara köçürmüşdür. Ümumiyyətlə, ədəbiyyatda sərgüzəştname tərzinin oxunaqlı, davamı izlənən, oxucu və dinləyicidə maraq doğuran bir tərz olduğunu çox yaxşı bilən orta əsr müəllifləri bu yöndə əsərlər yazmağa üstünlük verirdilər.

Xəlili yaradıcılığını dərinlən araşdıraraq təhlil və müqayisə aparan tədqiqatçı Orxan Kamal Tavukçu “Firqətnamə”yə daxil olan şeirlərin təsiriylə ortaya çıxan poeziya nümunələrinin bir çoxunu təqlid adlandırır. Araşdırıcı klassik türk ədəbiyyatında rast gəlinən bütün “Firqətnamə”ləri araşdıraraq gəldiyi qənaətləri bu cür ümumiləşdirir: *“Xəlili bu şeirlərin, demək olar ki, hamısında uğurlu bir üslub ortaya qoymuşdur. Lakin göstərdiyi təsir baxımından və maraq doğuran nümunələr olması nöqteyi-nəzərindən bu şeirlərdən ikisi xüsusilə diqqətəlayiq mətnlər olaraq qarşımıza çıxır. Birincisi, divan şeirində nəsilər boyu sevilərək tənzir/təqlid edilmiş “Könül” rədifli mürəbbədir”* [129, s.206]. Xəlilini istedadlı, özünəməxsus səviyyəli poetik tərzə sahib şair kimi xarakterizə edən Orxan Kamal Tavukçu bu fikirləri şairin haqqında danışılan mürəbbəsi və ona yazılan çoxlu nəzirələrə əsaslanaraq dilə gətirir. Türkiyədə nəşr olunan bəzi ədəbiyyat tarixi kitablarında həmin şeirin orijinalının Ahmet Paşaya məxsus olduğu deyilsə də, əsl həqiqəti araşdırıb yazan müəlliflər də var. Tədqiqatçı Şahaməddin Kuzucular şairin “Könül” rədifli şeiri haqqında yazır: *“Bu şeirə başda Əhməd Paşa olmaqla bir çox şair nəzirə yazmış, “Könül” rədifli və nəqəratlı çox sayda şeirin də mənbəyi Xəlili olmuşdur. Çünki, Əhməd Paşanın ölümü ilə Xəlilinin ölüm tarixləri arasında 12 il fərq vardır. Əhməd Paşa Xəlilidən yaşca da kiçikdir və divanını 1481-ci ildə II Bəyazidin əmri ilə hazırlamışdır. Əhməd Paşanın bu divanı hazırlaması bir neçə il çəkdiyinə və Xəlili 1485-ci ildə öldüyünə görə “Könül” rədifli şeiri Xəlili daha əvvəl yazmış olmalıdır”* [118]. Burada qeyd etmək vacibdir ki, ötən əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyat tarixinə aid araşdırmaların və ali təhsil ocaqları üçün dərsləyin müəllifi kimi tanınan türkiyəli alim İsmayıl Hikmət də Xəlilinin bir çox məşhur türk divan şairlərinin yetişməsində rolu olduğunu yazırdı. İsmayıl Hikmət Xəlili şeirinin XVII yüzillikdə yaşamış türk şairi Nədimin yaradıcılığına da təsir etdiyini vurğulayır: *“...zərif bədiələr yaradan Xəlili Şərqi sənətkar şairlərindəndir. Əski ədəbiyyatımız içində hiss və xəyal ilə yazılmış*

əsələridir ki, kəndindən əsrlərcə sonra gələn şair Nədimlərə, bədiələrinə ilham etmişdir” [58, s.235]. Xəlili şeirinin təsirini ondan əsrlər sonra yaşamış şairlərin əsərlərində görəndə ədəbiyyat tədqiqatçıları bunu şairin sənətinə xas zəriflik, güclü duyğu və geniş təxəyyül ilə izah edirlər ki, bu da qüdrətli sənətkar olmağın mühüm şərtləridir. Təsadüfi deyildir ki, yaradıcılığında böyük sənət zənginliyi müşahidə etdiyimiz Xəlili haqqında, *“dövrümüzədək gəlib çatmış əsərləri bədii sənətkarlıq baxımından da diqqətəlayiqdir”*- deyə fikir bildirilmişdir [11, s.75]. Şairin ədəbi irsinin araşdırılması günümüzdə də davam edir. Son illərdə nəşr edilmiş elmi işlərimizlə bu sahədə tədqiqat fəaliyyətimizi davam etdirməkdəyik.

XV yüzillikdə fəaliyyət göstərmiş sufi şairlərimizdən olan Şah Qasım Ənvarın yaradıcılığı da həm ədəbiyyat, həm də fəlsəfə tədqiqatçılarının nəzərini cəlb etmişdir. Yaşayıb-yaratdığı dövərdə Əlişir Nəvai kimi mütəfəkkirin, şöhrətli söz ustasının diqqət və hörmətinə layiq görülən Ənvarın ədəbi irsinə müasir dövərdə də alimlər tərəfindən müəyyən dərəcədə maraq göstərildiyini deyə bilərik. Klassik ədəbiyyatımızın yorulmaz tədqiqatçısı Çingiz Sasani bu məsələyə tənqidi münasibət bildirərək yazır: *“Qasım Ənvarın bədii yaradıcılığı sufi panteist mahiyyətinə görə ötən yarım əsrdə ədəbiyyatşünasların diqqətindən kənar qalmışdır. Əksinə, orta əsr təzkiyəçiləri onun hal-tərcüməsi və təsəvvüf aləmində böyük nüfuzu haqqında geniş yazılar vermişlər”* [93, s.271]. Alimin də vurğuladığı kimi, əsasən farsca yazan şairin daha çox irfani mövzularda əsərlər ortaya qoyduğu məlumdur. Deməli ki, Qasım Ənvarın ədəbi irsinin farsca olan qismi onun etik-fəlsəfi düşüncələrini, təsəvvüflə bağlılığını və sufizmə münasibətini əks etdirdiyinə görə əhəmiyyətlidirsə, türk (Azərbaycan) dilində yazılan qismi anadilli poeziyamızı zənginləşdirməsi, milli poetik təfəkkürümüzün inkişafına öz müsbət töhfəsini verməsi nöqtəyi-nəzərindən qiymətlidir. Bu mənada şairin əsərlərinin istər fəlsəfə nöqtəyi-nəzərindən, istərsə də şeiriyyət cəhətdən tədqiq və təhlil edilməsinə ehtiyac vardır. Qasım Ənvar irsinin irfani-fəlsəfi tərəflərini dərinlən araşdıran Çingiz Sasani iranlı alimlərin bu sahədəki fəaliyyəti haqqında yazır: *“İran ədəbiyyatı tarixlərində Qasım Ənvarın sufi-ədəbi fikrinin şərhinə müəyyən yer verilsə də Səid Nəfisi onu üçüncü dərəcəli şair bilmişdir. Onun fikrincə sufi şairləri poeziyada ilkin yerləri tuturlar”* [93, s.271]. Fikrinin

davamında bu qənaətlə razılaşmadığını vurğulayan alim şairin təsəvvüfi şeirlərini yüksək qiymətləndirdiyini yazır. Yaşadığımız XXI yüzillikdə Qasım Ənvarla yanaşı başqa bir çox sufi-panteist şairlərin yaradıcılığını dərindən araşdıran nadir alimlərimizdən olan Çingiz Sasani haqlı olaraq bu orta əsr təsəvvüf şairinin “*naturədəbi fikrin sonrakı inkişafında müstəsna rol oynadığını*” qeyd edir [93, s.271].

Qasım Ənvarın XV yüzillikdə geniş yayılmış hürufilik təliminə yaxınlığı haqqında da fikirlər mövcuddur. Onun hürufi olub-olmadığı haqqında qəti söz demək mümkün deyil. Şairin əsərlərinin diqqətlə təhlil olunması məsələyə aydınlıq gətirə bilər. Bu barədə oxuyuruq: “*Qasım Ənvarın hürufiliyə münasibətinin qiymətləndirilməsində meyar hər şeydən əvvəl mütəfəkkirin yaradıcılığı ola bilər*” [144, s.209]. İngilis şərqşünasları Qor Ausli və Edvard Braunun tədqiqatlarında Qasım Ənvarla bağlı maraqlı qeydlərə rast gəlinir. Qor Ausli farsca yazan şairlər haqqında araşdırmasında şairin dövrü və həyatı haqqında qısa məlumat vermişdir [158]. Edvard Braun isə Qasım Ənvarın lirik şeirlər və bir neçə məsnəvidən ibarət Divanı olduğunu qeyd etmişdir [154]. Tədqiqatçı onun müxtəlif mövzuları əks etdirən altı qəzəlini nümunə olaraq vermişdir. Müasir dövrdə də şairin irsinin tədqiqi sahəsində müəyyən işlər görülür.

Haqqında bəhs etdiyimiz sənətkarlarla eyni dövrdə yaşayıb-yaratmış digər bir şair də Hamididir. O da əksər müasirləri kimi həm türkcə, həm də farsca yazmış, sarayda fəaliyyət göstərmişdir. Araşdırmalarda şairin haqqında gəlinən ümumi nəticələrə əsasən yaradıcılığında hürufilik simvolikasına yer versə də tam olaraq hürufi şairi adlandırılı bilməz. Türkiyəli tədqiqatçılardan İsmayıl Ünver Hamidinin Azərbaycan türkcəsində qələmə aldığı şeirlər haqqında “*Hamidinin türkcə şeirləri, say baxımından farsca şeirlərindən çox azdır*” deyər, fikir bildirmişdir [130, s.199]. Bu məsələni şairin auditoriyası ilə əlaqələndirmək olar. Belə ki, XV yüzillikdə saraylarda hələ də ədəbi dil olaraq fars dilinə üstünlük verilirdi. Bəzi tədqiqatçıların onun əsərlərinin dili ilə bağlı fikirləri maraqlıdır. Bu barədə oxuyuruq: “*Hamidinin türkcə şeirlər yazmasını əvvəlcə, Osmanlı torpaqlarına gəlmiş olmasına, sonra da Avni təxəllüsü ilə türkcə şeirər yazan Fatehin sarayında, dövrün önəmli şairləri ilə tanış olmasına borcluyuq*” [130, s.199]. Bu fikirlə müəyyən qədər

razılaşmaq olar. İstənilən şair üçün mühit az əhəmiyyət daşımır. Hamidinin əsərlərinin rəmzi səciyyəsinə gəldikdə isə şairin yaradıcılığında sezilən hürufilik izləri dərinədə deyil, bir qədər zahiri əlamət daşıyır. Bu hal daha çox onun anadilli yaradıcılığında özünü göstərir. Həmin məqam bu cür izah edilir: *“Hamidinin Azərbaycan dilində yazılmış şeirlərinin bəzilərinədə hürufi terminləri də işlədilmişdir və bunlardan burada daha çox gözəlliyi qiüvvətləndirən, incə hissləri qabarıq nəzərə çarpdırən təşbehlər kimi istifadə olunur”* [7, s.270]. Müasir tədqiqatlarda şairin əsərlərində dünyəvi məhəbbətin, insani duyğuların tərənnüm edildiyi fikri üzərində durulur. Hamidinin şeirlərindəki sadə ifadə tərzii, ətrafında baş verənlərlə bağlı səmimi etiraf şəkli belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir. O fəlsəfi anlamlardan uzaq, gördüyü və hiss etdiyi halları saf, təmiz lakin obrazlı şəkildə təsvir edə bilən bir poetik dilə sahib sənətkarımızdır.

Müasir ədəbiyyatşünaslıqda şair haqqında bir sıra əhəmiyyətli və maraq kəsb edən araşdırmalar vardır. Hamidi də öz sənəti ilə XVI əsr Azərbaycan poeziyasına təsir göstərmiş şairlərimizdəndir. Məhz bu baxımdan yaradıcılığı, əsərlərinin dili və üslubu tədqiqatçıların nəzər-diqqətini özünə çəkmişdir. Bu mənada elmi fəaliyyətinin böyük bir qismini Füzuli irsinin araşdırılmasına sərf və həsr edən yorulmaz tədqiqatçı, fil.ü.f.d. Zəkulla Bayramlı da şairin Divanını təhlilə cəlb edərək əsərlərinin ideya-məzmun xüsusiyyətləri, poetik tərzii, bədii səciyyəsi haqqında öz elmi mövqeyini bildirmişdir. Alimin qeydlərində oxuyuruq: *“Hamidi əsərləriylə yaxından tanış olduqca onun klassik Şərq şairlərinin yaradıcılığına yaxşı bələd olduğunu, onların ayrı-ayrı əsərlərindən təsirləndiyini və faydalandığını görürük”* [13, s.227]. Tədqiqatçı əldə olan Divanına əsasən Hamidinin Füzuliyə güclü təsirini müəyyənləşdirməklə yanaşı onun özünün də daha öncəki sənətkarlardan əhəmiyyətli dərəcədə təsirləndiyi qənaətinə gəlir. Füzulinin bu XV əsr şairindən ilham aldığını vurğulayan alim fikrini misallarla əsaslandırır. Zəkulla Bayramlı yazır: *“Sarayda yaşamasına baxmayaraq, şairin kasıb və gözü tox insanların sadə güzəranını hakim təbəqələrin atlas və ipəyindən, zəngin həyat tərzindən üstün tutmasını vurğulayan misraları da vardır... Hamidinin bu kimi beytlərini oxuyanda istər-istəməz Füzulinin fəqirlik və yoxsulluq haqqındakı məşhur misraları yada düşür. Hətta burada dahi*

Füzulinin Hamidinin həmin beytindən çox ustalıqla bəhrələndiyini də qeyd etmək olar” [13, s.228]. Nəzərdən keçirdiyimiz bu fikirlər müəllifin mövzu ilə bağlı yazdığı elmi məqalədə əksini tapmışdır. İstedadlı şair Hamidi və onun əsərləri bizim elmi fəaliyyətimizdə də araşdırma mövzusu olmuşdur.

XV yüzillik ədəbiyyatının daha bir parlaq nümayəndəsi olan Bədr Şirvani yaradıcılığı da keçən əsrin sonlarından başlayaraq ciddi araşdırmaya cəlb edilmişdir. Müasir dövrdə şair və onun bədii irsi haqqında ilk tədqiqatları görkəmli alim Əbülfəz Rəhimov aparmışdır. Onun bu sahədəki fəaliyyətini xüsusi vurğulamaq lazımdır. Belə ki, o, Bədr Şirvaninin Özbəkistan Respublikası Elmlər Akademiyasının Şərqsünəslıq institutunun kitabxanasında qorunub saxlanılan farsca şeirlər Divanını Moskvada nəşr etdirmiş [153] və şairin şairin həyat və yaradıcılığı haqqında araşdırma apararaq bir sıra dəyərli faktlar üzə çıxarmışdır. Onun bu tədqiqatı yazdığı elmi məqalələrdə öz əksini tapmışdır [79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88]. Əbülfəz Rəhimovun fikrincə, Bədr Şirvaninin Divanının üzü XVI əsrin əvvəllərində Şamaxıda köçürülmüşdür [153, s.14]. Bir neçə mühüm faktın mövcudluğu alimə bu qənaətə gəlməyə əsas verir. Belə ki, əlyazmada adı çəkilən üç xəlifə-Əbu Bəkr, Ömər və Osman şair tərəfindən rəğbətlə anılır. Deməli, Divanın üzünün köçürülməsi Şirvanın Səfəvilər dövlətinə tabe olduğu vaxtdan əvvələ təsadüf etmişdir. Əks təqdirdə, sünnülərə müsbət münasibət bəsləməyən Səfəvilər dövlətinin hökmranlıq etdiyi ərazidə hazırlanan əlyazmada onların adı götürülər, ya da İmam Əlinin adı ilə əvəz olunardı.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının akademikləri Həmid Araslı, Əbdülkərim Əlizadə, görkəmli alim Cahangir İbrahimov da Bədr Şirvaninin yaradıcılığına nəzər salmış, onun gözəl zövqlü söz ustası olduğunu qeyd etmişlər. Əlyar Səfərli və Xəlil Yusiflinin müəllifləri olduğu “Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabında Bədr Şirvani haqqında məlumat verilir. “Onun əsərləri”ni “bütün ziddiyyətlərinə baxmayaraq XV əsrin birinci yarısının maraqlı poetik inikası” kimi yüksək qiymətləndirən müəlliflər şairin yaradıcılığında sənətkarlıq məsələlərinə də toxunaraq “*Şairin poetik üslubu*”nun “*onun şəxsiyyəti, cəmiyyətdə mövqeyi, hadisələrə münasibəti ilə müəyyənləşməsi*” qənaətinə gəlirlər [94, s.330-333]. Şairin

dövrü, mühiti, ömür yolu və poetik irsi barədə geniş tədqiqat işi isə tərəfimizdən yerinə yetirilmişdir. 2007-ci ildə hazırladığımız “Bədr Şirvani” adlı monoqrafiya nəşr edilmişdir [28]. Çoxcildli “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kitabının üçüncü cildində Bədr Şirvani ilə bağlı həmmüəllifi olduğumuz oçerkdə şairin yaradıcılığından geniş bəhs etmişik [8, s.488-503].

Haqqında danışılan bütün bu şairlərin hər biri XV əsr Azərbaycan poeziyasında özünəməxsus yeri olan sənətkarlardır. Daha öncə də qeyd olunduğu kimi, XIII-XIV yüzilliklərdə yeni inkişaf yoluna qədəm qoyan Azərbaycan ədəbiyyatı XV əsr şairlərinin sayəsində mövzu və ifadə baxımından daha da püxtələşərək yeni keyfiyyətlər qazandı ki, bu da sonrakı əsrdə yetişən ədiblərimizin yaradıcılığına güclü şəkildə təsir etdi. Qətiyyətlə deyə bilərik ki, XV əsr Azərbaycan şairləri bir zamanlar Nizami, Xaqani, Məhsəti kimi dühaların ədəbiyyat üçün göstərdiyi xidməti, oynadığı rolu öz əsrlərində həyata keçirərək ədəbiyyatımızın çiçəklənməsinə rəvac verdilər. Biz XV əsr Azərbaycan poeziyasının tədqiq tarixinə nəzər salmaqla ilkin ədəbi-tarixi məxəzlərin həmin dövr Azərbaycan şairləri haqqında verdiyi məlumatları, dövrün sənətkarlarının müasirləri ilə bağlı bədii-estetik təəssüratlarını və XV yüzilliyin ədəbi nümayəndələrinin irsinin müasir dövr araşdırmalarında tədqiqi məsələsini gözdən keçirmiş olduq. Bütün bunlar orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının bəhs olunan dövrünün araşdırılmasında olduqca əhəmiyyətlidir.

Tədqiqat işinin “XV əsr Azərbaycan poeziyasının tədqiq tarixinə bir baxış” adlı birinci fəslində əldə edilən əsas elmi nəticələr iddiaçının aşağıdakı əsərlərində öz əksini tapmışdır [107, s.14-18; 32, s.173-177; 34, s.188-193; 45, s.291-293; 44, s.113-120; 50, s. 198-201; 51, s. 245-250;].

II FƏSİL

KLASSİK AZƏRBAYCAN POEZİYASININ XV ƏSR MƏRHƏLƏSİ

2.1. Dövrün ictimai-siyasi və mədəni mənzərəsi

Tarixdən məlum olduğu kimi, Şirvanın, eləcə də bütün Azərbaycanın iqtisadi inkişafı, şəhərlərin günbəgün çiçəklənməsi XIII əsrin iyirminci illərində birdən-birə dayandı. Buna səbəb isə monqolların bu ərazilərə dağıdıcı hücumları idi. Bu yürüşlər zamanı dağıdılan iri yaşayış mərkəzlərinə yenidən dirçəlmək müyəssər olmadı. Əsasən, Gəncə, Bərdə, Beyləqan və Şabran şəhərlərinin varlığına son qoyuldu. Bütün bunlar Şirvanda hərtərəfli geriliyə səbəb oldu. Yalnız XIII əsrin sonlarında monqol hökmdarları tərəfindən həyata keçirilən bir sıra iqtisadi islahatlar, əhali üzərindən bəzi vergilərin götürülməsi ölkənin tədricən dirçəlməsinə kömək etdi. Beynəlxalq ticarət yolları üzərində yerləşən Dərbənd, Şamaxı, Bakı kimi şəhərlər monqol istilasından sonra çətinliklə də olsa, özünə gəldi və iqtisadiyyatını bərpa etməyə müvəffəq oldu. XV əsrin sonlarına qədər Şirvanda hazırlanan ipək parçalar, xalılar, ədvalar və s. məhsullar Rusiya, İtaliya və Fransa kimi ölkələrə aparılırdı. Bununla belə, mənbələrin yazdığına görə, həmin şəhərlər XII-XIII əsrlərdə mövcud olmuş Şirvanşahların hakimiyyəti dövründəki iqtisadi və mədəni səviyyəyə çata bilmədi.

Şirvanşahlar dövləti bu dövrlərdə Səlcuqilərdən və monqollardan asılı olub vergi ödəsə də, başqa regionlara nisbətən öz müstəqilliyini daha yaxşı qoruyurdu. XIII əsrin sonları və XIV əsrin əvvəllərində ərəb dili rəsmi dil olsa da, fars dilindən də dövlət sənədlərinin tərtibində, fərmanların yazılmasında istifadə olunurdu. Tarix, coğrafiya, fəlsəfə və digər sahələrə aid elmi risalələr həm ərəbcə, həm də farsca yazılırdı. Ədəbi əsərlər bütün Yaxın Şərqdə və Azərbaycanda əsasən fars dilində yaradılırdı. Sözsüz ki, bu dövrdə anadilli ədəbiyyatın da gözəl nümunələri yaranmışdı. Həsənoğlu, Nəsimi yaradıcılığı buna aşkar misaldır. Folklor və danışq dilində də türk dili işlənirdi. Şirvanşahlar dövləti özünün maraqlı və məsuliyyətli

tarixi dönəmini yaşayırdı. 1382-ci ildə yerli feodallar İbrahim ibn Sultan Məhəmməd ibn Keyqubadı hökmdar seçdilər. Şirvanşahlar sülaləsinin başqa qolu olan Dərbəndilər sülaləsinin nümayəndəsi İbrahim beləliklə, Şirvanşah Huşəng öldükdən sonra onu əvəz edir. Vasili Mixayloviç Sısoyevin verdiyi məlumatla görə, Şeyx İbrahimin yaxın əcdadı Dərbənd hökmdarları olmuşlar [150, s.78]. Daha sonralar onun sülaləsinin Dərbəndilər adlanması da buradan irəli gəlir. Bəzi mənbələrdə Şirvanşah I İbrahimin sultan ləqəbi daşması məsələsinə isə görkəmli tarixçi alim M.Nemətova xüsusi olaraq toxunmuşdur. O yazır: *“Kitabələrdə Şirvanşah İbrahimin sultan ləqəbi daşması onun ölkənin daxili işlərində müstəqil olduğunu göstərir...Onun yaşadığı və hökmranlıq etdiyi dövr tariximizdə ən çətin və mürəkkəb dövrlərdən biridir”* [75, s.13]. Şirvanşah İbrahim konfliktdə olduğu Kavus və Huşəngdən qorunmaq məqsədilə bir müddət Şəkinin kəndlərindən birində qalaraq əkinçiliklə məşğul olduğu üçün sadə xalqın qayğı və problemlərinə daha yaxından bələd idi. Buna görə də, feodallar onu hökmdar elan etdikdən sonra dövləti idarə etməyə başlayarkən müdrik və ədalətli siyasət aparmaq onun əsas qayələrindən birinə çevrildi.

Həmin dövrdə Cənubi Azərbaycanı və digər vilayətləri Cəlairi sülaləsindən olan hökmdar Sultan Əhməd idarə edirdi. Şimaldan Şirvan üçün Qızıl Orda xanı Toxtamış xanın hücum təhlükəsi yaranmışdı. Şeyx İbrahim belə bir mürəkkəb siyasi vəziyyətdə Şirvanın düşdüyü çətin situasiyanı dərin ağılı və uzaqgörənliyi ilə düzgün qiymətləndirməyi bacardı. Cənnabının yazdığına görə, İbrahim öz vəzir-vəkilini çağırıb məsləhətləşir və onlar Teymurla müharibə etməyi məsləhət görürlər. Lakin o bu fikirlə razılaşmayıb *“Mən öz qoşunumu qırçağın qılincına verib, rəiyyətimi at dırnaqları altında məhv edə bilmərəm. Mən özüm şəxsən onun yanına gedəcəyəm. Əgər ölsəm heç, qalsam, o zaman mənim rəiyyətlərim cığatay soyqırımından və talanından xilas olmuş olar ki, bu da mənim ən sonuncu məqsədimdir”* – deyir [171]. Beləliklə, Teymurun Azərbaycana yürüşü zamanı onun qarşısında duruş gətirə bilməyəcəyini başa düşən və ölkənin dağıntıya, əhalinin isə qırğına məruz qalacağını anlayan Şirvanşah İbrahim çox müdrik bir addım atmağı qərara alır. O, Əmir Teymurun adına xütbə oxutdurub, onun adına sikkələr kəsdirdi. Daha sonra isə

qiymətli hədiyyələrlə öz itaətini bildirmək üçün, Teymurun Dəşti-Qıpçağa gedərkən dayandığı Qarabağa yollanır. Onun böyük sərkərdənin hüzuruna pay apardığı qiymətli əşyalar doqquz adda, doqquz çeşiddə idi. Qulların sayı isə səkkiz idi. Şeyx İbrahimi hörmətlə qarşılayan Teymurləng bunun səbəbini soruşduqda, İbrahim “doqquzuncu qul mənəm” deyə cavab vermişdi. Bütün bunlardan olduqca məmnun qalan Əmir Teymur onu fəxri libasla mükafatlandıraraq Şirvan və Şamaxının idarə olunmasını rəsmi sənədlə Şirvanşah İbrahimə tapşırırdı. Üstəlik başqa torpaqları da Şirvanşahların mülkiyyətinə qatdı.

Tarixi mənbələrdən görüldüyü kimi, İbrahimin bu siyasəti Şirvanı dağılmaqdan əhalini isə qılıncdan keçirilməkdən xilas etdi və Şirvanşahlar dövləti öz faktiki müstəqilliyini qoruyub saxlaya bildi. O elə bir dövrdə hökmranlıq edirdi ki, türkmən, Cəlairi, Cuci və Teymuri sülalələri arasında Azərbaycan, Arran və Şirvan uğrunda amansız mübarizələr gedirdi. Şirvan şahı bu sülalələrin başında duran hökmdarları qıcıqlandırmadan, gah bir, gah da digər dövlətdən formal asılılığı qəbul edir, bununla da ölkəni talan və qırğınlardan qorumuş olurdu. Hətta o dövrdə Şirvanda sikkələr müxtəlif hökmdarların adından kəsilirdi. Azərbaycan tarixinin həmin dövrü haqqında tarix elmləri doktoru Şahin Fərzəliyevin də maraqlı qeydləri vardır. Alim “Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə” adlı tədqiqatında yazır: *“Azərbaycanda istər qaraqoyunlu, ağqoyunlu, istərsə də səfəvi hakimiyyətinin ilk dövrlərində şirvanşahlar daim müstəqil qalmağa çalışır, asılı vəziyyətə düşməməyə səy edirdilər. Məhz buna görə də Şirvan nisbətən dinc həyat tərzini keçirmiş və onun bəzi başqa dövlətlərdən asılılığı nominal xarakter daşmışdır”* [25, s.28]. Beləliklə, dünyanın bir çox məşhur sərkərdələrindən fərqli olaraq Şirvanşah İbrahim ölkənin və əhalinin rifahını düşünürdü.

Yenidən tarixə qayıdaraq onu qeyd edək ki, 1405-ci ildə Teymurləng vəfat etdi, onun sağ qalan iki oğlu ilə on yeddi nəvəsi arasında hakimiyyət uğrunda amansız mübarizə başladı. Daxili müharibələr Azərbaycan feodallarına ölkənin istiqlaliyyətini bərpa edib öz müstəqil hakimiyyətini yaratmağa imkan verdi. Azərbaycanın şimalında daha müstəqil olan Şirvanşahlar, cənubunda Qaraqoyunlular, daha sonra isə Ağqoyunlular dövləti yarandı. Yaranmış vəziyyət bütün Azərbaycanın, eləcə də,

Şirvanın iqtisadi cəhətdən dinc inkişafına, zaman-zaman tənəzzülə məruz qalan təsərrüfatın bərpasına, elmin və mədəniyyətin yüksəlməsinə şərait yaratdı. Dövrə bağlı məlumatlarda oxuyuruq: *“XV əsrin sonlarında Azərbaycanda elm və mədəniyyətin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradılır. Mənbələrdə Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin oğlu Yəqub Mirzənin elmə, mədəniyyətə ədəbiyyatın inkişafına göstərdiyi himayə xüsusi qeyd olunur. O, dövrün görkəmli alim və şairlərini saray ətrafına toplamış, ölkədə mədrəsə işlərinin yaxşılaşdırılması üçün xüsusi şərait yaratmışdı”* [7, s.255]. Belə bir zamanda Teymurilərdən asılılıq vəziyyətindən xilas olan Şeyx İbrahim ölkəni bir dövlət ətrafında birləşdirmək məqsədilə Təbrizə yürüş edir. Lakin Təbriz və bütün Cənubi Azərbaycan uğrunda mübarizə edən Cəlairi Sultan Əhməd və Qaraqoyunlu Qara Yusiflə qarşılaşır. Bütün bunlar və başqa bu kimi hadisələr onunla nəticələnir ki, Qara Yusif Şirvanşah İbrahimi oğlanları və əyanları ilə birlikdə əsir alıb Təbrizdə zindana salır. Şamaxı, eləcə də Şirvanın digər kənd və şəhərləri Qara Yusifin qoşunları tərəfindən talan edilərək, bir milyon baş qaramal ölkədən çıxarılır, onun da böyük bir hissəsi yolda soyuqdan tələf olur. Şeyx İbrahime gəldikdə isə, dəfələrlə köməklərinə gəlmiş Təbriz sakinləri, əsasən də, tacir və sənətkarlar onun sərbəst buraxılması üçün Qara Yusifə min iki yüz tükən dəyərində mal ödəyərək İbrahim şahı Qaraqoyunlu əsarətindən qurtarırlar. İbrahim Qara Yusifdən vassal asılılığını qəbul edərək, əvvəlki Şirvan torpaqlarını yenidən idarə etmək hüququnu özünə qaytarır və bir daha Şirvanşahlar dövlətini süqut təhlükəsindən qurtarmış olur.

Təbrizdən qayıtdıqdan üç il sonra, yəni 1417-ci ildə İbrahim şah vəfat edir. Onun hökmranlığı zamanı Şirvan güclü və müstəqil dövlətə çevrilmişdi. Qonşu ölkələrin feodalları kömək üçün dəfələrlə ona müraciət etmiş və onun yanında özlərinə sığınacaq tapmışdılar. Görkəmli dövlət xadimi, cəsur sərkərdə və ağıllı diplomat olan Şeyx İbrahim Şirvanı güclü, müstəqil dövlətə döndərməyi bacardı. Qaraqoyunlu dövlətindən asılılıq isə yalnız kağız üzərində qalaraq heç bir əhəmiyyət daşımadı. İbrahim şahın ölümündən sonra Şirvanı onun oğlu və varisi Şirvanşah I Xəlilullah idarə etməyə başladı.

Qaraqoyunlu hökmdarı Qara Yusif Əmir Teymurun oğlu Şahruxla müharibədə

həlak oldu. Bundan sonra bütün İrana, Orta Asiyaya ağalığ edən Şahrux Şirvana təzə yürüş edərkən Qarabağa gələrək burada qışlamağı qərara qaldı. Burada bir çox iri feodal, o cümlədən Şirvanşah Xəlilullah qiymətli hədiyyələrlə onun yanına gedərək öz sədaqət və itaətlərini ona bildirdilər. Şahrux bu hərəkəti yüksək qiymətləndirərək Xəlilullahı Şirvanın hökmdarı kimi tanıdı. Beləliklə də, əvvəlki düşünülmüş müdrik siyasət yenə davam etdirildi ki, bu da əslində Şirvanı dağıdıcı hücumlardan qorumaq məqsədi güdürdü. XV əsr şairi Bədr Şirvani Şirvanşahlar sarayı şairlərinin başında dururdu. O, Şeyx İbrahimi daim tərif və tərənnüm etdiyi kimi, onun oğlu Xəlilullahın da siyasətini böyük rəğbətlə qarşılayaraq dövləti idarə etməkdə atasının yolunu tutduğu üçün ona alqışlar yağdırır, iri həcmli mədhiyələr həsr edirdi. Bu mədhiyələrin bir çoxu Şirvanşahların asılı olduqları Şahruxa da ünvanlanırdı. İbrahim şahın və oğlu Xəlilullahın hədiyyələrlə, xoş münasibətlə və təbii ki, xəzinə üçün toplanan vergilərlə əlaqələrini möhkəmləndirdikləri Şahrux nəinki regionda hegemon hökmdar idi, o həm də Şirvanşahların etibarlı müttəfiqi idi. Sultan Xəlilullah dəfələrlə öz düşmənlərlə mübarizə məqamında Şahruxa müraciət etmiş və o, köməyini əsirgəməmişdir.

Tarixdən bu da məlumdur ki, Şahrux hətta Şirvanşah Xəlilullahla qohum olmağı qərara almış və qardaşı Miranşahın oğlu Mirzə Əbu Bəkrin qızını I Xəlilullahla nişanlamışdır [132]. Bu nikah nəticəsində həm Şahrux öz Şirvanlı müttəfiqi ilə Qara Yusifə qarşı daha da sıx birləşmiş olur, həm də Xəlilullahın mövqeyi daha da möhkəmlənir. Daha sonralar bu ittifaq Qara Yusifin oğlu İsgəndərə qarşı mübarizə aparmalı oldu. Çünki, Qaraqoyunlu İsgəndər şah həm Şirvan üçün, həm də Şahruxun dövləti üçün təhlükə təşkil edirdi. İsgəndər bir neçə dəfə Şirvana hücum etsə də onun hücumu qətiyyətlə dəf edilmişdi. 1427-ci ildə Şirvanşahlar dövlətini özünə tabe etmək məqsədilə o yenidən buraya yürüş edir və Şamaxı şəhəri Qaraqoyunlu qoşunları tərəfindən darmadağın edilir [125, s.70]. Şirvanşah Xəlilullah çox savadlı, ədəbiyyatı sevən, şücaət göstərməyi xoşlayan, ölkəsində daim abadlıq işləri görməyə çalışan bir dövlət başçısı olmuşdur. Onun hakimiyyəti zamanı Bakıda və şəhər ətrafında çoxlu istehkamlar, su kəhrizləri, hamam kompleksi və s. inşa edilmişdir.

Şirvanşahlar sarayının şairi hesab edilən Bədr Şirvanidən başqa bu sarayda XV

əsrin böyük mütəfəkkiri və filosofu, Yaxın və Orta Şərqdə tanınmış alim Seyid Yəhya ibn əs-Seyid Bəhaəddin əş-Şirvani əş-Şəmaxi əl-Bakuvi də yaşayıb yaratmışdır. O sufi təriqətinin “xəlvəti” qoluna başçılıq edirdi, tərəfdarlarının sayı on mini keçmişdi. Yəhya Bakuvi sufi-mistik səciyyəli çoxlu elmi əsərin müəllifidir. Seyid Yəhya həm də astronomiya və tarixə aid sanballı əsərlər yaratmışdır. Şirvanşahların böyük hörmətlə yanaşdığı bu mütəfəkkirin məzarı da Şirvanşahlar sarayının ərazisində yerləşir. Burada onun şərəfinə ucaldılmış hal-hazırda da mövcud olan türbə vardır. Tədqiqatlarda Şamaxının Azərbaycanın mühüm sənətkarlıq və ticarət mərkəzlərindən biri olduğu qeyd edilir. Tarixçi, arxeoloq Hüseyn Ciddinin “Şamaxı orta əsr şəhəri kimi” kitabında da bu şəhərin və ümumiyyətlə Şirvanın tarixi araşdırılmış, vacib, əhəmiyyətli məsələlər gözdən keçirilmişdir [140]. O yazır: *“Orta əsr mənbələrində bütün bu hadisələr barədə kifayət qədər ətraflı məlumat vardır. Şamaxıda yaşayaraq bunları gözü ilə görən Bədr Şirvaninin yaradıcılığında isə hadisələr xüsusilə qabarıq şəkildə ifadə olunub”* [140, s.3]. Şirvanın həmin dövr tarixindən daha çox bəhs edən orta əsr mənbələrindən isə Həsən bəy Rumlunun *“Əhsən ət-təvarix”* əsərini göstərmək olar [172].

XV yüzilliyin ikinci yarısında Azərbaycan torpaqlarında mərkəzləşmiş güclü dövlətin yaranması zərurəti meydana çıxdıqca bir çox feodal dövlətlərinin, o cümlədən müxtəlif sülalələrin nümayəndələri bu işi öz üzərlərinə götürməyə çalışdılar. Beləliklə, XV əsrin əvvəllərində Azərbaycanın quzeyində Şirvanşahlar dövləti möhkəmləndi, güneyində isə Qaraqoyunlular dövləti yarandı.

Mövcud durum Azərbaycan torpaqlarında iqtisadi və mədəni inkişafın sürətlənməsinə rəvac verdi. Təsadüfi deyil ki, *“XV-XVI əsrlər Azərbaycan mədəniyyətinin əsas mərkəzləri Təbriz və Şamaxı şəhərləri idi”* [7, s.255]. Tarixdən bizə məlumdur ki, Qaraqoyunlu İsgəndər Şirvana bir neçə dəfə qoşun yeritmişdir (1425-1427, 1428, 1431, 1433). 1433-cü ildə Qaraqoyunlu hökmdarı İsgəndər yenə də Şirvana hücum edir. Şamaxı bu dəfə də amansızcasına dağıdılır. İsgəndərin döyüşçüləri Şirvanın iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən ipəkçilik xammalını, yəni barama yetişdirən tut ağaclarını qırıb-tökür, yüzlərlə insanın ömrünə son qoyurlar. Mənbələrin verdiyi məlumata görə, hücum zamanı 300 nəfər alimin boynu vurulur.

Bir sözlə, azğınlaşan düşmən daim elmi, sənəti, iqtisadiyyatı ilə seçilən bu məhsuldar torpağı və onun insanlarını yer üzündən silmək üçün hər cür amansızlığa yol verir. Həmişə olduğu kimi, Şirvanşah Xəlilullah bu dəfə də Şahruxa hücum barədə xəbər göndərir və özü Şahruxun hüzuruna yetmək üçün dəniz yolu ilə Rey şəhərinə yola düşür. Məqsəd birləşərək bu həddini aşmış azğınlığın qarşısını almaq idi. Əks təqdirdə İsgəndər bütün ölkəni viran qoya bilərdi. Beləliklə, İsgəndər bu qüvvələrin qarşısında davam gətirməyərək qaçır və Naxçıvandakı Əlincə qalasına sığınır. Nəhayət 1436-cı ildə fəqihlərin, yəni “müsəlman qanunverici məclisinin yığıncağının” qərarı ilə oğlu Şah Qubad tərəfindən öldürülür. Bu hadisələrdən sonra İsgəndərin digər qardaşı Cahanşah Təbrizdə Şahruxu xoş məramla qarşılayaraq ona tabe olacağını bildirir və bu yolla Cənubi Azərbaycan torpaqlarını idarə etmək ixtiyarını özündə saxlayır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Cahanşah qonşu dövlətlərlə müəyyən məsələləri danışıq və sülh yolu ilə həll etməyə çalışan müdrik siyasətçi olması ilə yanaşı, yerinə görə vacib yürüş qərarları da alırdı. Torpaq iddiası edən qatı düşməne yalnız döyüşlə cavab verməyi lazım bilirdi. Bunu yazdığı tuyuqların birində də açıq-aydın ifadə edir.

*Düşmənin dəfinə çarə cəng olur,
Qeyr olan ərlik yolunda ləng olur,
Yar ilə gerçək olan həmrəng olur,
Cahilin əqli bu fəhmə dəng olur [9, s.256].*

Tarixdən bilindiği kimi, XV əsrin ortalarında Şeyx Səfi Ərdəbilinin mənəvi davamçısı olan Şeyx Cüneyd Qaraqoyunlu dövlətinə və Şirvana müharibə elan edir. Onun məqsədi böyük dövlət yaratmaq idi. Bunu isə o, özünün şiə tərəfdarlarının və ona dəstək olan Ağqoyunlu sülaləsinin köməyinə arxalanaraq Şirvanı və bütün Azərbaycanı tutmaq hesabına həyata keçirəcəkdi. Şirvanşah Xəlilullaha bu müharibədə qalib gəlməyə məhz Qaraqoyunlu Cahanşah yardımçı olur. Onlar qüvvələrini birləşdirərək ümumi düşmənləri Şeyx Cüneydi məğlub edirlər. Samur çayının sol sahilində baş verən bu hadisə 1460-cı ilə təsadüf edir. Bu hadisələrdə

adıkeçən sərkərdə və şair Cahənşah Həqiqini biz şeirə, sənətə qiymət verən, ölkəsinin abadlaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirən görkəmli sərkərdə, böyük tarixi şəxsiyyət kimi tanıyırıq. O, türkcə (azərbaycanca) və farsca şeirlərini Həqiqi təxəllüsü ilə yazan, sarayında sıx-sıx ədəbi məclislər təşkil edən mütərəqqi bir ziyalı idi. “Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası” çoxcildliliyinin III cildində oxuyuruq: *“Cahənşah Həqiqi hakimiyyət başına gəldikdən sonra qanlı müharibələrə son qoymuş, Qaraqoyunlu dövlətini möhkəmləndirməyə nail olmuşdur. O, bir sıra köçəri-tərəkamə adət və ənənələrinə qarşı çıxaraq, köçərilərin oturaq həyata keçmələrinə çalışmışdır”* [9, s.243]. Məhəmmədəli Tərbiyətin “Danışməndani-Azərbaycan” əsərində Cahənşahın oğullarının türkmən bəylərindən Əlişükürbəy Baharlının qızları ilə evləndiyi və sülalənin bununla qüdrət və müstəqillik əldə etdiyi qeyd olunur [98].

Həqiqətən də hökmdarların öz soylarını türk tayfalarından olan soydaşları ilə qohum olaraq möhkəmlətməsi, dövləti idarə edərkən öz elinə, ulusuna arxalanması olduqca rəğbətlə qarşılanır, o sərkərdə xalqın ümid yeri sayılırdı. Dövrün tarixi hadisələri ilə bağlı oxuyuruq: *“Lakin Qaraqoyunlular da uzun müddət hakimiyyəti əldə saxlaya bilmədilər. Dövlət daxili böhran keçirirdi. Arası kəsilməyən feodal müharibələri, xalqın ağır vəziyyəti, sinfi mübarizənin kəskinləşməsi Qaraqoyunlu dövlətinin dağılmasını sürətləndirdi. Bunun nəticəsində Qaraqoyunlular 1467-ci ildə digər azərbaycanlı sülaləsi – Ağqoyunlularla gedən mübarizədə məğlub oldular. Bağdada qədər bütüün yerlər Ağqoyunluların əlinə keçdi. XV əsrin ikinci yarısından etibarən isə Şirvanşahlar yenə də müstəqil hakimiyyətə malik oldular”* [7, s.252-253]. XV yüzillikdə Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş dövlətlər arasında baş verən işğalçı yürüşlər, qurulan münasibətlər, həmin dövlətlərin yürütdüyü siyasətlə bağlı məsələlər dövrün ictimai-siyasi, mədəni mənzərəsini formalaşdırırdı. Bundan əlavə, yaranan sosial-iqtisadi vəziyyətlə bağlı ortaya çıxan xalq etirazları da dövrü səciyyələndirən əlamətlərdən idi. Bu halı bir çox orta əsr dövlətlərinin hökmranlığı zamanı müşahidə etmək mümkündür.

Azərbaycan ərazisində yaranmış digər bir dövlət haqqında deyilir: *“Ağqoyunluların hakimiyyəti dövründə də ölkədə feodal özbaşınalığı, daxili çəkişmə və müharibələr nəticəsində xalqın vəziyyəti ağırlaşır, kəndli üsyanlarının arası*

kəsilirdi. Bütün bunlara baxmayaraq, ölkə hər halda xarici istilalardan azad idi. Bu da onun iqtisadi-mədəni inkişafına müsbət təsir göstərməyə bilməzdi” [7, s.253]. Orta əsrlərdə Şərqdə mədəni fikrin yüksək tərəqqi səviyyəsinə çatması bütün sahələrdə özünü göstərirdi. Riyazi, coğrafi, astronomik biliklərdə əldə olunan nailiyyətlər, rəssamlıq və memarlığın inkişafı Şərqi elm və mədəniyyətin durmadan irəlilədiyi, bəşəriyyət üçün əhəmiyyətli kəşflərin edildiyi əsrarəngiz aləmə, beyin və fikir məhsulu olan sanballı əsərlərin yetişdiyi münbit torpağa çevirirdi. Bu elm və düşüncə aləmində Azərbaycan mədəniyyətinin və onun görkəmli nümayəndələrinin yerini xüsusi vurğulamaq lazımdır.

Orta yüzilliklərdə elm və sənət sahələrində Azərbaycana mənsub nə qədər görkəmli simanın yetişdiyi, neçə parlaq şəxsiyyətin üzə çıxdığı hər kəsə məlumdur. *“XV-XVI əsrlərdə Azərbaycanda coğrafiya, astronomiya, məntiq, qrammatika, ədəbiyyat, riyaziyyat, fəlsəfə, tarixşünaslıq inkişaf etməkdə və elmin bu sahələrində də yeni-yeni əsərlər yazılmaqda idi. XV-XVI əsrlərdə bədii yaradıcılığın müxtəlif sahələrində - memarlığın, təsviri və dekorativ-tətbiqi sənətlərin, xüsusən kitab sənəti və onunla sıx bağlı olan miniatür boyakarlığının inkişafında böyük nailiyyətlər əldə edilmişdir” [7, s.256]. Adı çəkilən elm və mədəniyyətlə bağlı sahələr ayrı-ayrılıqda deyil, məhz bir-biri ilə əlaqəli şəkildə inkişaf etməkdə idi ki, bu da mühüm cəhət kimi diqqəti cəlb edir. Bu bağlılığın nəticəsidir ki, Orta çağ Şərq mədəniyyətinin üzdə olan daşıyıcıları elmin bir çox sahələrinə eyni səviyyədə bələd idilər. Klassik Şərq ədəbiyyatının istənilən tanınmış nümayəndəsi həm də filosof, astronom və xəttat idi. Baxmayaraq ki, xəttatlıq öz mənbəyini ərəb əlifbasının gəldiyi ərəb mühitindən götürmüşdü, Azərbaycan mədəniyyəti bu zərif sənət növünün təkmilləşib geniş vüsət alması üçün əlverişli şərait yaratmış oldu.*

Daha dəqiq demək mümkünsə, xəttatlığın, o cümlədən miniatür sənətinin bənzərsiz nümunələrinin mahir yaradıcıları məhz savadlı, gözəl əl qabiliyyətinə sahib azərbaycanlı sənətkarlar arasından çıxırdı. Bunun məntiqi davamı və nəticəsi olaraq da həmin sənət növləri bütövlükdə Yaxın Şərq incəsənətinin müsbət yöndə istiqamətini şərtləndirir, onun püxtələşməsində həlledici rol oynayırdı. Haqqında danışılan məsələdən “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kitabında bu cür bəhs olunur:

“XVI əsrdə inkişaf zirvəsinə çatmış Təbriz miniatür məktəbi Yaxın və Orta Şərq ölkələrində minatür sənətinin inkişafına qüvvətli təsir göstərmişdir. Məsələn, görkəmli Azərbaycan rəssamı Mir Seyid Əli atası ilə birlikdə uzun müddət Hindistanda Humayun və Əkbər şahın sarayında baş rəssam olmuş, yerli sənətkarların hazırlanmasına və «moğol məktəbi» adlanan hind miniatür məktəbinin yaranması və inkişafına ciddi təsir göstərmişdir” [7, s.258]. Təsadüfi deyildir ki, Türkiyə, Hindistan, Orta Asiya, hətta Rusiyanın şəhərlərində ucaldılan binaların layihəsində və tikilməsində Təbriz, Şirvan memarlarının və sənətkarlarının yaxından iştirakı olmuşdur. *“XV-XVI əsrlərdə xalqın klassik irsinə daxil olmuş musiqi nümunələri ilə yanaşı, musiqinin nəzəri-elmi əsaslarından bəhs edən əsərlər meydana çıxırdı. Məhəmməd Əbubəkr oğlu Şirvani, Xacə Əbdülqadir Marağai (1353-1433) kimi alimlər bu dövrün musiqi elminin inkişafında böyük rol oynamışlar. Əbdülqadir Marağai eyni zamanda dövrünün məşhur şairi kimi də şöhrət qazanmışdır”* [7, s.259]. Müxtəlif mədəniyyət sahələrinin qarşılıqlı əlaqə halında inkişaf etməsi həm də onunla nəticələnirdi ki, ədəbiyyatda olan bədii obrazlar, poetik düşüncə, ideya, dini və fəlsəfi görüşlər rəssamlıq, rəngkarlıq, memarlıq və miniatürçülük kimi sənət sahələrində də öz əksini tapırdı. Ümumiyyətlə, *“Hər bir sənətkarın öz istedadını bütünlüklə gücü ilə meydana qoyması üçün müvafiq tarixi, siyasi, mədəni şərait olmalıdır”* [76, s.3]. XV əsrin ictimai-siyasi, mədəni mənzərəsi özündə orta əsrlərin olduqca aktiv bir dövrünü və hadisələrlə zəngin, son dərəcə əhəmiyyətli tarixi şəraiti əks etdirir. Bu vəziyyət istər-istəməz həmin dövr poeziyasında da özünü göstərirdi. Ədəbiyyatşünas alim Araz Dadaşzadənin dediyi kimi, *“Mənzumələrin yazılma səbəblərini, təsvir olunan hadisələrin köklərini araşdırmaq, hadisə iştirakçılarının mövqeyini dürüst müəyyənləşdirmək üçün dövrün ümumi ictimai-siyasi mənzərəsinə nəzər salmaq zəruridir”* [17, s.145]. Dövrün ədəbi simaları ictimai-siyasi, mədəni mühitdən bu və ya digər şəkildə təsirləndikləri kimi, öz fəaliyyətləri ilə o mühitin formalaşmasına da müəyyən töhfələr verirdilər. Bu mənada dövrün ictimai-siyasi mənzərəsi ilə tanışlıq ədəbiyyatımızın bu dövr mərhələsinin öyrənilməsində mühüm rol oynayır.

2.2. Ədəbi mühitin əsas özəllikləri

Azərbaycan ədəbi fikri ümumşərq ədəbi və mədəni mühitinə əhəmiyyətli dərəcədə nüfuz etməklə onu müəyyən dərəcədə istiqamətləndirmişdir, desək, yanılmazıq. Orta yüzilliklərdə Şərqdə mədəniyyətin, ədəbiyyatın inkişaf prosesi bu regionun ən müxtəlif əraziləri və xalqları üçün indi olduğuna nisbətən daha açıq və daha əlçatan idi. Belə ki, bu mədəniyyətin daşıyıcıları onun nailiyyətlərini yaxın və uzaq qonşuları ilə bölüşür, ümumşərq mədəni prosesin gedişində bilavasitə iştirak edirdilər. Orta əsrlərdə yazıb-yaratmış azərbaycanlı şairlərin yaradıcılığına ümumşərq, hətta dünya ədəbiyyatı kontekstində baxılması ilə əlaqədar oxuyuruq: *“Azərbaycan ədəbiyyatı klassiklərinin öyrənilməsi nəticəsində onların dünya ədəbiyyatında yerinin müəyyənləşdirilməsi kimi mühüm məsələ də diqqəti çəkir. Bu baxımdan ərəb tədqiqatçıları, yeri gəldikcə, Xaqani, Nizami və Füzuli ilə dünya ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələri arasında müqayisə və bənzətmələrdən istifadə edirlər”* [57, s.190]. Daha əvvəl qeyd olunduğu kimi, Azərbaycanın dahi şairi Nizami Gəncəvi humanizm, ictimai ədalət, azadlıq kimi bəşəri dəyərlərin təbliğ və tərənnüm edildiyi zəngin irsi ilə çoxəsrlik farsdilli ədəbiyyata yeni ideyalar, həyata, dünyaya baxış nöqtəyi-nəzərindən fərqli münasibət gətirmişdi. Nizaminin ardınca Şərqlin bir çox söz ustaları “Xəmsə” yaratmağa, movzu və motiv etibarilə onun əsərlərinə bənzər əsərlər yaratmağa başladılar. Ədəbiyyatda məhz Nizami yolu ilə getmək, onun ənənələrini davam etdirmək təsadüfi deyildi. Şərqlin sayılıb-seçilən ədiblərindən olan Əmir Xosrov Dəhləvi, Hafiz, Əssar Təbrizi, Arif Ərdəbili, Əşrəf Marağayi, Cami, Əlişir Nəvai, Bədr Şirvani, Məhəmməd Füzuli kimi istedadlı dühalar Nizamini özlərinə ustad bilmiş, onun ənənələrini davam etdirdiklərini əsərlərində vurğulamışlar. XV əsr şairi Bədr Şirvani Nizami kimi “Xəmsə” yaratmasa da, özünü Nizamiyə bənzədir, Nizaminin “Məxzənül-əsrar”ının adını çəkir və şeirlərində dəfələrlə dövrünün Nizamisi olduğunu iddia edir, özünü şeir xəzinəsi adlandırır. Şərqlin böyük söz ustalarının Azərbaycan ədəbiyyatının parlaq siması olan Nizamiyə bu qədər məhəbbət bəsləməsi, ona istinad etməsi və şeir yaratmaqda ona bənzəmək

istəyinin səbəbi əslində çox sadə bir həqiqətdən irəli gəlirdi. Nizami insan məfhumuna müqəddəsliklə yanaşırdı, onu mükəmməl görmək istəyirdi.

Ədəbiyyat da ali varlıq hesab olunan insana xidmət etdiyi üçün insan faktoruna bu qədər dəyər verən, humanizmi təbliğ edən Nizami şeiri sonsuz rəğbətlə qarşılanmaya bilməzdi. Onun zəngin irsi XV əsrdə də çox şairin yaradıcılıq yoluna işıq salmaqda davam edirdi. Şərqi məşhur söz ustası, özbək şairi, Əlişir Nəvəini də Nizaminin izi ilə getməyə onun humanizmi vadar etmişdi. Əvvəldə vurğuladığımız kimi, Nizami yaradıcılığından ilhamlanaraq “Xəmsə” yaradan Nəvai bunu öz dilində, cığatay türkcəsində həyata keçirdi ki, bu da XIII-XIV yüzilliklərdə Azərbaycan türkcəsində ədəbi nümunələrin yaranmasından sonra baş verdi. Həsənoğlu, Nəsimi, Qazi Bürhanəddin kimi sənətkarların ana dilində şeirlər yazması və bu şeirlərin Şərqdə yayılmasının nəticəsi olaraq cığatay ədəbiyyatının da güclü inkişaf dövrü başladı.

Orta əsr Azərbaycan şairləri öz yaradıcılıqları, poeziyaya münasibətləri və mövcud ədəbi cərəyanlardan aldıkları təsirlərlə dövrün ədəbi mühitini formalaşdırırdılar. Beləliklə də orta əsrlərdə meydana gəlmiş ədəbi irsin zəngin nümunələrinin bir-birindən ayrılıqda tədqiq olunması onların səciyyəvi xüsusiyyətlərinin tutuşdurularaq, müqayisəli şəkildə araşdırılması ehtiyacını doğurur. Bu, xüsusilə divan müəllifi olan şairlərin yaradıcılıqlarına yanaşmada özünü büruzə verir və araşdırma prosesində divan yaradıcılarının əsərlərinin müəyyən ümumi kontekst çərçivəsində tədqiqə cəlb olunmasının vacibliyi məsələsi ortaya çıxır. Fikrimizcə, bu, klassik Şərq poeziyasının tədqiqi kontekstində baş verərsə, daha səmərəli nəticələr verər. “Orta əsrlərdə Şərq ədəbiyyatı” dərslində deyilir: *“Farsdilli ədəbi yaradıcılıq elə bir bünövrə oldu ki, onun üzərində tədriclə bir neçə Yaxın və Orta Şərq xalqının yazılı ədəbiyyatının öz xüsusi dünyası yetişdi. Farsdilli ədəbiyyatların parçalanma prosesi başlarkən bu, öz dillərində yazan “gənc ədəbiyyatların” doğuluşuna gətirib çıxardı. XIV əsrdə türk və Azərbaycan, XV-də özbək, XVI-da isə tacik ədəbiyyatlarının mövcudluğu faktı əyaniləşdi”* [148, s.11-12]. Sözsüz ki, farsdilli ədəbiyyatın özü də klassik ərəb ədəbiyyatının güclü təsiri ilə daha da inkişaf etmiş, püxtələşmişdi. Ərəb şeirindən gələn ərəz, rəngarəng ədəbi janrlar,

poetik qayda-qanunlar, saysız-hesabsız bədii təsvir vasitələri və s. Yaxın və Orta Şərqlin qeyri-ərəb xalqlarının ədəbiyyatına qarşısızalmaz bir sürətlə daxil olur, özünə möhkəm yer edir, önəmli mövqe qazanırdı. Şərq ədəbiyyatı və ümumiyyətlə, Şərq mədəniyyəti məsələsinə akademik Nizami Cəfərov bu cür münasibət bildirir: “*Şərq (yaxud ümumşərq) mədəniyyəti anlayışını ancaq şərti məzmununda başa düşmək olar (biz də o mənada işlədirik); bu şərtlilik ondan ibarətdir ki, Şərq xalqları mədəniyyətlərinin regional konsentrasiya dövrləri var ki, bu zaman müəyyən mənada ümumşərq keyfiyyətləri yaranır, məsələn, IX-XIII əsrlər müsəlman mədəniyyətində ərəb, fars və türk mədəniyyətləri birləşir, normativ mədəniyyət meydana çıxır*” [15, s.72]. Belə olan təqdirdə klassik poeziya yaradıcılarının bir-birindən təsirlənməsi labüdlüyü və onların müqayisəli şəkildə öyrənilməsi zərurəti qaçılmazdır. Bu məsələlər yalnız eyni və ya yaxın dövrlərdə yaşayıb-yaratmış sənətkarların yaradıcılıqlarının tədqiqi üçün aktual olmayıb, aralarında bir neçə yüzillik fərqi olan şairlərin irsinin araşdırılması zamanı da vacib amil kimi nəzərə alınmalıdır. X əsr şairi Firdovsinin, XI yüzilliyin gözəl qəzəl və qəsidə ustası Qətranın, nəhayət, XII əsrin möhtəşəm “Xəmsə” yaradıcısı Nizaminin özündən sonra yaranan ümumşərq ədəbiyyatına olduqca nüfuzlu təsiri bir neçə yüzillik boyu davam etmiş və onlarla istedadlı şairin, yüzlərlə dəyərli əsərin ərsəyə gəlməsinə yol açmışdır. Şərq poeziyası haqqında Araz Dadaşzadənin maraqlı fikirləri vardır. O, klassik ədəbiyyata birtərəfli yanaşanlara, Şərq şeirinə “gül-bülbül poeziyası” adı verənlərə bunun belə olmadığını, klassik irsə bu cür münasibətin yanlış olduğunu dəfələrlə vurğulamışdır. Alimin şərhlərində oxuyuruq: “*Əvvələn, Şərq şeiri ideoloji və təsvir vasitələri ümumiliyinə baxmayaraq bir-birindən seçilən orijinal təfəkkürə, yazı üslubuna malik sənətkarlar tərəfindən yaradılır. İkincisi, bəzilərinin nöqsan saydığı cəhətlər yalnız az istedadlı şairlərin, təqlidçi qafiyəpərdazların əsərlərinə aiddir ki, bu da hər hansı bir ədəbiyyata xas olan haldır*” [17, s.87]. Şərq ədəbi təfəkkürünün daha dərin və əhatəli olub, daha çox təsir gücünə malik olması bir həqiqətdir və dünya ədəbiyyatşünaslığı tərəfindən qəbul edilmiş danılmaz fakt olaraq qalır. Görkəmli alim Araz Dadaşzadənin dediyi kimi: “*Şərq poeziyası...indi də öz poetik dəyərini qoruyub saxlayan dərin hikmətli, yüksək təfəkkürlü, zərif və iti obrazlar, rəngarəng və əlvan*

təsvir və ifadə vasitələrinə malik bir ədəbiyyatdır ki, bu da ona ümumdünya mədəniyyəti səhnəsində layiqli mövqe qazandırmışdır” [17, s.87].

Ümumiyyətlə, Şərqi aləmi dünya mədəniyyəti daxilində nəinki özünəməxsus ədəbiyyatı ilə, həm də bütövlükdə qədim və zəngin mədəniyyəti ilə də əhəmiyyətli yer tutur. Professor Nizami Cəfərov ümumşərqi mədəniyyətinin, xüsusilə də, müsəlman Şərfinin mədəni inkişafından bəhs edərək yazır: *“Şərqi mədəniyyətinə münasibətdə avropasentrizm meyilləri çox vaxt məhz avropasentrizmə qarşı mübarizə kimi təqdim olunurdu – bunun ən sadə forması Şərqi qeyri-diferensial şəkildə götürüb, bu və ya digər mübahisənin predmeti etməkdir...Kontraktlar nə qədər güclü olsa da, şübhəsiz, bu və ya digər mədəniyyəti etnik əsaslardan məhrum etmədir”* [15, s.72]. Sözsüz ki, müsəlman Şərqi mədəniyyətinin daxilində müxtəlif etnik mədəniyyətlər də özünü qoruyub saxlaya bildi.

Tədqiqatçıların bir çoxu Orta əsrlərdə yaranan Azərbaycan ədəbiyyatını intibah ədəbiyyatı, həmin dövrü isə intibah dövrü hesab edirlər. Orta əsrlərdə yaranmış Azərbaycan ədəbiyyatının intibah dövrünün məhsulu sayılıb sayılmamasından asılı olmayaraq, bu ədəbiyyatın istər məzmun, istərsə də forma etibarilə, özünün rəngarəng motivləri, zəngin bədii xüsusiyyətlərilə digər dövr ədəbiyyatlarından kəskin şəkildə fərqləndiyi şübhəsizdir. Dövrün ədəbi mühiti haqqında oxuyuruq: *“...Azərbaycan ədəbiyyatı Yaxın və Orta Şərqi xalqları ədəbiyyatları ilə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edirdi. Bu zaman hüdudlarında yaşayıb yaratmış Azərbaycan şairləri də bir tərəfdən qohum və qonşu xalqların ədəbi irsindən faydalanır, digər tərəfdən özləri də bu xalqların poeziyasına təsir edə biləcək əsərlər yazırdılar. Bu yüzilliklərdə ədəbi əlaqələrin dairəsi məktublaşmalar, nəzirə-cavablar və hətta bir şeirə istiqbal yazmaq kimi vasitələrlə daha da genişlənir, vüsət alır. Hindistandan Əmir Xosrov Dəhləvi (XIII əsr), tatar şairi Seyfi Sarayi (XIV əsr), türk şairi Əhməd Dai (XV əsr) Həsənoğlu qəzəlinə bənzətmələr yazır. Qoca Sədi (XIII əsr) Şirazi tərki edərək Təbrizə Hümanın görüşünə tələsir. Hümanın Sənainin «Hədiqə»sinin təsiri ilə «Məsnəvi» qələmə alır”* [7, s.24-24]. Bütün bunlar münbit poeziya mühitinin yaranaraq inkişaf etdiyi böyük şəhərlərdə, zamanla ədəbiyyat mərkəzi olaraq formalaşmış Şamaxı, Gəncə, Təbriz kimi mütərəqqi yerlərdə baş verirdi. İstedadı, biliyi ilə seçilən, böyük

alimlərin və şairlərin toplaşdığı mərkəzlərdə daha da şöhrətlənib parlaya biləcəyini düşünən elm və sənət sahibləri adı çəkilən şəhərlərə üz tuturdu. *“Orta əsrlərdə Təbrizin Yaxın Şərqi görkəmli elm və mədəniyyət ocaqlarından birinə çevrilməsi qonşu xalqların zəka sahibi və sənətkarlarının diqqətini cəlb edirdi. Mənbələr bir sıra başqa ölkələrdən tanınmış elm və sənət adamlarının Təbrizə gəlmələri və burada yaşayıb yaratmaları haqqında məlumat verirlər. XIV əsrdə Orta Asiyadan görkəmli mütəfəkkir Kamal Xocəndi Təbrizi özünə ikinci vətən seçərək, yaradıcılıq fəaliyyətinin böyük bir dövrünü burada keçirmiş, Azərbaycan ədəbi məktəbindən öyrənmiş və özü də müasiri olduğu azərbaycanlı sənətkarlara bir çox cəhətdən təsir etmişdir. Saib Təbrizi sənətinin şöhrəti İran, Türkiyə, Hindistan və Əfqanıstana yayılmış, bu ölkələrin bir çox şairlərinə örnək olmuşdu”* [7, s.24]. Təbriz şəhərinin Orta yüzilliklərdə, xüsusilə də XV əsrdə bir mədəniyyət mərkəzi kimi ümumşərq mədəniyyətinin inkişafında əhəmiyyətli rol oynadığı danılmaz faktdır. Sözsüz ki, burada ədəbi və mədəni mühitin tərəqqisini dəstəkləyən, ona şərait yaradan, hətta özlərinin də bu işdə iştirakının olduğu mütərəqqi fikirli hökmdarların da rolu az deyildi.

Dövrün ədəbi mühiti poeziyada həm türkcənin (azərbaycancanın), həm də farscanın bərabər şəkildə işlənməsi ilə də səciyyələnirdi. “Qədim türk ədəbiyyatı” kitabında həmin dövrdən belə bəhs olunur: *“Bu dövərdə Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu hökmdarlar, İran ədəbiyyatının inkişafına xidmət etdikləri kimi, türkcə əsərlər yazılmasını da dəstəkləmişlər. Qaraqoyunlu hökmdarlarından Cahanşahın farsca və türkcə şeirləri var. Cahanşah dövründə böyük bir mədəni fəaliyyət göstərən Qaraqoyunlu sarayı ətrafında türkcə yazan şairlər də toplanmışdı”* [126, s.162]. Özü də şair olan Cahanşah Həqiqinin dövründə sarayın göstərdiyi “mədəni fəaliyyət” həqiqətən də təqdirəlayiq bir şəkildə öz mövcudluğunu sürdürürdü. Burada irəli sürülən digər bir fikirlə isə razılaşmaq olmaz. Belə ki, istər Qaraqoyunlu, istərsə də Ağqoyunlu dövlətlərinin dövründə şairlərimizin farsca yazması heç də İran ədəbiyyatına xidmət etmək deyildi. Əsərlərini qələmə alarkən fars dilinə üstünlük verən onlarla Osmanlı divan şairi var ki, onların yaradıcılığı məhz Türk ədəbiyyatına töhfə vermişdir və bu sənətkarların irsi heç bir vəchlə İran mədəniyyəti nümunələri

sayılmayıb, sayıla da bilməz. Ağqoyunlu dövlətinin də şeirə, sənətə böyük qayğı və rəğbətini olduğu məlumdur. *“Mənbələrdə Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin oğlu Yəqub Mirzənin elmə, mədəniyyətə, ədəbiyyatın inkişafına göstərdiyi himayə xüsusi qeyd olunur. O, dövrün görkəmli alim və şairlərini saray ətrafına toplamış, ölkədə mədrəsə işlərinin yaxşılaşdırılması üçün xüsusi şərait yaratmışdı. Verilən məlumatlara görə, Uzun Həsən özü də dövrün savadlı şəxslərindən biri hesab olunurdu, şairliyi də var idi, bir ziyalı kimi sarayda topladığı şairlər məclisində iştirak edirdi”* [7, s.263].

Bilindiği üzrə, Şirvan şəhərləri də zəngin və sənət baxımından inkişaf etmiş ədəbi mühitin təşəkkül tapdığı mərkəzlərdən olmuşdur. Xüsusilə Şamaxı şəhəri XV yüzillikdə şairlərin toplaşdığı müşairələr apardığı ədəbi məclislərə ev sahibliyi edirdi. Həmin şeir məclislərini idarə edən Bədr Şirvani də farsca Divan müəllifi olan, özünün qeyd etdiyi kimi, Şərqi məşhur şairləri ilə yarışa biləcək istedadla, “söz xəzinəsi”nə malik idi. Abbasqulu Ağa Bakıxanov da özünün “Gülüstani-İrəm” əsərində Bədr Şirvaninin adını bir Şirvan şairi kimi çəkərək onun incə zövqlü, istedadlı bir söz ustası olduğunu vurğulamışdır [133]. Onun yazdığına görə, İranın məşhur şairlərindən olan Katibi Torşizi xüsusi olaraq Bədr Şirvanini yaxından tanımaq məqsədilə Şirvana gəlmiş, onlar arasında uzun sürən müşairələr, ədəbi müzakirələr olmuşdur. Şirvan hökmdarı Şeyx İbrahim bir şeirin müqabilində Katibiyə on min qızıl dinar bağışlamış, o, isə bu pulları qaldığı Şamaxı karvansarasında yoxsul şairlərə paylamışdır. Belə bir ədəbi mühitin var olduğu həmin şəhərlərdə zəngin saray arxivləri də mövcud idi. *“XV əsrdə Təbrizdə və Şamaxıda saray kitabxanalarında dövrün görkəmli xəttatı, nəstəliq xəttinin banisi və ən böyük ustadı Mir Əli Təbrizi ilə yanaşı Əbdürrəhim Təbrizi, Cəfər Təbrizi, Şərəfəddin Hüseyn Sultani və başqaları dini, elmi və poetik əsərlərdən ibarət nəfis əlyazma kitabları hazırlayırdılar”* [7, s.257]. Bu minvalla saraylar bir növ maarif və mədəniyyət mərkəzləri rolunu oynayırdı desək, yanılmarıq. Xəttatlıq nümunələri, elmi kitablar məhz burada yaradılıb qorunurdu. Mənbələrdə sarayda fəaliyyət göstərən digər bir Şirvan şairi barəsində də məlumat verilir: *“Şirvanşahların saray şairlərindən Məazi Təbrizi Şirvanşah I İbrahimin saray şairi olmuş, Şirvan şahlarını*

mədh edən qəsidələr yazmışdır” [7, s.263]. Hökmdar şairlər ədəbiyyatın inkişafında bilavasitə iştirak edirdilər. Bu mənada XV əsrdə xüsusilə anadilli şeirimizin təkmilləşməsi və yayılmasında türk əsilli dövlət başçılarının rolu inkaredilməzdir.

Vurguladığımız kimi, Cahanşah Həqiqi Qaraqoyunlu dövlətinin başında durmaqla bərabər həm də mühüm xüsusiyyətlərini qeyd etdiyimiz həmin ədəbi mühitin layiqli yetirməsi idi. Şərqdə yayılmış hürufilik hərəkatının şeirə təsiri Həqiqi yaradıcılığında da özünü göstərmişdi. Nəvai və digər Şərq şairləri kimi onun da yaradıcılığı Nəsimi irsinin təsiri altında yaranmışdı. Lakin XV əsrdə Azərbaycanda mövcud olan ədəbi mühit haqqında fərqli fikirlər də mövcuddur. Onlardan birinə nəzər yetirək: *“Bu dövrdə Azərbaycan ərazisində mərkəzləşmiş siyasi hakimiyyət qurulmadığına, məhəlli hökumətlər arasında siyasi mübarizələrdən əlavə, şiəlik kimi batini məzhəblərin yayılması uğrunda aparılan maddi və mənəvi müharibələr ölkədə asayiş və əmin-amanlığın yaranmasına mane olduğuna görə Azərbaycan ədəbiyyatı inkişafını yetərincə davam etdirə bilməmiş, böyük şairlər yetişməmişdir. Eyni səbəblərdən bu dövrə aid bəzi nümunələr günümüzdə gəlib çatmamışdır*” [126, s.162]. Bu fikirlərin həqiqətə uyğun olmadığını qeyd etməliyik. XV yüzilliyin hərbi yürüşlər dövrü, bəzi dövlətlərin yaranıb digərinin süqut etməsi dönəmi olduğu məlumdur. Lakin bu torpaqlarda digər dövlətlərin siyasi maraqlarının toqquşduğunu da unutmamalıyıq. Türkiyə coğrafiyası da hələ Osmanlı imperiyası kimi böyük bir dövlətin yox, bəyliklər dönəmi tarixini yaşayırdı. Bu bəyliklər arasında daim ərazi və hegemonluq uğrunda rəqabət və mübarizə mövcud idi. Əmir Teymur nəslinin davamçıları arasındakı münafişələrin bir qisminin məhz Azərbaycan ərazisində baş verdiyini nəzərə alsaq, bu dövrdə ictimai-siyasi vəziyyətin bir qədər qeyri-sabit olmasının səbəbləri aydın olar.

Mədəni mühitin inkişafında isə müsbət cəhətlər çox idi. Şərqşünas, orta əsrlər ədəbiyyatı tədqiqatçısı filologiya elmləri doktoru Fəridə Əzizovanın təbirincə desək, *“XV yüzillik Azərbaycan xalqının ədəbi həyatında yeni yüksəliş dövrü sayılır*” [22, s.125]. Həqiqi, Kişvəri, Həbib, Hidayət kimi istedadlı şairlərin yetişdiyi və Füzuli kimi bir sənətkarın formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərən XV əsr Azərbaycan mədəni mühitinin nailiyyətlərini görməzdən gəlmək böyük haqsızlıq olardı. Ahmet

Atilla Şəntürk və Ahmet Kartalın müəllifi olduğu yuxarıda sitat gətirdiyimiz həmin kitabda müəlliflər dövrə bağlı dedikləri *“böyük şairlər yetişməmişdir”* fikrinin ardınca öz mülahizələrinin tam əksinə olaraq dövrün *“ən böyük şairi”*nin Həbibini olduğunu vurğulayırlar. Bundan əlavə, XV əsrdə Azərbaycanda mövcud olan dövlətlərin başının guya *“şiiçilik uğrunda mübarizə”*yə qarışdığını bildiren tədqiqatçılar Ağqoyunlu sarayında alim və şairlərə yaradıcı şərait yaradıldığından bəhs edirlər: *“Ağqoyunlular dövründə isə, xüsusilə Sultan Yaqub dönəmində həm farsca həm də türkcə şeirlərə önəm verilmiş, alimlərə, sənətkarlara böyük diqqət və qayğı göstərilmiş, bunun nəticəsində Ağqoyunlu sultan və şahzadələrin adına bir çox əsər yazılmışdır”* [126, s.162]. Qeyd etməli olduğumuz bir məqam var ki, şiiçilik məzhəbinin geniş yayılıb hakimiyyətin siyasi maraqlarında təmsil olunduğu dövr əsasən XVI yüzilliyin əvvəllərindən başlamışdır və XV əsrdə bu məsələnin güclü ədəbiyyatın yaranmasına mane olduğunu söyləmək əsassızdır. Beləliklə də, XV yüzillik Azərbaycan poeziyası haqqında yuxarıda misal çəkdiyimiz fikirlərin ciddi bir əsası yoxdur. Müəlliflər öz fikirlərini elə özləri dedikləri sözlərlə inkar etmiş olurlar. Dövrün ədəbi mühitini səciyyələndirmək baxımından ədəbiyyatşünas alim, filologiya elmləri doktoru Fəridə Əzizovanın fikirləri maraqlıdır: *“Əvvəlki yüzilliklərdə olduğu kimi, izlədiyimiz əsrlərdə də islam ölkələri ədəbiyyatlarında qarşılıqlı əlaqələr davam etməkdə idi. Ancaq tarixin bu zaman kəsimi daha çox soykəkü bir olan qardaş türk xalqları arasındakı ədəbi əlaqələrin zəngin və maraqlı bir dövrü kimi səciyyələnilir. Bu dövrdə çoxsaylı şairlərin bədii irsində müxtəlif növ poetik sistemin və janrların formalaşması və davamlı inkişafı müşahidə olunur”* [22, s.134].

XV əsr ədəbi mühitini səciyyələndirən daha bir cəhət isə yaradıcılıqda məsnəvi yazılmasına üstünlük verilməsi idi. Bu əsrdə əsasən dini-əxlaqi-didaktik mövzulu əsərlər – məsnəvilər meydana çıxırdı. Həmin məsnəvilərin yaranmasında böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi yaradıcılığının həlledici təsiri olmuşdu. Dünyəvi eşqi və o cümlədən ilahi sevgini tərənnüm edən, nəsihətədedici, ibrətətamiz, bir çox zamanlar üçün aktualıq daşıyan mövzularla zehinlərdə əbədiyyət qazanmış Nizaminin zəngin poetik irsi böyük şairlər silsiləsinin meydana çıxmasına şərait yaratmışdı. Türk ədəbiyyatı tarixinə dair kitablarda da XV əsr təsəvvüf şeirindəki

təsirlənmələrlə bağlı həmin məqam xüsusi olaraq vurğulanmışdır: *“Bu əsrdə dini, əxlaqi və təsəvvüfi məsnəvilər arasında yer alan bir çox əsərin Nizamının “Məxzənül-əsrar”ını izləmək surəti ilə yazıldığı müşahidə edilir”* [126, s.210]. Şübhəsiz ki, XV yüzillikdə fars şeirinin nümayəndələrini və anadilli şairlərimizi yeni məsnəvilər yaratmağa sövq edən başlıca amil dahi şairimiz Nizami Gəncəvinin əsrlər öncə bu janrda öz qələmini sınamasıdır. Onun yazdığı məsnəvilərin bütün dövrlər üçün aktual olan bir sıra bəşəri, ictimai, fəlsəfi mövzuları əhatə etməsi, maraqlı bədii cəhətlərlə və şairin ustalığını göstərən sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə zəngin olması qələm sahiblərini sonrakı əsrlərdə də “Xəmsə” mövzularında yeni məsnəvilər yaratmağa ruhlandırılmışdır. Türkiyəli ədəbiyyatşünas alim Mehmet Fuad Köprülü bu barədə yazır: *“...məsnəvi şəkli hələ şair Nizamidən əvvəl təşəkkül taparaq inkişaf etmiş, milli və ya islami mahiyyətdə dastanlardan, romantik əsərlərdən başqa, sufyanə və əxlaqi mövzuların da məsnəvi şəkildə yazılması ənənə halını almışdı...Hissiyatının incəliyi, dərinliyi, üslub və ifadəsinin sənət və zərafəti baxımından həqiqətən bənzərsiz bir şair olan Gəncəli Nizami sonradan Pənc Gənc ümumi adı altında toplanan beş məsnəvisiylə, keçmişdəkilərə hər şəkildə üstün gələrək bu sahədə bir çox xüsusiyyətlər göstərmiş və özündən əvvəlkiləri az qala unutdurmuşdur”* [116, s.167]. Məsələn, Xacu Kirmani, Əttar və başqa bir çox şairlər “Məxzənül-əsrar” tərzində məsnəvilər qələmə almışdılar.

Müsəlman Şərqində yaranan məsnəvilər daşdığı məzmun etibarilə ən müxtəlif mövzuları əhatə etmişdir. Döyüş, qəhrəmanlıq, səyahət, təsəvvüf, ilahi eşq və əyləncə motivlərinin olduğu çox sayda məsnəvilər yazılmışdır. Sözsüz ki, Mövlana Cəlaləddin Ruminin müəllifi olduğu “Məsnəvi” əsəri təsəvvüf mövzusunda yazılmış əsərlərdən ən mükəmməli sayılaraq özündən sonrakı sufi şairləri bu mövzuda məsnəvilər qələmə almağa ruhlandırılmışdır. Mövzu ilə bağlı oxuyuruq: *“Bu dövrdə yazılan dini-təsəvvüfi əsərlərin mühüm bir qisminə Mövlananın “Məsnəviyə-Məsnəvi”sinin mənbə xarakteri daşdığı müşahidə edilir”* [126, s.211]. Didaktik səciyyə daşması, nəfsdən arınmış insanın ilahi eşqindən bəhs etməsi bu əsəri dəyərli edən, onu təsəvvüfi əsərlərin yaranmasında ilham qaynağına çevirən başlıca özəlliklərdir. Əsər həm ibrətamiz, öyüd verici hekayələrlə zəngin olması, həm də

Tanrı sevgisini tərənnüm etməsi baxımından qiymətlidir. Məsnəvi tərzində yazılmış əsərlər içərisində Firdövsinin “Şahnamə”si, Nizaminin “Xəmsə”si, Mövlana Cəlaləddin Ruminin “Məsnəvi-ye mənəvi”si zəngin didaktik məzmunu və poetik özəllikləri baxımından daha yüksək dəyər görərək daha çox şöhrət qazanmışdır. AMEA-nın müxbir üzvü Azadə Rüstəmovə klassik ədəbiyyatda irfani xarakter daşıyan məsnəvilərin üstünlük təşkil etməsi barədə yazır: “*Quran və sufi moizələrinin nəzəri hissələri irfani-əxlaqi lirik şeirin, elə yenə həmin vəz və moizələr illüstrativ fonla birlikdə iri həcmli, liro-epik səciyyəli irfani-didaktik poema-məsnəvilərin yaranması üçün ideoloji baza rolunu oynayır*” [6, s.241]. Bu qəbildən olan əsərlərdə müqəddəslərin vəsf edilməsi, yəni, tövhid, minacat, nət və s. bölmələrə yer verilməsi də islam dininin əsas mahiyyət və müddəalarının bədii təfəkkürə sirayət etməsi ilə əlaqədar idi.

Türkcə məsnəvi yazmaq ənənəsinin yüzilliklər öncə Yusif Balasaqunlu ilə başladığını xüsusi olaraq vurğulamaq lazımdır. Məsnəvi şeir formasındakı yuxarıda vurğulanan tövhid, minacat və s. kimi vəsflər onun da əsərində yer almışdır. Yusif Has Hacib türk dilində əruz vəznindən istifadə etməklə məsnəvi yazmaq əziyyətinə qatlaşaraq ümumtürk ədəbiyyatının öz dövrü üçün mükəmməl nümunəsini, “Qutadqu Bilig”i yaratmışdır. Türkiyəli alim Cihan Okuyucu yazır: “...*Türk ədəbiyyatında isə İslami dönəmin ilk məhsulu olan “Kutadqu Bilig”dən başqa, əsərini farsca yazan Mövlana ilə böyük Çiğatay şairi Nəvai məsnəvi mövzusunda başda gəlirlər. İstər milli qaynaqdan, istərsə də İrandan gəlmiş olsun, məsnəvi klassik ədəbiyyatımızda qəzəl və qəsidə ilə birlikdə ən çox işlənən bir janr olma xüsusiyyəti daşıyır*” [121, s.172]. Əlişir Nəvainin “Xəmsə”sinə daxil olan əsərlərin də türkcə ən gözəl məsnəvi nümunələri olaraq XV yüzilliykdə qələmə alınması məhz bu əsrin nailiyyətidir. Bu mənada həmin yüzillikdə türk dilində məsnəvi yazan şairlərin yaradıcılığına Nəvai irsinin təsiri istisna edilməməlidir. Bütün bunları nəzərə alaraq, bu qənaətə gəlmək olar ki, məsnəvinin istər fars, istərsə də türk dilində yazılmış nümunələrinin çoxluq təşkil etdiyi dövr məhz XV yüzillikdir. Bununla bağlı oxuyuruq: “*Əslində başlanğıcdan son zamanlara qədər türk toplumunun yaşayışına dini və təsəvvüfi əsasların hakim olması səbəbi ilə, bu mövzular klassik ədəbiyyatımızın hər dövrdə*

təməl məzmununu təşkil etmişdir. Türk ədəbiyyatı tarixinə ümumi şəkildə nəzər yetirdikdə didaktik və lirik olmaqla iki istiqamətdə inkişaf edən bu dini-əxlaqi-təsəvvüfi məsnəvilərin ən çox maraqla qarşılandığı dövrün XV əsr olduğu görünür” [126, s.204]. Dövrün ən az tanınmış şairinin yaradıcılığında belə dini-irfani mövzuda məsnəvilərin olduğunu müşahidə edirik. Təbii ki burada sufizmin inkişafı, təsəvvüf şeirinə rəğbət və sufi ideologiyasının daxili azadlıq, mənəvi kamillik, insanı ali varlıq kimi görmək məsələləri də rol oynamışdır. Fuad Köprülü yazır: *“Bu dövrdən bir çox əxlaqi-sufiyana böyük mənzumə, eşq hekayəsi, mənzum xronikalar qalmışdır ki, bunlardan bəziləri ədəbiyyat aləmində böyük bir şöhrət qazanmışdır. Sufiyana əsərlər arasında...Aydınlı Rövşəninin məsnəviləri, Diyarbəkirli Xəlilinin (hicri) 876-cı ildə İznikdə yazdığı “Firqətnamə”si sayılır*” [116, s.381]. Haqqında bəhs edilən əsər də daxil olmaqla, XV yüzillikdə yazılan məsnəvilər öz bədii siqləti, cəlbedici zəngin mövzuları ilə seçilir. Bu əsrdə qələmə alınan məsnəvilərdən Cahanşah Həqiqinin farsca yazdığı məsnəvi nümunələrinin də dövrün poeziyası, xüsusilə də fars dilli ədəbiyyatımız üçün əhəmiyyəti qeyd edilməlidir.

Həqiqinin farsca Divanının türk dünyasının böyük mütəfəkkiri və şairi Cəlaləddin Ruminin, fars şeirinə söz ustaları Hafız və Caminin təsiri ilə meydana gələn söylənir. XV yüzillikdə xəlvəti tərqiyyətinin şeyxi Dədə Ömər Rövşəni tərəfindən qələmə alınmış “Neynamə”, “Çobannamə” məsnəvilərində də Ruminin güclü təsiri duyulur. Bədr Şirvaninin Divanındakı iki məsnəvi də XV əsr ədəbi mühitində bu janrın yeri, ona olan münasibəti dəyərləndirmək baxımından əhəmiyyət daşıyır. Dövrün şairlərinin məsnəvi yazarkən daha çox sərgüzəştname və həsbi-hal tərzinə yer verdiklərini də vurğulamaq lazımdır. Xəlilinin “Firqətnamə” və ya başqa adla “Fəraqnamə” əsəri məhz bu səpkidə yazılmış məsnəvi nümunəsidir. Beləliklə, XV əsr ədəbi mühitində məsnəvi yazmaq ənənəsinin gücləndiyini və bu prosesin qədim dövr ədəbiyyatındakı poetik ənənələrə söykənərək baş verdiyini demək mümkündür ki, bu da həmin yüzillik ədəbi mühitinin əsas özəlliklərindəndir.

XV əsrdə çoxlu sayda nəzirələrin yazıldığını daha öncə vurğulamışdıq. Ədəbiyyatda nəzirəçiliyin güclənib artması da bu zamana təsadüf etdiyi üçün bu prosesin özü də XV yüzillik ədəbi mühitinin əsas xüsusiyyətlərindən hesab

olmalıdır. Bununla bağlı oxuyuruq: *“Türkiyə ədəbiyyatında Şeyxi, Zati, Necati, xüsusilə də, Üsuli, Heyrəti, Qul Nəsimi, özbək ədəbiyyatında Lütfi, Əlişir Nəvai və başqaları Nəsimi yaradıcılığının təsiri altında xeyli qəzəllər yaratmış, şairin qəzəllərinə nəzirələr yazmışlar”* [20, s.170]. Nəvai yaradıcılığı isə özlüyündə XV əsr ədəbi mühitinin istedadlı yetirməsi Nemətullah Kişvərini Azərbaycan türkcəsində bir-birindən gözəl şeirlər yazmağa ruhlandırmışdı. Müşahidə etdiyimiz kimi, Orta əsrlər Şərq poeziyası öz inkişafını bir birinə sirayət edərək sürdürürdü. Ədəbiyyatların bu cür bir birinə sirayət etməsi, qarşılıqlı təsirlənmələr təxmis və nəzirələrin yazılması ilə nəticələnirdi. *“Ənənəvi cavab-nəzirə klassik Şərq şeirini səciyyələndirən başlıca cəhətlərdəndir. Bədii-ictimai fikir tarixində uzun əsrlər boyu ənənəvi mizan bir növ poetik ölçü vahidi kimi zövqlərin inkişafında, mənəvi sərvətlərin atalardan oğullara keçməsi işində həlledici amil olmuşdur. Bu, yalnız Azərbaycan, yaxud Şərq poeziyasının deyil, bütün qədim və orta əsrlər dünyası xalqları ədəbiyyatının özünəməxsus qanunauyğunluqlarındandır – burada sənət əsərinin yaşarılığı, oradakı fikri – bədii tutum çox zaman müəllifin ənənədən necə bəhrələnməsi ilə müəyyənləşdirilir. XIII-XVIII əsrlərdə də şairlərimiz yeri düşdükcə cavab-nəzəri ənənəsindən barınır və nəticədə olurdu ki, dühanın dərəcə ölçüsündən asılı olaraq hətta orijinaldan daha səviyyəli sənət nümunələri yaranırdı (Füzulinin Şahi, Həbibli lirikasına cavab-nəzərlərini xatırlayaq)”* [7, s.10]. Kişvərinin də Nəvaiyə yazdığı nəzirələr, etdiyi təxmislər özünün poetik dəyəri, bədii sanbalı ilə seçilən sənət nümunələridir.

*Necə kim, qıldı nəsihət nasehi dindirmədim,
Öl dedinsə öldüm, hiç sözüngi sındırmadım,
İmdi danırsan ki, mən heç kimsəni öldürmədim,
“Hüsn mülki içrə sən tək şahı-zalim görmədim,
Eşq kuyində özüm tək natəvanı tapmadım”.*

[9, s.349]

Ümumiyyətlə, təxmis o zaman yerinə düşür və oxunaqlı olurdu ki, təxmisi edən şair o sənətkarın bədii üslubuna yaxından bələd olsun, onun daxili duyğularını, həyəcanını və keçirdiyi hisslərin poetik ifadəsini tam qavraya bilsin. Bundan əlavə,

təxmis yazmaq dərin poetik istedad, yüksək sənətkarlıq tələb edirdi. *“Təxmisin ədəbiyyatımızın hansı mərhələsindən başlayaraq yayılıb inkişaf etmə tarixinə nəzər saldıqda isə aydın olur ki, burada XIV-XV əsrlər ilkin mərhələ rolunu oynayır və artıq XVI əsrdə məşhur şairlərin şeirlərinin təxmis olunması özü bir ənənəyə çevrilir ki, bunu isə artıq yayılmanın kulminasiya nöqtəsi kimi qeyd etmək olar”* [20, s.170]. Məhz bu zaman aralığında Şərqdə təxmisin böyük vüsət tapmasına səbəb isə türkçə yazan bir çox istedadlı şairlərin meydana çıxması, əsərlərinin bütün Şərq regionunda geniş yayılması idi. *“İlk növbədə həmin mərhələ Füzuli, Nəvai kimi dahiləri yetirmişdi və bu cür nəhəng şairlərin əsərlərinin geniş şəkildə təxmis olunması təbii bir hal idi”* [20, s.171]. Kişvərinin Nəvainin şeirlərindən bəzilərinə etdiyi təxmislər xüsusilə maraqlıdır. Həmin təxmislərdən birinə nəzər yetirək.

*Könlü mazağülbəsər ol çeşmi-fəttanındadır,
Abi-heyvan çeşməsi çahi-zənəxdanındadır,
Şaxi-Tuba şivəsi sərvi-xuramanındadır,
“Şol pəri peykər ki, dil zülfi-pərişanındadır,
Ayəti-hüsnü məlahət şol pəri şanındadır”.*

[63, s.152]

Burada gözdən keçirdiyimiz təxmis özünün poetik xüsusiyyətlərinə, obrazlılığına görə Nəvai şeirindən az təsirli deyildir. Öncəki tədqiqatlarımızda vurğuladığımız kimi, Kişvəri öz yaradıcılığından bəhs edərkən onun Nəvai şeirindən “əskik” olmadığını fəxrə vurğulamağı lazım bilmişdir. Şairin zəngin yaradıcılığı onun öz qənaətində haqlı olduğunu, həqiqətən də boş tərifə yol verməyib, təqdire layiq əsərlər yaratdığını göstərir.

*Ey mənim giryən gözüüm basan əyağın birlə sən,
Kiprigimdə batmasun nazik əyağına tikən,
Piri-Kənanəm mənü sən Yusifi-gülpirəhən
“Ənbərin xalın ləbi-ləlində, ey qönçə dəhən,
Dağı-həsərdür ki, mən dilxəstənin canındadır”.*

[63, s.152]

Təxmis olduqca güclü və təsirli alınmış, böyük Füzulinin həmin şeirə yazdığı nəzirə isə məşhurlaşmışdır.

Aşiyani-mürği-dil zülfi-pərişanındadır,

Qanda olsam, ey pəri, könliüm sənin yanındadır.

Eşq dərdilə xoşam, əl çək əlacımdan, təbib,

Qılma dərman kim, həlakim zəhri-dərmanındadır.

[59, s.378]

Belə ehtimal irəli sürmək olar ki, Füzulini bu və buna bənzər bir çox məşhurluq qazanan şeirləri yazmağa ilhamlandıran təkcə Nəvai poeziyası yox, həm də Kişvəri şeirləri və təxmisləri olmuşdur. Buradan XV əsr şairlərimizin yaradıcılığının Şərq ədəbiyyatı kontekstində araşdırılmasında dövrün ədəbi mühitində müstəsna yeri olan təxmis və nəzirələrin tədqiqinin böyük əhəmiyyəti olduğu qənaətinə gəlirik. Ümumiyyətlə, poeziyada təsirlənmə, şeirdə nəzirə yazma hər zaman aktual olmuşdur. Xüsusilə də qəzəl janrı bu mənada şairlərin diqqətini daha çox çəkmişdir. Türkiyəli tədqiqatçı Ömər Faruk Akün yazır: *“Divan şeirində qəzəl qədər nəzirələrdə əks olunmuş başqa bir şeir tərzini olmayıb. Qəzəl nəzirə adlı şeir fəaliyyətinin mərkəzi və əsas mövzusu olmuşdur”* [99, s.406]. Bizim bu araşdırmada mövzu ilə bağlı müraciət etdiyimiz şeirlərin əksəriyyəti də məhz elə qəzəllərdən gətirilən nümunələrdir. Klassik Şərq şeirinin bu janrı müqayisə və təhlil üçün yetərincə material verir. Çünki, orta əsr şairlərimiz bu şeir janrında daha çox məharət və ustalıq nümayiş etdirə bilirdilər. *“Bəyənilən, həmçinin divan estetikasının tələblərinə özünəməxsus sənət ustalığı, fərqli üslubu, məftunedici tərzini, cəlbedici qəfiyə və rədifləri ilə cavab verən qəzəllər yazılıb ortaya çıxdığı vaxtdan etibarən “nəzirə” adı altında başqa şairləri onu model alaraq yeni-yeni şeirlər yazmağa dəvət və təşviq etmişdir”* [99, s.406]. XV yüzillikdə istər ayrı-ayrı şeirlərə, istərsə də məsnəvi adlandırılan böyük poemalara nəzirələr yaradıldığını görə bilirik.

Əsrin yetirdiyi görkəmli sənətkar, Nizami ədəbi məktəbinin layiqli davamçılarından olan Əsrəf Marağainin “Xəmsə” əsərlərinə yazmış olduğu nəzirələr də bu dövrdə böyük vüsət alan nəzirəçiliyin parlaq nümunələridir. Onun “Minhacül-Əbrar” (“Müqəddəslərin yolu”) məsnəvisi “Sirlər xəzinəsi”nin, “Riyazül-əşiqin”

(“Aşıqlar bağı”) əsəri “Xosrov və Şirin”in, “Eşqnamə” məsnəvisi “Leyli və Məcnun”un, “Həft ourəng” (“Yeddi taxt”) əsəri “Yeddi gözəl”in, “Zəfərnəmə” məsnəvisi isə “İsgəndərnəmə”nin təsiri ilə qələmə alınmışdır. Şair haqqında oxuyuruq: *“Lakin Əşrəf Marağai təqlidçi deyil, orijinal sənətkardır, qüvvətli bədii təfəkkürə malikdir. Onun əsərlərində ədəbi fikrin bütün zaman mərhələlərində diqqət mərkəzində olan motivlər: doğru yola çağırış, insan ləyaqətinə hörmət etmək, ədaləti gözləmək, dostu sadıq olmaq, sülh, səxavət göstərmək, mərdanəlik, elm, maarif, saf məhəbbət...təsvir və tərənnüm edilir...Əlbəttə ki, özünəməxsus üslubi tapıntılarla şairin yaşadığı dövrün acı həqiqətlərinin təsviri və tənqidi də diqqətəlayiqdir”* [7, s.336]. Nizami Gəncəvinin yaratdığı “Xəmsə”yə bir neçə şair tərəfindən (Əbdürrəhman Cami, Əlişir Nəvai, Əşrəf Marağayi) bu cür bütöv nəzire yazılmasına məhz XV yüzillikdə rast gəlinməsi də diqqət çəkməyə bilmir. Nizami irsindən bəhrələnmə, dönə-dönə Nizami mövzularına qayıdış ədalət və humanizm ideyalarının ümumbəşəri səciyyə daşdığına, ədəbiyyatın əbədi mövzu və motivlərinə qaynaqlıq etdiyinin isbatıdır. Deməli, XV əsr ədəbi mühitinin başlıca cəhətlərindən biri də şairlərin keçmiş ədəbi ənənələr üzərində bədii özünəməxsusluq nümayiş etdirməsidir. Bu barədə ədəbiyyatşünas Fatih Köksalın fikirləri maraqlıdır: *“Məsnəvi nəzirələrdə mövzu alınma da olsa şairin şəxsi orijinal üslubunu ortaya qoya bilməsinin mühüm bir məziyyət olduğu qənaətindəyik”* [114, s.24]. Məhz bu vurğulanan cəhətlərə görə zəngin poetik irs və təcrübədən bəhrələnərək yeni bədii müstəvidə inkişaf edən XV yüzillik ədəbi mühiti yüksək qiymətləndirilməlidir.

2.3. XV əsrdə saray ədəbiyyatı ənənələri və aparıcı nümayəndələri

Orta əsrlərdə Azərbaycanda və bütün müsəlman Şərqiində bir çox hökmdarlar özləri də şeir yazaraq poeziyaya olan həvəs və rəğbətlərini nümayiş etdirir, saraylarında ədəbi məclislər quraraq söz-sənət sahiblərini bir yerə toplayırdılar. Tarixdə özünü şairlik sənətində sınayan çox sayda dövlət başçıları olmuşdur. Bu hal XV yüzillikdə daha çox müşahidə olunur.

Ümumiyyətlə, bu dövrdə söz sənəti və bu sənəti layiqincə bilib, yaşadan sənətkarlar hakim dairələrdə xüsusi ehtiram və diqqət sahibi idi. Bunun özü də şairlərin püxtələşməsində böyük əhəmiyyət daşıyırdı. XV əsr Azərbaycan ədəbiyyatının Hamidi, Hidayət, Xəlili, Şeyx İbrahim Gülşəni, Həqiqi, Bəsiri, Kişvəri, Bədr Şirvani kimi nümayəndələri olmuşdur. Onların arasında həm sarayla birbaşa əlaqəsi olan, həm də uzaqdan-uzağa sarayla bağlılığı olan şairlər var idi. Saraya yaxın olmaq isə heç də məddah olmaq, gözüyumulu hakim təbəqənin mənafeyinə xidmət etmək demək deyildi. Məsələ burasındadır ki, əvvəla onlar ən müxtəlif mövzulara saray əyanlarının gözü ilə baxmağı bacarırdılar. İkincisi, məhz burada, yəni Şirvanşahlar sarayında, Ağqoyunlu, o cümlədən Qaraqoyunlu dövlətinin sarayında şeir məclisləri qurulurdu ki, bunun özü də şairlərin püxtələşməsində böyük rol oynayırdı. Belə olmasa idi, heç bir yerdə xüsusi mükəmməl təhsil almayan Bədr Şirvani Divan müəllifi kimi tanınmazdı. Saray ədəbi ənənələri ilə bağlı oxuyuruq: *“XV-XVI əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatında anadilli poeziyanın daha güclü bir dalğası əmələ gəlmişdir. Dövlət idarəciliyini təmsil edən Cahan şah Həqiqinin, Şah Qasım Ənvarın yaradıcılığında özündən əvvəl dövlətçilik təfəkkürü ilə lirikanın ictimailəşdirilməsinə xidmət edən Qazi Bürhanəddinin düşüncəsindən sızıb gələn mətləblər daha da genişlənmişdir. Bunlar həm də saray ədəbiyyatı ənənəsində yeni hadisə idi. Ənənəvi saray ədəbiyyatından fərqli olaraq, orta əsrlərdə hakimiyyətdə təmsil olunan şairlər mədhiyyə deyil, klassik lirika libasında olsa da, düşünməyə çağıran ictimai məzmunlu poetik nümunələr yaratmağa üstünlük vermişlər”* [8, s.17]. Bundan başqa, şairin necə bir saray mühitinə düşməsi də böyük əhəmiyyət daşıyır. Bu ya söz xiridarlarının, ya da nadanların toplandığı mühit ola bilərdi.

Qədim fars şairləri Rudəki, Firdovsi, Azərbaycan şairləri Nizami, Xaqani, Qətran Təbrizi, Mücirəddin Beyləqani və bu kimi başqa söz ustadları sarayla əlaqəsi olmuş şəxslərdir. Sarayla əlaqəsi olmuş Rudəkinin vaxtilə qəsidə janrında işləyib hazırladığı prinsiplərə fars-tacik şeirində indi də riayət olunmaqdadır. XIV-XV yüzilliklərdə dövləti idarə edənlər türk-oğuz əsilli olduqları üçün bu dil sarayda daha geniş işlənir, qələm sahibləri arasında türk dilində yazmaq meyli daha da artırdı. Öz adını daşıyan Qazi Bürhanəddin Əhməd bəyliyi adlı xanədanın qurucusunun,

Qaraqoyunlu Cahanşahın, Ağqoyunlu hökmdarı Sultan Yaqubun və başqa dövlət başçılarının poeziya vurğunu olub şeir yazdığını yada salsaq, dilçi alim Tofiq Hacıyevin qənaətinin haqlı olduğunu görürük: “...*ana dilində yazan sənətkarlar himayə olunur və hökmdarın ana dilində yazdığını görən şairlər bu dildə yazmağa xüsusi cəhd göstərirdlər*” [27, s.119]. Türksoylu hökmdarlardan bir çoxunun saraylarında olduğu kimi, Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşahın hüsurunda da müşairələr keçirilir, bir-birindən maraqlı nəzm nümunələri söylənilərək söz sərraflarının ixtiyarına verilirdi. İstedadlı söz ustalarını ətrafına toplayan hökmdar bu şeir məclislərində şəxsən fəal şəkildə iştirak etməklə saray ədəbiyyatının inkişafına münbit şərait yaradırdı.

Ağqoyunlu sarayının da ədəbi yığıncaqlara “ev sahibliyi” etdiyini bilirük. Ağqoyunlu dövrünün təzkirəci alimlərindən olan Ruzbehan Xunci yazırdı: “...*onların sarayları türkdilli poeziyanın əsas beşiyi sayılırdı*” [150, s.169[1]]. Eyni vəziyyət həmin dövrdə Anadolu bəyliklərinin saraylarında da müşahidə olunurdu. Hökmran təbəqə türk dilinə təəssübkeşliklə yanaşır, şair və alimləri himayə edirdi. Görkəmli ədəbiyyatşünas alim Fuad Köprülü XV yüzillik poeziyası haqqında danışarkən bu məsələni xüsusi vurğulayır: “*Türk dilinin sahəsinin xalq dili olaraq genişlənməsindən əlavə, o, ədəbi dil və dövlət dili kimi də nüfuzunu artırmaqda davam edirdi...Türkcə, XV yüzillikdə böyük bir imperatorluğun dövlət dili, elm və ədəbiyyat dili olmaq qüdrət və səlahiyyətini qazanmıştı...XV yüzilliyin ilk yarısında şair və alimləri himayə və təşviq edən başlıca üç böyük saray var idi, Konyada Qaramanoğulları, Kastamonuda Candaroğulları, Ədirnə və Bursada Osmanlı hökmdarları*” [116, s.367-368]. Həmin dövrdə bəhs olunan ərazidə yaradılmış mənzum kitabələr, fəaliyyət göstərən şairlərin bədii irsi də bunu göstərir. Xüsusilə də oğuz türkcəsi XV əsrdə sarayda və məişətdə öz yerini möhkəmlətmişdi. Bu hal həmin dövrdə üzü köçürülən əlyazmaların dilinə də təsir edirdi. XV yüzilliyin yetirdiyi məşhur cığatay şairi Əlişir Nəvainin Divanının Ağqoyunlu sarayında üzü köçürülmüş nüsxəsində oğuz türkcəsinə məxsus ifadələrin çoxluq təşkil etməsi buna misaldır. Görkəmli özbək alimi, ədəbiyyatşünas Aftandil Erkinov bununla bağlı yazır: “*Ağqoyunlu dövlətində yaşayan oğuz türklərinin mətnləri lokal türk dilinin qədim*

variantında yazılıb. Buna görə də bizim aşkar etdiyimiz əlyazmada Nəvainin əski özbəkçə yazdığı şeirlərində oğuz elementləri işlənib. Misal olaraq bu söz variantlarını göstərmək olar: kuyuş-günəş, yığlar-ağlar, ermas-erməz, sarqarib-sararub, yuk-yox və s.” [169, s.90].

Müəllif burada “əski özbək dili” dedikdə, təbii ki, cığataycanı nəzərdə tutur. Nəticədə görürük ki, XV yüzillikdə bütün bu türk dövlətlərinin saraylarında, istər oğuz türkcəsi olsun, istərsə də cığatay türkcəsi, məhz türk dili işlək və hakim mövqə daşıyırdı. Bu da həmin dövrü bütün məqam və müstəvilərdə farscanın üstünlük təşkil etdiyi öncəki yüzilliklərdən fərqləndirirdi. Aftandil Erkinov yuxarıda şərh etdiyimiz halın digər türkcə əsərlərdə də müşahidə olunduğunu yazaraq katiblərin bu cür “düzəlişlər” edərkən öz müasirlərini düşündüklərini, müəyyən mətnlərin onlara daha anlaşılıq, başadüşülən olmasına çalışdıqlarını vurğulayır. Onun qeydlərində oxuyuruq: *“Məsələn, XV əsrdə Heratda Yusif Xas Hacibin müəllifi olduğu XI yüzilliyə aid “Qutadqu bilig” poemasının üzü köçürülmüşdü. Heratda əlyazmanın üzü köçürülərkən XI əsr türkcəsinə məxsus bir neçə söz XV yüzillik türkcəsində olan sözlərlə əvəz edilmişdi” [169, s.91].* Toxunduğumuz məsələnin məhz dövrün ədəbi mühiti ilə əlaqəli olub, XV əsr saray ədəbiyyatı ənənələri və saray ədəbi dili kontekstində qavranılmalı olduğu qənaətindəyik.

Saray ədəbiyyatı ənənələri saysız-hesabsız mədhiyələrin yaranması ilə xarakterizə edilir. Saray şairlərinin mədhiyələrində təriflə yanaşı haqqa-ədalətə səsləmə, düz yola çağırış, qurub-yaratmağa həvəsləndirmə və s. bu kimi müsbət keyfiyyətlər təlqin edilir. Şairlər öz tərifləri ilə hökmdarların üzərinə ciddi məsuliyyətlər qoyur, onları yalnız xeyirxah əməllər görməyə sövq etmiş olurlar. Mədhiyələrin rolu və bu xüsusda saray şairlərinin missiyası barədə görkəmli ədəbiyyatşünas, AMEA-nın müxbir üzvü Azadə Rüstəmovanın qeydləri də diqqətəlayiqdir. Alimin “Fələki Şirvani” adlı kitabında oxuyuruq: *“Sənətkarlar həyatda, gerçəklikdə görmədiklərini sənətin qüdrəti ilə yaratmaq istəyirdilər və bu cəhətdən də mədhiyə-şeirlərə həm də onu yaradanın həyatı istək və arzularının ideallaşdırılmış təzahürü kimi baxılmalıdır” [90, s.34].* Gözəl qəsidələr müəllifi kimi tanınmış Mücirəddin Beyləqaninin yaradıcılığını tədqiq edən ədəbiyyatşünas alim

Lalə Əlizadə saray şairinə dövrünün hakimlərinə mədhiyyələr həsr etməsinə görə “*vulqar-sosioloji mövqedən*” yanaşılmasını pisləyərək onu yaşayıb-yaratdığı dövrün yetirməsi kimi səciyyələndirərək analiz aparmağı məqsədəuyğun bilmişdir [21]. Həqiqətən də, müəyyən bir şairin yaradıcı aləmini dərinlən və ətraflı öyrənmək üçün onu həmin dövrün kontekstində araşdırmaq, dövrlə və mühitlə bağlı bir sıra amilləri nəzərdən qaçırmamaq gərəkdir. Saray şairləri ifadə etdikləri fikirlərin poetik təqdimatını nə qədər tərif və mədh üzərində qursalar da, müəyyən tarixi, ictimai, mənəvi məsələlərdə öz qəti mövqelərini də ortaya qoyurdular. Azərbaycanın XV əsr saray ədəbiyyatında tarixi, ictimai mövzuların əks olunmasından sonrakı fəsildə bəhs edəcəyimiz üçün burada təfərrüata varmağa ehtiyac duymuruq.

Qeyd olunduğu kimi, klassik saray şairlərimizin yaradıcılığında ən çox işlənən qəsidə növləri mədhiyyə, fəxriyyə, mərsiyə və həcviyyədir. Bunların içində mədhiyyələr kəmiyyətcə üstünlük təşkil edir. Qəsidənin bu növü klassik Şərq ədəbiyyatında ən sıx təsadüf olunan növdür. Burada əsasən hökmdarlar, əyanlar və onların ailə üzvləri vəsf olunurdu ki, bu da saray şairinin hörmətini artırmaq məqsədi güdürdü. Doğrudur, hələ Azərbaycan şairlərindən Qətran Təbrizinin yaradıcılığında rast gəldiyimiz digər şeir janrlarında mədh mövzusunə müraciət XV yüzillikdə də müşahidə edilir. Bir sözlə, şairlər mədh demək bacarıqlarını yalnız qəsidədə deyil, qəzəl və rübai kimi şeir janrlarında da nümayiş etdirirdilər. Fikrimizcə, bu addım şairin sənətdə özünü təsdiqləmək, sənətkarlığını göstərmək, məmduhunu hər şərtə, hər şəkildə öyməyi bacardığını sərgiləmək məqsədi daşıyırdı. Mədh mövzusunun, saray ədəbiyyatının aparıcı forması, sözsüz ki, qəsidədir. Qəzəl və digər janrlar isə daha dəruni hisslərin, məhrəm duyğuların, həyəcan və izzətlərin ən gözəl şəkildə ifadə olunduğu poetik formalardır. Qəsidələrin mövzu çeşidləri olan mədhiyyələrdə daha çox şaha, sultana yarıma məqsədi güdülsə, mərsiyyələrdə dərin kədər, hüzn ifadə olunur, həcviyyələrdə yarıtılmaz insanlar tənqid və ifşa edilir. Məsələn, XV əsrdə Şirvanşahlar sarayının şairi olmuş Bədr Şirvaninin yazdığı mərsiyələrin, demək olar hamısında bu səmimilik, ürək yanğısı aydın duyulur. Məhz bu səbəbdən də həmin şeirlər böyük təsiredici qüvvəyə malikdir. Şair müəllifi olduğu mərsiyələri bəzən “müsbətnamə” də adlandırır ki, bu da üz vermiş faciəyə, yəni kiminsə vaxtsız

ölümünə şairin həssas münasibətini ifadə edir.

Bədr Şirvaninin Şirvanşah İbrahimə, Əmir Qəzənfərə, Xəlilullahın gənc yaşında vəfat etmiş oğulları Fərrux Yəminə, Əmir Bəhrama, şirvanşahın anası Bikə xatuna və digərlərinə həsr olunmuş mərsiyələri var. Başqa qəsidələrdə müşahidə olunduğu kimi, bu mərsiyələrdə də şair öz yüksək poetik bacarığını, dərdə həmdəm olmaq, başqasının kədərini öz kədəri bilmək kimi müsbət keyfiyyətləri nümayiş etdirməyə çalışmışdır. Şirvanşah Şeyx İbrahimin vəfatı münasibətilə qələmə aldığı mərsiyədə “indi fəqan etmək günüdür, şeir deməyin vaxtı deyil” deyən şair bu hadisəyə necə dərinlən təəssüfləndiyini ifadə etmişdir.

*اندرین مرثیه نتوان بیش ازین گفتن سخن چون توان گفتن که آن شاه سخندان درگذشت
روز زاری و فغان و گریه و آشتنست در چنین حالت چه جای شعر و معنی گفتن است*

[153, s.391-392]

(Bu mərsiyədə bundan artıq söz söyləmək olmur, söz sərrafı olan o şahın dünyadan köçdüyünü necə dilə gətirmək olar. Ağlamaq, nalə və əfğan etmək günüdür. Belə bir məqamda heç şeir söyləməyin yeridirmi?!)

Fikrimizcə, saray ədəbiyyatında mərsiyə və həcviyyələr şairin daha çox obyektiv olduğu və səmimiyyətinin ən çox əks olunduğu poeziya nümunələridir. Mədhisyə xarakterli qəsidələrin gözəl təhlilini verən İbn Qüteybənin yaradıcılığını tədqiq etmiş filologiya elmləri doktoru, professor İmamverdi Həmidovun bu bərədəki qeydlərinə nəzər salaq: “*İbn Qüteybə qəsidə yazan şairin son məqsədinin mükafat əldə etmək olduğunu vurğulayır. Bu məqsədlə o, bu və ya digər şəxsi onun kimilərdən yüksək tutaraq, hər şeyi və hər kəsi onun məqamı qarşısında alçaldaraq və onu əliaçıqlığa sövq edərək mədh edir*” [138, s.106-107]. Yuxarıda da vurğuladığımız kimi, beləcə şair təriflərilə məmduhunu bir çox müsbət hərəkətlərə sövq edir, daha üstün keyfiyyətlər qazanmağa, mükəmməl şəxsiyyət olmağa çağırır.

Ədəbiyyatşünaslıqda belə bir fikir formalaşmışdır ki, saray şeirinin bu istiqaməti bir çox məşhur qələm sahiblərini dar çərçivə içərisində məhdudlaşmağa məcbur etmiş, onları gerçək poeziyadan, əsl sənət aləmindən ayrı salmışdır. Bunu bəzi görkəmli qəsidə ustalarının etirafları da təsdiqləyir. Qəsidənin ustası sayılan

Xaqaninin əsərlərində onun bu barədə peşmançılıq çəkməsi açıq-aydın sezilir. Burada müəyyən bir həqiqətin olduğunu vurğulamaqla bərabər onu da unutmamaq lazımdır ki, saray şairi tək olmurdu. Orada başqa şairlər də yaşayıb-yaradırdı və onlar daha gözəl şeir nümunələri meydana gətirmək uğrunda bir-birilə yarışırıdılar. Bu hal bir tərəfdən hökmdara yarımaq üçün idisə, digər tərəfdən həmin qələm sahiblərini daha çox yaradıcılıq axtarışlarına sövq edirdi. Beləliklə onlar yeni söz demək üçün düşünür, daha təsirli ifadələr, uğurlu bənzətmələr tapmaq üçün çalışırdılar.

Əvvəldə də vurğuladığımız kimi, dövrün saray şairləri arasında Məazi Təbrizi adlı sənətkar da olmuşdur. Onun haqqında yazılan məlumatda oxuyuruq: *“Məazi Təbrizi Şirvanşahlar sarayında yaşayıb yaratmış, I İbrahimin xüsusi şairi olmuşdur. Məazi Şirvan şahı I İbrahimi mədh edən qəsidələrində onu Qiyasəddin və Qiyasəddövlə – yəni dinin və dövlətin himayəçisi adlandırır. Məazi Təbrizinin şeir və qəsidələrinin tarixi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, bunların əksəriyyəti Şirvan şahı I İbrahimin həyat və yaradıcılığına həsr edilmişdir”* [22, s.130]. Azərbaycan coğrafiyasında XV əsrdə yazıb-yaradan saray şeiri nümayəndələrindən danışarkən ilk növbədə həmin dövrdə Şirvanşahlar sarayının şairi Bədr Şirvani, Qaraqoyunlu hökmdarı və şair Mirzə Cahənşah Həqiqi, Ağqoyunlu sarayında fəaliyyət göstərmiş Nemətullah Kişvəri, Hidayət, əvvəlcə Ağqoyunlu, sonra Səfəvi, ömrünün qalan hissəsində isə Osmanlı sarayında şairlik etmiş Həbibbi ağla gəlir. Bu ədiblərin yaradıcılığı dövrün poetik ənənələri ilə yanaşı saray şeiri ənənələrini əhatə etməsi ilə də seçilirdi. Adlarını çəkdiyimiz şairləri saray şeiri nümayəndələri kimi səciyyələndirən cəhətlərə nəzər salaıq.

Vurğuladığımız kimi, Bədr Şirvani, əsərlərində Şirvanşahlar sülaləsinin nümayəndələrini, bəzi saray əyanlarını, ayrı-ayrı vilayətləri idarə edən şəxsləri və onların yaxın qohumlarını mədh edirdi. Bundan başqa, şairin müxtəlif üslublu şeirlərində rast gəlinən tənqidi ruh və satira da elə müftəxor saray əyanlarına, ədalətsiz hakimlərə, savadsız ruhanilərə, yalançı alimlərə, onsuz da yoxsul olan əhalinin var-yoxunu alıb, qanını içən dağğalara ünvanlanmışdır. Bu baxımdan Bədr Şirvaninin Divanı XV yüzilliyin ədəbi, siyasi, iqtisadi mühiti haqqında geniş məlumatla zəngin olan bədii mənbə sayılmalıdır. Bədr Şirvaniyə aid məlumatda

deyilir: “...Şirvanşahlar sarayında şairlərin başçısı idi. O, Mövlana Məhəmməd Katibinin müasiri olmuş, onunla şeirləşib bəhsləşərdi” [97, s.44]. Gördüyümüz kimi, şair mənbələrdə də məhz saray ədəbiyyatının tanınmış nümayəndəsi kimi xarakterizə edilir. Bədrin mədhiyyələrində hökmdarların xarakteri, həyata baxışı, dünyagörüşü, zövqləri də əks olunmuşdur.

Bədr Şirvani saray şairi olaraq heç də firavan bir ömür sürməmiş, özünün də etiraf etdiyi kimi, çox vaxt diqqətdən kənar qalaraq, bir çörək üçün belə ağız açmalı olmuşdur. Şair altmış üç illik ömür yolunda çox adamlarla rastlaşmış, çox hadisələrə şahidlik etmişdi. Özünün vurğuladığı kimi, səmimilik, mərhəmət və hörmətlə yanaşı, ikiüzlülük, riyakarlıq və xəyanət də görmüşdü. Bədr Şirvani anadilli poeziyanın geniş inkişaf etdiyi XV əsrdə farsdilli saray şeirinin gözəl nümunələrini yaratmaqla yanaşı, azərbaycanca da yazmış, Çin, Tatar ellərində sayılıb-seçilən türkcə şeirlər müəllifi kimi tanınmışdır və bununla da XV əsr Azərbaycan poeziyasındaki boşluğu ən gözəl şəkildə doldura bildiyini nümayiş etdirmişdir.

Bədr Şirvani Şirvanşah Şeyx İbrahimi daim tərif və tərənnüm etdiyi kimi, onun oğlu Xəlilullahın da siyasətini böyük rəğbətlə qarşılayaraq dövləti idarə etməkdə atasının yolunu tutduğu üçün ona alqışlar yağdırır, iri həcmli mədhiyyələr həsr edirdi. Bədr Şirvaninin bəzən bir saray şairi kimi ərklə hökmdara təskinlik verdiyinin də şahidi oluruq. Hər iki hökmdara saysız mədhiyyələr həsr edərək Bədr Şirvani onlardan özünə qarşı daha çox diqqət göstərilməsini, sənətinə qiymət verilməsini gözləyir. O özündən razı şair deyil, şeirlərinin dəyərləndirilməsini söz xiridar olan şahlardan istəyir. Ümumiyyətlə, qəsidələrdə şairin öz sənətkarlığını daha uzaq diyarlarda nümayiş etdirmək, İsfahan, Xorasan kimi şeir mərkəzlərində söz sənətinin dərinliklərinə və incəliklərinə daha yaxşı yiyələnmək həvəsi aydın nəzərə çarpır. Bununla belə, fəxriyyə xarakterli şeirlərindən onu Xorasan və İraqın bir çox şəhərlərində yaxşı tanıdıqlarını, Şirvandan daha çox oralarda dəyərləndirildiyini öyrənirik.

گرچه از شروانم و دارم غریبی و فراق نظم من شد شهره در شهر خراسان و عراق

[153, s.232]

(Şirvandan olsam da, (burada) özümü qərib hiss edirəm. Şeirlərim Xorasan və

İraqın şəhərlərində şöhrət qazanıb.)

Qəsidələrinin birində oxuyuruq:

ندیدم هیچ همتایی که با من در سخن کوشد بمعنی همسر من کیست گرد عوی کنم شاهها

[153, s.176]

(Mənimlə söz deməyə çalışsan, özümə bərabər birini heç görmədim. İddia etsəm, mənada mənə kim tay ola bilər?!)

Gözdən keçirdiyimiz beytlərdə Bədr Şirvani mənalı söz deməkdə bənzəri olmadığını israrla vurğulayır. Sonrakı misralarda isə yer üzündə onun kimi məddah, hökmdarı kimi məmduh olmadığını bildirir.

اگر چه مادح وممدوح بسیارند در عالم چو تو ممدوح وچون من مادحی کمتر شود پیدا

[153, s.176]

(Baxmayaraq ki, dünyada məddah və məmduh çoxdur, sənin tək məmduh və mənim kimi məddah az tapılar.)

Şirvanşah Xəlilullahə ünvanlanmış bu şeirdə olduğu kimi, başqa qədidələrində də şair özünə və şahına rəqib tanımır. Onun təxminən bütün şeirlərində öz sözünü dürr, ləl-cəvahirat adlandırdığının şahidi oluruq. Şairlərin alınəsəb bir şəxsi və yaxud sevgilini mədh edərkən özünü də onun gözündə ucaltmağı vacib hesab etməsi, mədhiyyənin ünvanını ustalıqla öz üzərinə yönəltməsi ədəbiyyatda rast gəlinən haldır. Bununla bağlı oxuyuruq: *“qəsidədə məmduhun sevgili obrazında təsvir olunması məmduh – mədh edən şair münasibətləri çərçivəsində mədh edən şair – aşiqin rolunun yüksəlməsinə səbəb olaraq, onun öz üstün keyfiyyətlərini – aşiqlik məziyyətlərini tərifləməsi üçün yeni imkanlar yaradır. Bu zaman məhəbbət lirikasının mədhiyyəyə köçürülən motivləri qəsidənin bütün kompozisiyasını özünə cəlb etdiyi üçün fəxriyyə elementləri öz ənənəvi məzmunundan uzaqlaşır və mədh edən şair-aşiqin öz eşqinin saflığından, gözəlliyindən, bu məhəbbətə sadiqliyindən, onun yolunda göstərdiyi dözümlü və mətanətdən duyduğu qüruru ifadə edir”* [16, s.135]. Bədr Şirvani yazdığı şeirlərdə yeri gəldikcə mühüm bir məqamı vurğulayır ki, bu da şahların adının məhz şairlər tərəfindən əbədiləşməsidir. O, tutarlı misallar gətirərək isbat etməyə çalışır ki, şairlər olmasa idi, hökmdarların adı tarix səhifələrində yaşamazdı. Şeyx Həsən Zərdabiyə ithaf edilmiş bir şeirdə oxuyuruq:

شعرا نام شهان زنده ی جاوید کنند این یقین است و یقین را نبود هیچ گمان
رونقی یافت ز فردوسی طوسی محمود شهرتی یافت بخاقانی شروان خاقان

[153, s.302]

(Şairlər şahların adını yaşadaraq əbədiləşdirirlər. Bu həqiqətdir, həqiqətdə şübhə yeri olmaz. Sultan Mahmudu Firdovsi Tusi canlandırdı. Xaqanı Şirvanlı Xaqanı şöhrətləndirdi.)

Şair başqa bir şeirində bu məqama bir də toxunur. Bu dəfə daha dolğun və əhatəli şəkildə:

نام محمود از بقای نظم فردوسی بماند گر نه پانصد سال شد محمود در ملک فناست
شهرت خاقان شروان و آخستان نامدار از صفات افضل الدین میر خاقانی بجاست
شاه سنجر از ثنای انوری ممدوح شد تابود دیوان مدحش نام سنجر را بقاست

[153, s.346]

(Sultan Mahmudun adı Firdovsinin həmişəyaşar şeirləri ilə əbədiləşdi. Baxmayaraq ki, Sultan Mahmudun vəfatından beş yüz il keçib. Şirvan xaqanı və məşhur Axsitanın şöhrəti Əfzələddin Əmir Xaqaninin təsvirlərində yaşayır. Sultan Səncər Ənvərinin alqışı ilə mədh olundu, bu mədhiyələr Divanı durduqca Səncərin adı da əbədi qalacaqdır.)

Şair gəldiyi qənaətdə haqlıdır. Əsrlər boyu hökmdarların adını məhz onların müasiri olmuş qələm sahibləri-şairlər, salnaməçilər öz əsərlərində yaşatmışlar. Şair artıq bir çox mədhiyə ustalarının bu dünyaya gəlib, yazıb-yaradıb dünyadan köçdüyünü xatırladaraq, indi meydanın onun olduğunu söyləyir.

مجیر بیلقان رفت و نهان شد ناظم گنجه منم برجای آن هر دو سخنها تتر از تتر

[153, s.92]

(Beyləqanın Müciri getdi, Gəncənin Nazimi gizləndi (vəfat etdi), hər ikisinin yerində sözləri Tərtər suyundan da təzə-tər olan mən varam.)

Bədr Şirvani yazdığı şeirlərdə əbəs yerə özünü Nizami, Xaqani və ya Mücirəddinlə müqayisə etmir. Sözsüz ki, şair onların həyatı və sənəti ilə özünün

ömür yolu arasında bir oxşarlıq, bir səsleşmə görürdü. Adları çəkilən qələm sahibləri də sarayla bu və ya başqa şəkildə əlaqəsi olmuş insanlardır.

Bədrin Divanına daxil olan həcviyyələr isə məzmunca müxtəlif olması ilə diqqəti cəlb edir. Bu həcviyyələrin çoxu şairin maaşını verməyən, onun sənətini yetərinə qiymətləndirməyən, öz biganəliklərlə şairi incidən məmurlara ünvanlanmışdı. Bədr Şirvaninin həcvlərində xalqı aldadan bəzi üzdənirəq mollalar, camaata əziyyət verən nadan hakim və dağğalar da tənqid olunurdu. Şairin bir çox əsərlərində isə mütrib və vaiz qarşılaşmasını görürük. O, mütribi vaizə qarşı qoyaraq öz tənqidinin kəsərini daha da artırmağa nail olur.

چه وقت و عظ و افسانه است ای افسرده دل واعظ به پیما بادها بنشین و با ما باده ها پیما

[153, s.175]

(Ey qəlbi solub avazımış vaiz, vəz edib əfsanə söyləmək vaxtıdırımı?! Otur, bizimlə qədəh boşalt)

Onun öz atasına yazdığı həcviyyəsi də vardır ki, burada o, atasının soyuq münasibətindən, ögey ananın etdiyi zümlərdən tənqə gəldiyini yanıqlı bir şəkildə ifadə etmişdir.

XV əsrdə saray şeiri nümayəndələrindən hesab olunan digər bir Azərbaycan şairi Nemətullah Kişvəridir. Kişvəri də Bədr kimi sadə xalqın arasından çıxaraq gözəl şeir yazmaq qabiliyyəti ilə hakim dairələrin diqqətini özünə cəlb etmiş, hökmdar və əyanlara mədhiyyələr həsr etməklə onların ədəbi məclislərinin başında durmuşlar. Uzun müddət Ağqoyunlu dövlətinin başçısı Sultan Yaqubun sarayında fəaliyyət göstərmiş, bir çox tarixi hadisələrin canlı şahidi olaraq onları əsərlərində əks etdirmişdir. Bu mənada Kişvərinin yaradıcılığı müasirləri sayıla bilən Bədrin və Həqiqinin poetik irsi ilə oxşar cəhətlərə malikdir. Saray mühitində yaşamasına baxmayaraq Kişvərinin də Bədr kimi daim ehtiyac içində olduğunu öyrənirik. Onun mədh etdiyi hakim sinfin nümayəndəsi Ağqoyunlu padşahı Sultan Yaqub idi. Bədr Şirvani Şirvanşahlar sarayında, Kişvəri isə Ağqoyunlu dövlətinin sarayında bir şair kimi məşhurluq qazanaraq poeziya aləmində tanınmışlar. Kişvəri bir saray şairi olaraq özünə bu cür qiymət verir:

*Qələndər Kişvəridir bir süxəndan,
Süxənguyadır uştə guyü meydan,
Anun hər beytidir bir dürri-qəltan,
Qulaq asmaz ana Yəqubi-Sultan,
Məni bu qayğu öldürdü, mədəd hay [9, s.342].*

Kişvəri də özünü “süxəndan”, yəni söz ustadı, şeirini isə “dürri-qəltan” adlandıraraq şairliyin zirvəsində durduğunu, lakin şahın onun istedadını yetərinə dəyərləndirmədiyini dilə gətirir. Bundan əlavə, onun əsərlərində hökmdarlara ünvanlanan ədalətli, vicdanlı olmaqla bağlı nəsihətəməz fikirlər də kifayət qədərdir.

Dövrün saray şairi adlandırılacaq başqa bir sənətkarı Həbibidir. Həbib XV yüzilliyin sonu XVI yüzilliyin əvvəllərində yaşayıb-yaratmışdır. Bu səbəbdən onu həm XV, həm də XVI əsrin şairi hesab edə bilərik. Mənbələr öncə Sultan Yaqubun, sonralar isə Şah İsmayıl Xətəinin sarayında şair kimi fəaliyyət göstərən Həbibiyə “Gürziddin” ləqəbinin verildiyini yazır. Bu ləqəbin ona iti ağına, hazırcavablığına görə Sultan Yaqub, bəzi mənbələrdə isə Şah İsmayıl Xətəi tərəfindən verildiyi söylenebilir. Həbibinin istedadlı və xoş üslublu bir şair kimi Osmanlı ədəbiyyatına müsbət təsir göstərdiyi, Osmanlı hökmdarlar tərəfindən təqdir edildiyi məlumdur. XV əsrdə sarayla əlaqəsi olub hakim təbəqədə təmsil edilən digər Azərbaycan şairləri Həqiqi və Hidayətə gəldikdə isə, onların yaradıcılığında mədhiyyə yer almır. Bu şairlərimizin əsərlərində insana, dünyaya, cərəyan edən hadisələrə hökmdar mövqeyindən yanaşma duyulmaqdadır. Onların dilində çox mübaligəli şəkildə özünü tərifləmək, hakim sinifdən, ayrı-ayrı əyan və əmirlərdən giley motivləri yoxdur. Bu şairlərimizin fəaliyyətində ədəbiyyata sevgi və qayğı vardır. Məsələn, Həqiqinin poeziyaya və sənətkarlara böyük qiymət verdiyini göstərən bir mühüm məqam onun padşahlıqdan əvvəl, Şirazın əmiri vəzifəsini yerinə yetirərkən şeirə, şairə qarşı nümayiş etdirdiyi etina və diqqətdir. Belə ki, o, Şahrux şahdan aldığı əlli min qızıl təngəni şəhərin şairləri arasında bölüşdürmüşdü.

Azərbaycan şairləri Həbib və Hamidi XV yüzilliyin sonlarında Osmanlı sarayında da fəaliyyət göstərmişdilər. Onların Osmanlı sultanlarına, dövrün digər

vəzifəli şəxslərinə mədhiyələr yazdığı məlumdur. Ümumiyyətlə, Osmanlı sarayında yalnız şairlər deyil, Təbrizdən gəlmiş digər yüksək sənət sahibləri də fəaliyyət göstərir, himayə olunurdu. Bu barədə deyilir: “Azəri-türkmən şair, nəqqaş, münşi (bürokrat), sufi şeyx və qələndərilər, ucqarlardakı Osmanlı türk mədəniyyətinin inkişafında birinci dərəcədə rol oynamışlar...Azəri-türkmənlər, bir yandan İran fars dili və mədəniyyətinə, digər yandan isə mənşə, dil birliyi baxımından Osmanlı-türk mədəniyyətinə bələd olmaları nəticəsində bu iki mədəniyyət arasında vasitəçilik etmişlər; xüsusilə də Osmanlı yüksək saray mədəniyyətinin formalaşmasında qabaqcıl mövqe tutmuşlar”[106, s.43]. Türk tarixini və ədəbiyyatını dərinlən araşdırmış, bu sahədə böyük işlər görmüş Türkiyənin tanınmış alimlərindən olan Halil İnalçıqın bu qənaəti Azərbaycan şairlərinin Osmanlı divan ədəbiyyatındakı və saray mədəniyyətindəki yeri barədə aydın təsəvvür yaradır. Alim bu barədə danışarkən Həbibinin adını ayrıca olaraq vurğulayır. Vurğulamalıyıq ki, Həbibinin bədii-fəlsəfi təfəkkürü insan adlanan varlığı gözəlliklərin fəvqündə görüb kamil varlıq olaraq tanıyır və təqdim edir.

*Nigara, zülfi-şəbrəngin ki, əyyamın siyah eylər,
Mənim ol ömrümü badə verüb, hər dəm təbah eylər.
Sən ol insani-kamilsən, əla, ey surəti-rəhman
Ki, daim hüsninə səcdə sürüşü mehrü mah eylər.*

[9, s.371]

Şair “gecə rəngli zülf”ün gətirdiyi zülmətdə ayla günəşin gözəlin camalına səcdə etdiyini deyir. Qaranlığın verdiyi ümitsizliyi nur saçan varlığı ilə yox edən sevgilinin simasına isə şair “surəti-rəhman” deyir. Həbibini vəsf etdiyi həmin ali varlığı “insani-kamil” adlandırır, səcdəyə layiq olduğundan söz açır. Yer üzünün əşrəfi sayılan adəm övladını qiymətləndirib zirvələrə qaldırmaq yaradıcı insanların əsas qayələrindən olmuşdur. Xüsusilə də, əgər bu qiymət istedadı, sənəti, bənzərsiz şairlik hünəri ilə seçilən qələm sahibi tərəfindən verilirdisə, daha böyük əhəmiyyət kəsb edirdi.

Tədqiqatçıları daim ədəbiyyatda insan faktorunun yeri və dəyəri məsələsi düşündürmüşdür. AMEA-nın müxbir üzvü Azadə Rüstəmovaya bu mövzuda yazır:

“İnsan sənətin həmişə diqqət mərkəzində durmuşdur...İnsanın tərənnümü klassik Azərbaycan ədəbiyyatının da başlıca məzmun xüsusiyyətlərindən biridir” [89, s.157]. Orta əsrlər Azərbaycan poeziyasını *“humanizm problemlərindən kənarında tədqiq etməyin qeyri-mümkün”* olduğunu vurğulayan alim insan mənəviyyatının müqəddəsliyindən söz açır. Onun əqidəsinə, klassik ədəbiyyatın əsas mövzusunun insan və onun mənəvi dünyası ətrafında qurulması məhz onunla əlaqədardır ki: *“İnsan pərəstişə layiqdir, əbədidir. Demək, insan allahın təcəssümüdür”* [89, s.158]. Beləliklə, saray şeirində mədh olunan obyekt də şairin ona “yüklədiyi” bütün yüksək məziyyətlərin daşıyıcısı olan, sənətkarın kamil görmək istədiyi insan obrazıdır. Bir hürifi şairi olan Həbibî də hüsnündə Tanrının təcəssüm olunduğu gözəl surətli insanı daim mədh və vəsf edir, bu kamil varlıqda görməyi arzuladığı mənəvi məziyyətləri dilə gətirir.

*Ey ağzı qönçə, çöhrəsi gül, xətləri səmən,
Zülfi bənəfşə, hüsnü çəmən, boyu yasəmən.
Sahib cəmalü əhli-kəmal, şəkərin məqal,
Yusif sifətli, İsa nəfəs, vəchidə Həsən*

[9, s.368].

Şeirin davamında şair daxili və zahiri məziyyətlərindən bəhs etdiyi gözəlin nazlı, daşürəkli olduğunu da vurğulayır. Lakin daha sonra yanlış düşündüyünü etiraf edərək onun yüksək əxlaqi xüsusiyyətlərindən söz açır.

*Yox-yox, xəta dedim, qələt etdim, kəc anladım,
İşi vəfa vü könlü səfa, aşiqin sevən*

[9, s.368]

Şair vəfəliliği insan üçün ən ümdə xüsusiyyət hesab etdiyini deyir. İnsanları, cəmiyyəti sözüne və andına dönük, paxıl və xəbis olmamağa, bir-birinə açıq qəlbli, xoş rəftarlı, səmimi və sədaqətli davranmağa çağırır. Həbibiyə görə, daxilən və mənən zəngin insan hər cür tərifə layiqdir. O yüksək əxlaqi keyfiyyətlərinə görə mal-mülk sahiblərindən daha varlı, ölkələr fəth etmiş, taxt-taca yiyələnmiş, qoşunu olan

şahdan, sultandan daha güclüdür. İnsan gözəllik və kamillik mücəssəməsidir. Çünki o, həqiqi gözəlliyin, mükəmməlliyin timsalıdır. Tanrının şah əsəridir.

*Gün yüzün gördükə, vallahi, bu könlüm şad olur,
Həq səni var eyləsün, dövlətli sultanım mənim. [9, s.365]*

Şair mədhini söylədiyi insanı bütün yaradılmışlardan yüksəkdə görür, ona “dövlətli sultanım” deyə müraciət edir. Həbib qələminin məhsulu olan hər qəzəldə insanın geniş, ətraflı tərənnümü vardır. Sözsüz ki, insan mənəviyyəti ilə bağlı dilə gətirilən bütün bu dilək və düşüncələr şairin məmduhunu sözlərlə, üstəlik də bədii sözün qüdrətilə “tərbiyə” etmək arzusundan, onu görmək istədiyi uralığa yüksəlməyə həvəsləndirmək cəhdindən irəli gəlirdi. Yüksək məqam sahibinə, yəni hökmdara və ya əyana yazıldığı güman edilən qəzəldən bir beytə nəzər salaq:

*Ey nuri-mehri-aləm, bir məh dürür ki, yüzün,
Məhr ilə mahə eylər hər dəmbədəm sirayət [9, s.374]*

Şair məmduhunu aya bənzədir, şeirin davamında isə onu aydan da üstün tutur. Günəşin və ayın öz ziyasını bu ali məqam insandan aldığı deyir. Sənətkar insanın ağıl və təfəkkür işığının aləmi göy cisimlərindən daha çox aydınlatdığına əminliyini dilə gətirir. Qəzəlin davamında şairin hürufi dünyagörüşü özünü göstərir.

*Kirpiklərinlə qaşın, zülfün hürufidir ki,
Səbülməsanidə səhh oldu ol kitabət [9, s.374]*

İnsan surətində qaşlar, kirpiklər və saçın sayı yeddidir. Şairin vurğuladığı “səbülməsani” isə “Fatihe” surəsinin digər adlandırılma şəklidir. Fatihe surəsi də yeddi ayədən ibarət olduğuna görə şair buna bənzər paralellər aparmış, nəticədə Allah kəlamının insanın simasında əks olunduğunu vurğulamağa çalışmışdır. Aşağıdakı beyt şairin hürufi fikirlərinin dolğun ifadəsidir.

*Sən müshəfi-həyatı yazdıqda dəsti-qüdrət,
Yüzün səhifəsində nəqş etdi yeddi ayət [9, s.374]*

Bu sətirlərdə Həbibinin qeyd etdiyi məsələ aydın bir şəkildə əks olunmuşdur.

XV əsr Azərbaycan şairi Hamidi də saray şairlərinin bir çoxu kimi mədh yazmaqda usta idi. Şairin sənətkarlığı məhz yüksək bədii xüsusiyyətlərilə seçilən bu mədh xarakterli şeirlərdə öz əksini tapır. Şairin bəzi qəzəllərinin isə sevgiliyə, yoxsa hakim təbəqədən olan bir şəxsə ithafən yazıldığı ilk baxışdan anlaşılmasa da, sonrakı sətirlərdən şeirin əsas ideyası müəyyənləşir. Əsasən Osmanlı mühitində yaşayıb-yaratdığına görə azərbaycanlı ədəbiyyatşünasların diqqətindən bir qədər kənar qalan sənətkar türkcə (azərbaycanca) və farsca qələmə aldığı əsərlərilə XV əsr Azərbaycan şeir sənətinin qüdrətli nümayəndələri sırasında yer almışdır.

Dövrün poeziyasında saray şeiri, nümayəndələri, saray ədəbiyyatı ənənələrinə nəzər salarkən görürük ki, saray mühiti əsrin məşhur şairlərinin yaradıcılığına zənginlik, əlvanlıq, mövzu və forma rəngarəngliyi bəxş etmişdir. Buna daha öncə də vurğuladığımız kimi, saraylarda mütəmadi olaraq qurulan şeir məclisləri, hökmdarların qayğısı, sənət sevgisi şərait yaradırdı. Qeyd edək ki, XV yüzillik Azərbaycan şeirindəki saray təsirinin və saray ənənələrinin ədəbiyyatımızın sonrakı yüzilliklərdəki inkişafına əhəmiyyətli təsiri olmuşdur.

Tədqiqat işinin “Klassik Azərbaycan poeziyasının XV əsr mərhələsi” adlı ikinci fəslində əldə edilən əsas elmi nəticələr iddiaçının aşağıdakı əsərlərində öz əksini tapmışdır [40, s. 68-75; 54, s.112-123; 31, s. 52-60; 135, s.335-344; 46, s. 57-65; 52, s. 165-171].

III FƏSİL

DÖVRÜN İCTİMAİ-TARİXİ HADİSƏLƏRİNİN ƏDƏBİYYATDA BƏDİİ TƏQDİMİ

3.1. XV yüzillik ədəbiyyatında tarixi motivlər

Ədəbiyyat özündə mənsub olduğu xalqın mədəniyyətini, mənəviyyatını, milli ənənələrini ən əsası isə tarixini daşıyır və gələcək nəsillərə ötürür. Bu baxımdan həm ədəbiyyatın, həm də ədəbiyyat tarixinin öyrənilməsi böyük əhəmiyyətə malikdir. Hər bir yüzillikdə yaşanan müəyyən ictimai-tarixi, mədəni hadisələr məhz o dönəmin şairlərinin bədii təfəkkür və təxəyyül süzgəcindən keçərək misralara köçürülmüş, bu günədək gəlib çatmışdır. Diqqətli bir şəkildə tədqiq və təhlilə cəlb olunduqca həmin bədii nümunələr bağlı olduğu dövr haqqında bizdə hərtərəfli, geniş təsəvvür yaranmasına kömək edir. Ömrünü əsasən tarix və ədəbiyyatın dərinədən öyrənilməsinə həsr etmiş türkiyəli alim Fuad Köprülü yazırdı: *“Ədəbiyyat, cəmiyyətin bir müəssisəsi olmaq etibarlı ilə, özünü vücuda gətirən cəmiyyətin digər müəssisələri ilə əlaqəli və onlarla həmahəngdir...Keçmiş zamanlara aid bir ədəbi əsəri layiqincə və tarixi mənası ilə anlamaq üçün, əvvəla o dövrün ümumi həyatını, yaşayış və təfəkkür tərzini, o dövr insanlarının həyat və kainat haqqında necə bir anlayışa malik olduqlarını öyrənmək lazım gəlir. Deməli, ədəbiyyat tarixi bir millətin coğrafi çevrəsini, din, hüquq, əxlaq, iqtisad, bədiiyyat kimi müəssisələrini və siyasi həyatını ümumi heyəti ilə göstərən mədəniyyət tarixinin, yaxud ümumi və geniş manasıyla tarixin çərçivəsi içində tədqiq olunmalıdır”* [116, s.27]. Ədəbi əsərlərin bir sıra hallarda dövrün tarixi hadisələrini də əks etdirdiyini, şairlərin geniş şəkildə tarixi mötivlərə yer verdiyini nəzərə alsaq, ədəbiyyatın həmin dönəminin və o dövəndə yetişən hər ədəbi şəxsiyyətin yaradıcılığının əhatəli olaraq öyrənilməsi zərurəti qaçınılmaz olur. Belə ki, cərəyan edən mühüm ictimai-tarixi, mədəni hadisələr bədii fikirdə öz müəyyən izlərini qoyaraq milli ədəbiyyatın inkişaf istiqamətlərinə də təsir

edir. Bununla bağlı Fuad Köprülünün fikirləri maraqlıdır: *“Bir millətin ədəbiyyatı milli ruhla milli həyatı göstərmək üçün ən səmimi ayna hesab oluna bilər. “Bir millət həyatı necə görür? Necə düşünür? Necə hiss edir?” Biz bunu ən doğru və ən canlı şəkildə o millətin fikir və qələm məhsullarında görə bilərik”* [116, s.27]. Doğrudur, hər şair bir ədəbi fərddir və onun yazdıqları bütün millətin fikrini təmsil etməyə bilər. Amma bir həqiqət də vardır ki, şairlər ana dilində yazmasalar belə, milli təfəkkürün daşıyıcısı olan xalq deyimlərini, fikir ifadə tərzini əsərlərində əks etdirirlər. Eyni zamanda klassik şairlərin bir çoxunun qələmindən çıxan misralar xalq deyiminə çevrilərək dillərdə əzbər olmuş, milli düşüncənin ifadə olunduğu mövqe, nöqteyi-nəzər şəklində sabitləşmişdir.

Qeyd olunan məsələlərlə yanaşı ədəbiyyatımızda tarixi əks etdirmə istəyi və ənənəsi də mövcud olmuşdur. Bu, türklərin ortaq ədəbiyyatının ən qədim dövrlərindən müşahidə edilir. Daş kitabələr, Orhon-Yenisey yazıları da ədəbiyyat içində tarix söyləmə ənənəsinin parlaq nümunələri olaraq günümüzədək gəlib çıxmışdır. Bu proses Orta əsrlərin poeziyasında daha böyük vüsət almışdı. Ədəbiyyatda tarixi motivlərin yer alması ilə bağlı oxuyuruq: *“Türk klassik ədəbiyyatı dədə-babalarımızın gündəlik həyatından əfsanəsinə, elmindən mədəniyyətinə, dilindən folkloruna qədər bir çox təfərrüatı əhatə etdiyi təqdirdə tarixi bundan ayrı tutmaq, əlbəttə mümkün deyil. Mədəhiyyəsindən həcviyyə və ya mərsiyyəsinə, şəhrəngizindən surnamə və ya qəzavatnaməsinə, təzkirəsindən səfərnamə və ya siyasətnaməsinə, səyahətnaməsindən münşəat və ya lətaifnaməsinə qədər bütün ədəbi janrlar tarixlə sıx əlaqəli olduğu halda, türk klassik ədəbiyyatını yalnız mey və məhəbub qəzəlləri səviyyəsində təhlilə rəva görmək, elmlikdən uzaq olardı”* [123, s.6]. Təsadüfi deyildir ki, Şirvanın və Şirvanşahların tarixinin öyrənilməsində Xaqaninin, Bədr Şirvaninin əsərlərindəki mühüm tarixi əhəmiyyətli məlumatlara əsaslanılmışdır. Abbasqulu Ağa Bakıxanovun, Sara Aşurbəylinin, Şahin Fərzəliyev kimi tarixçi alimlərin tədqiqatları buna misaldır. Divan ədəbiyyatı araşdırıcısı İsgəndər Pala bu mövzudakı qəti mövqeyini bildirərək yazır: *“Tarixçilər, qədim dövrlərə aid əsərləri, bunların içində xüsusilə dini, ədəbi, əfsanəvi xarakterli olanları “tarixi qaynaq” kimi dəyərləndirməlidirlər. Türk klassik ədəbiyyat nümunələrinə*

gəldikdə, tarixi yaradan və yazan şəxslərə yaxın olmaq baxımından vəziyyət daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə də qəzəl və qəsidələrdən başlayaraq divanlardakı misralar arasında gözə çarpan mətləblər tarixdən başqa bir şey deyil” [123, s.6]. Alim bu məsələdəki iddiasında haqlıdır. Orta əsr şairləri, xüsusilə də saray sənətkarları şahidi olduqları əlamətdar gün və hadisələri əsərlərində əbədiləşdirərkən tarixçilər üçün bir növ etibarlı qaynaq hazırlamış olurdular. İranlı ədəbiyyatşünas alim Arəş Mətləbi şairin aid olduğu dövrün tarixi hadisələrindən təsirlənməsi və əsərlərində buna yer verməsi haqqında yazır: *“İnsan ictimai və dəyişən məxluqdur. Tarixi və ictimai dəyişikliklərin təsiri ilə o daima dəyişir. Bu dəyişikliklər onun ruhi-psixoloji vəziyyətinə də təsir edir. Aydın ki, hər zaman və hər dövrdə ictimai vəziyyət tarixi vəziyyətə tabedir və tarixi hadisələr insana da təsir göstərərək, onun daxili aləmini dəyişdirir. Bütün bunlar isə zaman keçdikcə şair və yazıçıların dünyagörüşündə də müvafiq dəyişikliklərin yaranmasına səbəb olur. Müxtəlif zamanlarda və dövrlərdə yaşayan şair yazıçıların dünyagörüşündəki fərqlərin əsas səbəblərindən biri də budur”* [71, s.20]. Eyni zamanda da ədəbi əsəri oxunaqlı edən tarixi məqamlara müraciət şairin təhkiyə qabiliyyətini, poetik obrazlarla tarix söyləmə bacarığını üzə çıxarırdı. Özündə tarixi əks etdirən əsərin oxucuda daha çox maraq oyadaraq müəllifinə daha artıq şöhrət qazandırdığı şübhəsizdir. Müasir dövrdə tarixi romanların böyük vüsət alması məhz bununla izah olunur.

Uzaq tarixdə isə, xüsusilə də şeirdə dövrün əks olunması müasir tədqiqatçılar üçün əvəzsiz tarixi əhəmiyyəti ilə seçilir. Bu mənada aşağıdakı fikir dediklərimizi təsdiq edir: *“...ədəbiyyat və tarix mətnləri müştərək şəkildə dəyərləndirilməzsə nə tariximiz tam olaraq açıqlana bilər, nə də klassik şeirimiz. Bunlardan birinin ayaq izlərinə digərinin sətir aralarında rast gəlinə bilər”* [123, s.8]. Klassik şeirimizin və tariximizin XV yüzillik dövrü də bir-birinin məzmununu açıqlayıb tamamlayan, məhz bu səbəbdən birgə araşdırılmalı olan bir dönəmdir.

Təkrar da olsa, vurğulamalıyıq ki, XV yüzillik Azərbaycan ərazisində kifayət qədər çoxlu tarixi hadisələrin cərəyan etdiyi bir dövr idi. Bu zaman kəsiyində yaşayıb-yaradan şairlərin əsərlərində dünyəvi eşqdən, insanı, həyatı sevməkdən bəhs olunduğu kimi, ictimai, tarixi mövzulara da geniş yer verilirdi. Bu baxımdan

ədəbiyyatı mənsub olduğu tarixi şərait kontekstində araşdırmağın zəruri olduğu məsələsi istisna edilmir. Yazıçı dramaturq Nəcib Fazil Kısakürəkin sözləri bu fikri təsdiqləyir. O yazırdı: “*Dövrünü izah etmədən, sənətkarı izah edə bilməyin mümkün olması ağlabatan deyil*” [113, s.1]. Hər şair öz dövrünün tarixi hadisələri fonunda formalaşaraq əksər hallarda yaradıcılığında həmin olayları bu və ya digər dərəcədə əks etdirmiş olur. Haqqında bəhs edilən dövrün ədiblərinin əsərlərində tarixi simaların adlarına da tez-tez rast gəlinir. XV əsr şairlərindən Cahanşah Həqiqi farsca yazdığı qəzəllərin birində haqqın yolunu tutmaqla bağlı fikirlərin ifadəsi zamanı tarixi şəxsiyyətlərin adlarını çəkir:

مرد حق را عشق مرادست ای مرید گر خلیل الله بود گر بایزید

[165, s.39]

(Haqq adamının muradı eşqdır, fərq etməz, Xəlilullah olsun, ya Bayazid!)

Hökmdar şair tarixi, xüsusilə də islam və irfan tarixini gözəl bilirdi, tarixdə iz buraxmış Şərqi məşhur simaları haqqında bilgiyə sahib idi və yeri gəldikcə, buna işarə edirdi. Məhəmmədli Tərbiyətin “*Danişməndani-Azərbaycan*” əsərində onun oğlu Pirbudağa yazdığı şeirindən gətirilən nümunə Həqiqini bir hökmdar-şair kimi daha dolğun xarakterizə edir. Şeir Məhəmmədli Tərbiyətin təqdimatında və İsmayıl Şəmsin tərcüməsində bu cür verilmişdir:

*Çıxma qarşıma oğul, at qılıncı, olma sən asi,
Mənəm günəşi ölkənin, həm mənəm onun ağası.
Mənimdir sultanlıq, həm də xilafət mənə ətadır,
Cavansan sən, hələ sənə xəlifə olmaq xətadır.*

[97, s.384]

Şeirdən Cahanşahın oğlunun ona qarşı üsyan qaldırdığını, “sultanlıq” taxtına iddia etdiyini öyrənirik. Burada tarixi motivlərin özünü qabarıq şəkildə göstərdiyini görürük. Ata hökmdarla oğul arasında baş verən yersiz münafişə, anlamsız mübarizə ədəbi əsərə yol tapır. Cahanşah bu nifaqın yersiz və lüzumsuz olduğunu qeyd edir. XVII yüzilliyin birinci yarısında naməlum bir müəllif tərəfindən yazılmış

“Qızılbaşlar tarixi” əsərində bu məsələyə də yer verilmişdir. Əsərin müəllifi yazır: “O biri oğlu Pırbudaq Şirazda üsyan etdiyi üçün onu oradan çıxarıb Bağdada göndərdi və bu misranın hərfləri həmin tarixi göstərir: “Həqiqi kam-e del yabəd ze Şiraz”. O, (Pırbudaq) ora getdi, (amma) yenə də atasına tabe olmaq istəmirdi. 869-cu ildə (3.IX.1464-23.VIII.1465) (Cahanşah) oranı (Bağdadı) mühasirəyə aldı və bir ildən sonra tutdu və 870-ci il zilqədə ayının 2-də (16.VI.1466) bazar günü səhər qardaşı Məhəmməd (Mirza) Pırbudağı öldürdü” [68, s.20]. Tarixdə sıx rast gəlinən bu cür ata-oğul mübarizələrində adətən kənardan müdaxilə edən qızışdırıcı mənfi qüvvələr fəal iştirak edir. Ölkədəki sabitliyi pozaraq ölkə başçısının diqqətini başqa yerə yönəltmək və beləliklə öz mənfur əməllərini həyata keçirməyə çalışan belə qüvvələr gənc, dəliqanlı şahzadələri hakimiyyət uğrunda mübarizəyə sövq edir, hökmdarla övladlarının arasında alovlanaraq acı nəticələr törədən nifaq qılgıncımları salırdılar.

Yuxarıda adını çəkdiyimiz əsərdə Cahanşahın ona qarşı çıxan digər oğlu barəsində də məlumat verilir. Müəllif Cahanşahın Gürcüstana qoşun yeridib qələbə qazandıqdan sonra Diyarbəkirə yürüş edərək oradakı bəzi mahalları tutduğunu, sonra da Heratı ələ keçirdiyini yazır. Həmin mənbədə oxuyuruq: “*Bu zaman Sultan Əbu Səid Mavəraənnəhrdən onun üstünə yeridi və Azərbaycanlı Həsənəlinin qiyam xəbəri gəldi. Cahanşah onunla (Əbu Səidlə) sülh bağlamağa məcbur olub geri qayıtdı. Həsənəli qaçıb Bakı qalasında gizləndi. Atasını istəyirdi ki, onu yanına gətirib cəzalandırsın; (yalandan) bildirdi ki: “onun günahından keçdim”. (Amma) arvadı Bəyim qoymadı və axırda onu (Həsənəlini) öz məmləkətindən qovdu*” [68, s.20-21]. Bütün bu məqamları nəzərə alan müdrik və uzaqgörən sərkərdə Cahanşah oğullarını düz yola çəkməyə çalışaraq düşmənlərin “dəyirmanına su tökməməyə”, qara qüvvələrin “etimadını doğrultmamağa” çağırır.

*Verilmiş mənsəbi heç kim əlimizdən ala bilməz,
Qəsb etmək dinimizdə bir günahdır bağışlanmaz.*

[97, s.384]

Şair bu beytdə ifadə etdiyi fikirləri əslində düşmənlərinə eşitdirir, “əlimizdən ala

bilməz” deyərək övladlarını özünə rəqib yox, etibarlı silahdaş və müttəfiq hesab etdiyini bildirirdi. Cahanşahın bu mövqeyi bir çoxlarına nümunə təşkil edə bilər. O məhz bu səbatlılığı, dönməzliyi, uzaqgörənliyi və təkini sayəsində bir çox çətinliklərin öhdəsindən gələrək adını Azərbaycan tarixinə böyük, səriştəli dövlət xadimi kimi yazdırmış, özünün yürütdüyü müstəqil siyasət sayəsində otuz beş ilə yaxın şahlıq etmişdir. “Qızılbaşlar tarixi” əsərində Cahanşah və onun hakimiyyət sahibi olaraq süqutu haqqında deyilir: “873-cü ildə (22.VII.1468-10.VII.1469) (Cahanşah) Diyarbəkə – Həsən bəyin (Uzun Həsənin) üstünə qoşun çəkdi və qış çox sərt olduğu üçün Muş düzündən geri qayıtdı. O, gecələr oturmağa və gündüzlər yatmağa adət etdiyi üçün Rum padşahı onun adını “Yarasa” (“Şəbpərə”) qoymuşdu. O, evdə yatdığı və qoşunu başqa düşərgəyə yollandığı zaman Həsən bəy fürsət tapıb altı min süvari ilə onun üstünü aldı və həmin ilin rəbiüssani ayının 12-də (30.X.1468) qaçarkən naməlum bir şəxs tərəfindən öldürüldü...(Cahanşah) 808-ci ildə (29.VI.1405-17.VI.1406) Mardin (yaxınlığındakı) Mədrəsə (kəndində) anadan olmuşdu” [68, s.21]. Yuxarıda sadalanan cəhətlərlə yanaşı hökmranlığı dövründə Cahanşahın yeri gəldikcə daha əzmkar davrandığı, təcili məqsədyönlü qərarlar qəbul etdiyi məqamlar da yox deyil. Hökmdar şair belə məqamlardan birini dilə gətirərək yazır:

*Ta ki, mən əzmi-dilaram eylədim,
Tərki-fikri-səbrü aram eylədim,
Bivəfa sövdaları xam eylədim,
Özümü aləmdə nıknam eylədim [9, s.259].*

Zaman-zaman səbr kasası dolub daşan hökmdar yersiz təkminin ona zərər verəcəyini duyub operativ qərarlar həyata keçirməkdə də necə müvəffəq olduğunu öz şair dili ilə bildirir. Ona qarşı sədaqətsizlik edənlər barədə vaxt itirmədən dərhal ölçü götürdüyünü, etibarsız adamlara layiq olduğu yeri göstərdiyini vurğulayır.

Ümumiyyətlə, tutduqları mövqedən, aid olduqları sosial təbəqədən asılı olmayaraq şeirlərində maarifpərvər mövzulara yer vermək, ümumbəşəri, ictimai dəyərlərdən geniş bəhs etmək klassik şairləri yaxınlaşdıran əsas cəhətlərdəndir. Tarixi

motivlərə gəldikdə isə, buna bir çox tanınmış sənətkarların əsərlərində yer verilmiş, lakin Bədr Şirvaninin şeirlərində dövrün tarixi daha dəqiq və ətraflı şəkildə əks olunmuşdur. Şirvanşah I Xəlilullahın Şahruxun köməyi ilə Təbrizi tutaraq Qaraqoyunlu İsgəndərə qalib gəlməsini Bədr Şirvani belə təsvir edir.

رفت تبریز را گرفت به تیغ شاه سروان بنصرت ارزانی
آن سکندر چنان سکندر خورد که افتاد از رکاب سلطانی
جمله سروانیان شدند آنجا کان کن پای تخت ایرانی
گفت تبریزی که حیف این شهر چون برآمد بکان سروانی

[153, s.495]

(Şirvan şahı gedib öz qılıncı sayəsində layiqli qələbə ilə Təbrizi ələ keçirdi. O İsgəndər elə büdrədi ki, sultanlıq atından düşdü. Orada bütün şirvanlılar İran taxtının ayağının altını qazmış oldular. Bir təbrizli belə dedi: “Heyif bu şəhərdən ki, şirvanlıların məskəni oldu”.)

Misallardan da aydın olduğu kimi, burada Azərbaycan tarixinin mühüm tarixi hadisələri, XV yüzilliyin fəthlərindən bəhs olunur. Quzeydə hökmran olan Şirvanşah Xəlilullah Günəyin strateji şəhərlərindən olan Təbrizi ələ keçirir və bununla öz sərkərdəlik qüdrətini, qalibiyyət şöhrətini təsdiq edir. Bədrin şeirlər Divanında Şirvanşah Xəlilullahın zahiri görünüşü barədə maraqlı məqamlara da rast gəlmək mümkündür. Bədr Şirvaninin qəsidələrində dəfələrlə onun zəif bədənli, nəcib quruluşlu bir şəxs kimi təsvir edildiyini görə bilərik [153, s.115]. Şairin əsərləri Şirvanşah Xəlilullahın yaxınları haqqında da məlumatlarla zəngindir. Belə ki, şairin Divanında Şirvan hökmdarının anası Bikə xatun, Xəlilullahın kiçik yaşında vəfat etmiş oğulları Fərrux Yəmin və Şeyx Salehin adları çəkilir. Şirvanşah Xəlilullahdan sonra dövləti idarə edəcək olan oğlu Fərrux Yəsarin doğum tarixi, yəni hicri 845-ci ilin məhərrəm ayının 12-si də bu şeirdəki maddeyi-tarixdə göstərilir.

مه رخش خوان زانک تاریخ ولادت مه رخست باحساب ابجد این تاریخ را روشن شمار

[153, s.11]

(Onu “parlaq ay” adlandır, çünki, doğum tarixi “ay üzlü”dür. Bu tarixi əbcəd

hesabı ilə aydınlaşdır)

Bundan əlavə, şair Şirvanşahlar sülaləsinin digər şahzadələri, qadın üzvləri ilə bağlı da məlumat verir. Bədr Şirvaninin şeirlərindən Xəlilullahın Şirvanşahlar dövlətinin siyasi həyatında öz rolu olmuş qardaşları haqqında da məlumat almaq mümkündür. Onların içində daha çox Qəzənfər, Kəyumərs və Fərruxzadın adları çəkilir. Tarixdə əksər hallarda Xəlilullahın siyasətinə qarşı çıxmaqla yadda qalmış qardaşı İshaqın barəsində isə bunları oxuyuruq.

گرامیر اسحق فانی گشت باقی پادشاه الله الله دولت شه درچه انگیز است هی
گرفرو رفت اختری خورشید تابانرا بقا آفتابی توشدی پیدا، شد او پنهان چوقی
رفت اسحق از جهان بادا خلیل حق بجای کعبه اسلامیان آباد بادا دین وی

[153, s.421]

(Əmir İshaq fani oldusa (yəni öldüsə), şah bağı (əbədi) qalsın. Allah, allah, gör şahın bəxti necə oyaq və canlıdır. Bir ulduz batsa da parlaq günəş əbədidir, sən bir günəşsən, doğmusan, o isə irin kimi gizlənib. İshaq dünyadan getdi, Allahın Xəlili onun yerində qalsın! Qoy müsəlmanların Kəbəsi onun dini ilə abad olsun!)

Dövlətin idarə olunmasında Şirvanşahın ən yaxın silahdaşı qardaşı Əmir Qəzənfərin haqqında isə daha çox şeir yazılmışdır ki, bu da təbiidir. Şirvanşah Xəlilullah hərbi yürüslərdə olarkən Əmir Qəzənfər Bakıda tikinti və quruculuq işlərilə məşğul olmuş, daim dövlətin möhkəmliyinin keşiyində dayanmışdır. Onun Bakıda inşa etdirdiyi tikililər günümüzədək gəlib çatmışdır. Bunlar hamam kompleksi, kəhriz, indiki Elmlər Akademiyasının binasına bitişik qala divarları və başqa bu kimi abidələrdir. Bədr Şirvani onun bir fəzilət sahibi, ağıllı və tədbirli dövlət xadimi olduğundan söz açır. Əmir Qəzənfərin təşəbbüsü ilə ucaldılmış tikililər haqqında şair bunları deyir:

برج غضنفریه که بر اوج برده ای وصفش فراز قلعه کیوان نوشته اند

[153, s.146]

(Ucaltdığın “Qəzənfər bürcü”nün vəsfini Keyvan qalasının yuxarisına həkk ediblər)

Daha bir beytdən isə Əmir Qəzənfərin xəstəlikdən öldüyünü öyrənirik.

بناخوشی فلکش روز عمر کوتاه کرد شما بجای بمانید خوش بعمردراز

[153, s.395]

(Fələk xəstəliklə onun ömrünü qısa elədi, siz onun yerində xoşluqla uzun ömür keçirin)

Şair Əmir Qəzənfərə yazdığı bu mərsiyənin sonunda onun ölüm tarixini də göstərir.[152,s.398] Bədr Şivaninin Şirvanşah İbrahim oğlu və I Xəlilullahın da qardaşı olan Kəyumərs haqqında da mədhiyələri vardır.

جمشید عصرشاه کیومرث کز شرف عدلش شکست زینت نام سکندری

[153, s.141]

(Ey ədaləti İsgəndərin adının zinətini ötüb keçən əsrin Cəmşidi, Kəyumərs!)

Burada İsgəndər deyərkən Makedoniyalı İsgəndər nəzərdə tutulmuşdur. Bu həmin Kəyumərdir ki, atası Şirvanşah İbrahimi vaxtilə bir çox hərbi yürüşlərdə müşayiət etmiş, cəsur döyüşçü kimi şücaət göstərmişdir. Tarixdən bildiyimiz kimi, Qaraqoyunlularla mübarizə aparən Sultan Əhməd Cəlairi kömək üçün Şirvanşah İbrahime müraciət etmiş, o da oğlu Kəyumərsi hərbi dəstə ilə birlikdə oraya göndərmişdir. Lakin 1410-cu ildə Kəyumərs Təbrizə çatan zaman artıq Sultan Əhməd məğlub olmuşdu [131]. Bunun ardınca isə Kəyumərs özü Qaraqoyunlular tərəfindən əsir alınaraq Ərcis qalasına salınmışdı. Şirvanşah İbrahim oğlunun azad olunması üçün Qara Yusifə böyük məbləğ təklif etsə də, o Kəyumərsə qarşı çox mərhəmətli davranaraq onu heç bir fidyə almadan azad etmiş və tabe olmaq tələbi göstərilən məktubla Şirvanşahın yanına yola salmışdı. Oğlunun xəyanət etdiyindən şübhələnən I İbrahim onu edam etdirmişdi. Həsən bəy Rumlunun “Əhsən ət-təvarix” əsərində Şirvanşahın bu oğlunun adı Gövhərşah kimi göstərilmişdir [172].

Yaradıcılığında Xəlilullahın daha bir qardaşı, xaraktercə mürəkkəb və ziddiyyətli şəxsiyyət olan Fərruxzadın tərifinə də yer verən şair onun döyüş bacarığından, yaraşılıq qədd-qamətindən söhbət açır. Sara Aşurbəylinin “Şirvanşahlar dövləti” adlı əsərində verilən məlumata görə, Fərruxzad Şirvanşah I Xəlilullahın qardaşı olmaqdan əlavə həm də onun yaxın silahdaşı idi [132]. Onlar hərbi yürüşlərə

çox zaman bir yerdə gedirdilər və Fərruxzad bu kimi məsələlərdə həmişə qardaşı Xəlilullahı dəstəkləyirdi. Onun bəzi hallarda Şirvanşah Xəlilullahın əleyhinə çıxışı etdiyini də müşahidə etmək olar. Belə ki, Bədr Şirvaninin şeirlərindən birində Fərruxzadın Şəki hakimi Əmir Əli İnaqın köməyi ilə Xəlilullahı qarşı üsyan etməsindən bəhs olunur ki, bu da onun bir müddət digər qardaşları İshaq, Haşim və Keyqubadın təsiri altına düşdüyündən xəbər verir. Şair Fərruxzadın döyüş bacarığını isə belə təsvir edir:

در آن میانه توان روز همچو شیرژیان کنی به پنجه کین مغز دشمنان از سر

[153, s.211]

(Həmin gün o meydanda sən qızmış şir kimi öz qəzəb pəncən ilə düşmənin beynini başından ayıracaqsan)

Divanda Şirvanşahlar nəslindən olan qadınlara da mədhiyələr həsr edilmişdir. Belə ki, Bədr Şirvaninin Şirvanşah I Xəlilullahın anası Bikə Xatuna, Şirvanşahın hərəmlərinə ithaf edilmiş dörd şeiri vardır. Bunlardan sıra ilə birincisi Şirvanşah I Xəlilullahın anası Bikə Xatuna yazılmışdır və əlli dörd beytdən ibarətdir. Mədhiyədə Şirvanşahın anası Bilqeyis, Məryəm, Fatimə kimi müqəddəs qadınlara bərabər tutulur, oğlu Xəlilullahı isə tərif və dualar edilir [153, s.123]. Şeirinin davamında şair Xəlilullahın məhz ana xeyir-duası və ziyası ilə yüksəldiyini qeyd edir:

*فرزندت آن خلف که ملک در دعای اوست روزش ز روزیه بود این از دعای تست
با اوست همچو نور هدایت رضای حق زیرا که کار دولت او با رضای تست*

[153, s.124]

(Sənin övladın elə bir oğuldur ki, ölkə ona dua etməkdədir. Bir günü o biri günündən yaxşı gəlir, bu isə sənin verdiyin xeyir-duadandır. Haqqın rızası yol göstərən işıq kimi daim onunladır, çünki, onun dövlət işləri də sənin razılıqla həyata keçir.)

Elə həmin qəsidədən Bikə Xatunun Şirvan torpağında çoxlu quruculuq işləri görərək, xeyirxah bir şəxs kimi tanındığını öyrənirik.

شروان زخیرخواهی تو خیروان شود وز امن تو شماخی دارالامان شود
تنها نه قلعه است گلستان ز روی تو هرجا که مقدم تو رسد گلستان شود

[153, s.124]

(Şirvan sənin xeyirxahlığından abadlaşır, sənin yaratdığın sülh və sabitlikdən Şamaxı əmin-amanlıq şəhərinə çevrilir. Təkcə Gülüstan qalası deyil, sənin qədəmin dəyən hər yer gülüstan olur.)

Haqqında danışdığımız qəsidədən sonra gələn qadına aid şeir isə iyirmi beş beytlik bir qəsidə olub, şahın baş hərəminə həsr edilmişdir. Şeirdən belə anlaşılır ki, bu şəxs Şirvanşah Xəlilullahın beş oğlundan biri Fərrux Yəminin anasıdır. Bu qəsidədən bir məqam da aydın olur ki, Xəlilullahın hərəmi hökmdarın ömür-gün yoldaşı kimi, dövlətin idarə olunmasında sözü keçən, nüfuzlu şəxs olmuşdur.

هرچه فرمایى بدولت آنچنانست آنچنان آنچه توگفتى بدولت این چنینست اینچنین

[153, s.125]

(Dövlətə nə tapşırıq versən dediyin kimi yerinə yetər.)

Bədr Şirvaninin qadını mədh etdiyi üçüncü şeir də Xəlilullahın hərəmlərindən birinə müraciətlə yazılmışdır. Qadın şair tərəfindən “xanımların fəxri” adlandırılaraq mədh edilir.

خوانمت فخرالنسا هم فخردارى هم شرف خوانمت خيرالبشر هم خيردارى هم ثواب

[153, s.383]

(Səni “qadınların fəxri” adlandırdım, səndə həm fəxr vardır, həm şərəf. Sənə “yaranmışların ən yaxşısı” dedim, çünki, həm xeyirxahlığa, həm də savaba qadirsən.)

“Fəxrül-nisa Xanikə sultan haqqında” başlıqlı mədhiyyə şairin qadına həsr etdiyi dördüncü şeirdir. On bir beytdən ibarət bu qəsidədə Şirvanşahın daha bir hərəmi təriflənir və “sultan qızı sultan” adlandırılır. Şairin onu sultanzadə adlandırmasının haqlı səbəbi vardır. Belə ki, onun Əmir Teymurun nəvəsi Əbubəkri qızı Xanikə Sultan olduğu ehtimal edilə bilər. Xəlilullah onunla evlənərək Teymurilərlə daha yaxın ittifaq qurmağa nail olmuşdu. Bədr Şirvani onu hətta Şirvanşahın anası Bikə Xatunun “qaimməqam”ı adlandırır.

اسم تو خانیکه سلطانت و سلطان زاده ای هرکه سلطان بنت سلطان خواندت الحق رواست

[153, s.429]

(Sənin adın Xanikə Sultandır, sultanzadəsən. Doğrudan da rəvadır ki, hər kəs sənə “Sultan qızı Sultan” desin.)

Bədr Şirvaninin Dvanında Şirvan hökmdarının bəzi hərbi səfərlərindən bəhs edən qəsidələr də vardır. Həmin şeirlərin birində Şirvanşah Xəlilullahın iki İsgəndəri məğlub etməsindən bəhs olunur. Bunlardan biri Qaraqoyunlu İsgəndərdir, digəri isə İsgəndər Dərbəndidir.

ازرکاب تودواسکندر سکندر خورده اند آن یکی اندر بیابان وین دگردرکوهسار

[153, s.101]

(Sənin üzəngindən iki İsgəndər büdrəmişdir, biri düzənlikdə, biri isə dağda)

Şeirdə söyləndiyi kimi, bu döyüşlərin biri düzənlikdə, digəri isə dağlarda baş vermişdir. Bədr Şirvaninin Divanında Xəlilullahla, İsfəndiyara və İftixara həsr edilən mədhiyyələrdə Dərbəndin adı Şirvana tabe olan şəhər kimi çəkilmiş, hətta göstərilmişdir ki, 1441-ci ildə doğulmuş Şirvanın gələcək hökmdarı Fərrux Yəsarin uşaqlığı da bu yerdə keçmişdir. Bildiyimiz kimi, Orta əsr tarixçilərinin, o cümlədən Bədr Şirvaninin də bəzən “Bab-əl-əbvab” adlandırdıqları Dərbənd həmişə Şirvanşahlar dövlətinin sərhədləri daxilində olmuşdur. Lakin bəzi zamanlar Dərbənd hakimləri Şirvanşaha tabe olmaqdan boyun qaçırırdılar ki, bunun da qarşısı qısa vaxtda alınır. Belə insidentlərin biri də I Xəlilullahla İsgəndər Dərbəndi arasında baş vermişdi və Şirvan hökmdarı Dərbənddə qalibiyyət qazanaraq geri dönmüşdü. Bütün bu məlumatlar həmin hadisələrin əyani şahidi olmuş şairin qələmi ilə bədii cila qazanaraq ədəbi əsərlərdə əbədiləşir ki, bu da həm tarixə həm də ədəbiyyata xidmət olaraq dəyərləndirilməlidir. Bu barədə İsgəndər Palanın fikirləri maraqlıdır: “*Tarix çağını dolduran elm, mədəniyyət və ədəbiyyat mətnləri olmadan, sadəcə qələbələr və məğlubiyyətlər siyahısı olaraq qalmağa məhkumdur*” [123, s.8]. Orta əsrlərdə yaşamış şairlərin bir çoxu məhz həmin tarixi əhəmiyyətli bilgiləri şeir sətirlərinə köçürdükləri üçün salnamə yazan müəlliflər hesab olunurlar.

Tarixi şeirlərdən Bədr Şirvaninin “Sultan-ül-müəzzəm Əmirzadə Baysunqura”

yazdığı mədhiyyə də diqqəti çəkən əsərlərdəndir. Tarixdən bizə Baysunqur adını daşıyan iki şəxs məlumdur. Bunların biri Ağqoyunlu sülaləsinin nümayəndəsidir, digəri isə Teymuri Şahruxun oğludur. Mərhum alim Əbülfəz Rəhimov Bədr Şirvaninin Divanını çapa hazırlayarkən onun arxasında Divanda işlənən şəxs adları, coğrafi adlar və s. bu kimi mühüm sayıla bilən məlumatların siyahısını vermişdir. Verilən misallardan aydın olur ki, bu şəxs məhz Teymuri nəslindən olan Şahruxun oğludur. Misallara nəzər salaq:

شہ بایسنغر ظل حق خورشید از و غرق عرق
خونبارآمده در خون عدویش چون شفق با چشم
سلطان نشان همچون پدرگیتی ستان همچون پدر
صاحبقران همچون پدر شاه جهاندار آمده

[153, s. 221]

(Baysunqur şah Tanrının kölgəsidir, günəş onun ucbatından tərə batıb. Düşmənin qanına şəfəq kimi qan saçan gözlə gəlmişdir. Atası kimi sultan sifətlidir, onun tək fatehdir. Xoşbəxt bürc altında doğulmaqda atasına bənzəyib. Cahanı alan şah gəlmişdir.)

Şeirin davamında müəllif Baysunqura müraciət edərək ona Sultan Xəlilullah haqqında pis fikirdə olmamağı tövsiyə edir.

در خسرو شروان نگر سلطان خلیل پر هنر پیشت چونی بسته کمر از جان هوادارآمده
در حق آن فرخنده خوکم گوش کن قول عدو در حضرتت چون هست اوباشکر بسیارآمده
گر الفتی باترکمان بودش ضروری بود آن زان مفسدان هست این جوان چون بخت بیزارآمده

[153, s.222]

(Bu Şirvan hökmdarına, şücaətli Sultan Xəlilullaha nəzər sal. Qarşında ney tək kəmərlə bağlayıb, sənə ürəkdən sədaqət göstərməyə, gəlib. O xoş xislətlinin haqqında düşmənin dediklərinə az qulaq ver, indi sənin hüzurundadırsa, sənə çoxlu şükr və sənalar etməyə gəlib. Türkmanlarla yaxın münasibət yaratmışdısa, bu zəruriyyətdən irəli gəlirdi, bu gənc o fəsad törədənlərin ucbatından incimiş bəxtlə gəlmişdir.)

Burada “türkman” deyilərkən Qaraqoyunlular nəzərdə tutulur. Şair Şirvanşahın

dövlətin mənafeyi naminə Qaraqoyunlu Cahanşahla “ülfət” bağladığını vurğulayaraq zərurətdən belə bir addımın atıldığını deyir. Bədr Şirvani yazdığı şeirlərdə çoxlu coğrafi və toponomik adlara da yer vermişdir ki, bunların bir qismi olduğu kimi dövrümüzədək gəlib çatıb. Bunların içərisində Muğan, Cəbanı, Xəzər dənizi, Qəbələ şəhəri, Əlcikən çayı, Kürəkçay, Girdiman çayı, Samur çayı, Türkan çayının adları daha çox çəkilir. Divanda Ağdaş, Yevlax, Məlhan, Zərdab, Bülbülə, Kürdüvan, Talistan, Diləmşah, Behaban, Şəhərgah kimi yer adlarının tez-tez işlənməsi həmin yaşayış məntəqələrinin hələ XV əsrdən öncə var olduğunu təsdiq edir. Şairin digər bir yaşayış məntəqəsi, Ərəş haqqında dedikləri isə xüsusilə maraq doğurur. Belə ki, onun “mən ipək deyiləm, özümü ipək kimi Ərəş bazarına çəkim” ifadəsi Ərəşin Orta əsrlərdə ipək ticarətilə məşğul olan bir şəhər kimi tanındığını, burada o dövr üçün məşhur qumaş və ipək bazarının mövcud olduğunu göstərir. Şair, Qəbələ, Mahmudabad, Dərbənd və digər şəhərlərin tərifinə həsr edilmiş şeirlərində həmin yaşayış məskənlərinin XV əsrdəki vəziyyəti haqqında da geniş informasiya vermiş olur. Qədim Azərbaycan şəhərlərindən biri Qəbələyə isə Bədr Şirvani Divanında ayrıca yer verərək ona iyirmi altı beytlik bir şeir həsr etmişdir. Bu beytlərə Əmir Şücaəddin Ərdəşirə yazılmış mədhiyyələrdən birində rast gəlirik. “Qəbələ” rədifli həmin şeir hal-hazırda bir yaşayış məntəqəsi kimi mövcud olmayan Orta əsrlər Qəbələsinin o dövrlükü durumu barədə bizdə tam təsəvvür yaranmasına kömək edir. Bədr Şirvaninin istər yazdığı digər şeirlər və istərsə də Qəbələyə həsr olunmuş bu beytlər şəhərin XIV-XV əsrlərdə yaşayış məskəni kimi mövcudluğunu sübut edən etibarlı mənbədir. Şairin “Qəbələ” rədifli həmin şeirindən bir neçə beyti nəzərdən keçirək:

حبذا بوی ریاحین و هوای قبله خنک آن آب روانبخش و صفای قبله

دلبراناش همه طوبی قد و حوری صفتند گویی از خاک بهشتت بنای قبله

[153, s.316]

(Bəh-bəh, Qəbələnin havası və reyhanlarının ətri nə qədər gözəldir. Qəbələnin səfalı havası, ruhoxşayan suyu necə də sərin dir. Gözəllərinin hamısı tuba boylu və mələk simalılırlar. Sanki Qəbələnin təməli behişt torpağından qoyulub.)

Əmir Şücaəddin Ərdəşirə həsr edilmiş bu şeirdə “Qoçalan”, “Göldəngələn”,

“Əmir dağı” kimi coğrafi adlara, “ləzgilər”, “türklər”, “türkmanlar” kimi sözlərinə təsadüf edilir. Bədr Şirvaninin o zamanlar Qəbələdə mövcud olmuş bir hovuz haqqında yazdığı qırx iki beytlik şeiri də var ki, bu şeirdə həmin hovuzun bənzərsiz gözəlliyindən bəhs edilir. Vaxtilə mərhum alim Saleh Qazıyev Qəbələ şəhərinin xarabalıqları arasında hovuz yerinin olması haqda fikir irəli sürmüşdü. [142, s.235-246] Bədr Şirvaninin bu şeiri S.Qazıyevin həmin ehtimalının özünü doğrultduğunu göstərir. Şeirdə deyilir:

بنگر این حوض لطیف روحبخش دلگشا همچوما صافی دلست و هست در عین صفا
هیچ غشی بر نتابد ز انک با ما همد مست هیچ چیزی در دل او خوش نیاید غیر ما
جانفزا و روحبخش است و طبیعی حاذقت خستگان تشنه لب را دردمی بخشد شفا
مینماید نقش گیتی در ضمیر روشنش میتوان گفتن بدو آیینه گیتی نما

[153, s.314]

(Bu nəfis, ürək açan, ruh oxşayan hovuzla bax! Bizim qəlbimiz kimi təmizdir, səfalıdır. Bizə həmdəm olduğu üçün “qeyri-səmimiliy”ə yol vermir, heçnədən, bizdən xoşlandığı kimi xoşlanmır. Canfəzadır, ruh bəxş edəndir və təbii ki, işəyarayandır”. Dil-dodağı qurumuş xəstələrə bir anda şəfa verir. Aydın təbiətində dünyanın şəkli əks olunur, onu dünyanı göstərən ayna adlandırmaq olar.)

Şairin Əmir Şücaəddin Ərdəşirə həsr etdiyi farsca şeirləri arasında doğma dilimizdə yazılmış misralara da təsadüf edilir. Azərbaycanca qələmə alınmış bu beytlərdə “türkmanların”, yəni Qaraqoyunlu hökmdarı İsgəndərin əsgərlərinin ona zülm etmələrindən, evini viran qoymalarından danışılır.

*Qahi yeki qofti bəmən, kimsən səni mən tanimən
Yağimisən, nə yerlüsən, doğru digil, dimə yalan,
...Bir ip apar boynunda tax, doni çıxar qoynında bax
Ya aqçəcik ver sən sorax, ya malcuki ver sən nişan
...Qoftəm məni bir soydular, ney don nə aşdan qoydular,
Ağçam yedilər doydular, mən qaldım ac və natəvan.
Qalmışam indi yalınqac, könlüm həzindir, qarnım ac*

On gündə görmən bir komac, avareəm əz xanuman.

[153, s.312-313]

Azərbaycan dilində qələmə alınmış bu sətirləri nəzərdən keçirərkən belə nəticəyə gəlirik ki, Qəbələninin hakimi Əmir Şücaəddin Ərdəşir milliyyətə türk (azərbaycanlı) olmuşdur. Məhz buna görə də şair ona öz dilində müraciət edir. Qəbələyə həsr olunan şeirdə bir maraqlı məlumat da orada geniş vüsət tapmış şərab istehsalı ilə bağlıdır. Şeirdən XV yüzillikdə Qəbələ ərazisində yüksək keyfiyyətli Qoçalan şərabının istehsal edildiyi aydınlaşır.

قوچلانرا چه توان گفت و شراب اورا سرخ رویند از و شاه و گدای قبله

[153, s.316]

(Qoçalan və onun şərabı barədə nə söyləyə bilərik ki?! Onun sayəsində Qəbələninin şahının da, gədasının da yanaqları qırmızıdır.)

Bədr Şirvaninin əsərlərində yer alan maddeyi-tarixlər də böyük əhəmiyyət daşıyır. Tərkibindəki söz və ifadələrin özündə müəyyən tarixi əks etdirdiyi bu tərz şeirlər mötəbər mənbə kimi çıxış edərək şairin verdiyi informasiyanın ciddiliyini və dəqiqliyini təmin edir. Ədəbiyyatda tarix yazmaqla bağlı fikirlərdən birində deyilir: *“Bu günə qədər ədəbiyyat mətnlərinin tarixlə necə üst-üstə düşdüyü ilə bağlı müxtəlif fərziyyələr irəli sürülmüş, müzakirələr aparılmışdır. Bəli, bir şeirin nə dərəcədə qiymətli bir sənəd-sübut əhəmiyyəti daşdığı tarixçilərin üzə çıxarmalı, bilməli olduğu bir məsələdir. Lakin eyni tələb ədəbiyyatçılar üçün də mövcuddur və şeirin əslinə, alt qatına enə bilmək ədəbiyyatçının da tarixi bilməsini tələb edir”* [123, s.17]. Bu mənada şairlərin bəlli bir tarixi dəqiq, dolğun şəkildə göstərmək məqsədi ilə yazdığı maddeyi-tarixlər həm tarixçi, həm də ədəbiyyatşünas üçün tutarlı materialdır. Maddeyi-tarixlərdən hər hansı bir şairin özünün və ya onun bəzi müasirlərinin, eləcə də bəzi tanınmış şəxslərin anadan olma və vəfat etmə tarixlərinin, bildirilməsi vacib sayılan hadisələrin başverdiyi günün, ayın, ilin ifadə edilməsi məqsədilə istifadə olunur. Burada “əbcəd” hesabına uyğun olaraq hər hərf bir rəqəmi bildirir və şair tərəfindən seçilən söz və ya sözlərdəki hərflərin ifadə etdiyi rəqəmlərin cəmi nəzərdə tutulan tarixi göstərir. Bədr Şirvaninin Divanında verilən maddeyi-tarixlərin sayı otuz

səkkizdir [87, s.37]. Aşağıda nümunə gətirdiyimiz maddeyi-tarix hal-hazırda Şirvanşahlar sarayı ərazisində mövcud olan ovdanın tikildiyi ili göstərir. Şeirdə həm də ovdanın Sultan Xəlilullah tərəfindən inşa etdirildiyi bildirilir.

*این بنای آبدان سلطان خلیل الله نهاد این عمارت چون فلک طاقست در ملک جهان
بدرتاریخش دعا گفت آخرین مصرع تمام تا فلک باقی بود این آب دان باد آبدان*

840

[153, s. 551]

(Bu ovdanın əsasını Sultan Xəlilullah qoydu. Bu imarət cahən mülkündə göy qübbəsinə bənzər tağdır. Bədr sonuncu misranın hamısını onun tarixinə dua olaraq söylədi: “Göylər var olduqca ovdan da bəl sulu olsun”.)

Bu tarix 1436-37-ci ili ifadə edir. Divanda rast gəlinən başqa bir maraqlı tarix Şirvanşah Şeyx İbrahimin vəfatı barədədir.

*شیخ ابراهیم شه خورشید گردون جلال یافت اوج مغفرت بارحمت حی جلیل
اسم شه زاده بتاریخش درست آمد بدان شیخ ابراهیم را تاریخ شد سلطان خلیل*

820

[153, s. 551]

(Cəlal səmasının günəşi Şeyx İbrahim böyük Allahın rəhməti ilə bağışlanmaq zirvəsini əldə etdi. Bil ki, şahzadənin adı onun tarixinə düz gəldi. Şeyx İbrahimin (vəfat) tarixi “Sultan Xəlil” oldu.)

Bu maddeyi-tarixdən çıxarılan nəticə isə onu göstərir ki, Şirvanşah Şeyx İbrahim 1417-18-ci ildə dünyasını dəyişmişdir. Şirvanın Qaraqoyunlu qoşunları tərəfindən işğal tarixi isə bu maddeyi-tarixdə ifadə olunur:

*ضالی در ملک شروان راه یافت آنک مغضوبیست بی شبه و مثال
جیش کالا نعام او بلهم اضل ملک را کردند بس آشفته حال
آن خرابی را کزیشان شد پد ید ازاضل تاریخ میدان هم زضال*

831 831

[153, s. 552]

(Misli görünməmiş şəkildə Tanrının qəzəbinə gələn bir azğın Şirvan elinə yol tapdı. Onun heyvandan azğın qoşunu ölkəni viran qoydu. Onların etdiyi bu dağıntının tarixini həm “əzəl”, həm də “zal” sözlərindən anla)

Burada Qaraqoyunlu İsgəndərin Şamaxıya 1427-1428-ci illərdəki hücumuna işarə edilmişdir. Şübhəsiz ki, bütün bu maddeyi-tarixlər Şamaxı, Bakı, Dərbənd şəhərləri, bu şəhərlərdə yaşamış dövrün görkəmli şəxsiyyətləri və onların fəaliyyəti barədə, eləcə də Şirvanşahlar sülaləsinin nümayəndələri haqqında mühüm məlumatlar almağa kömək edir.

Tarixlə ədəbiyyatın bu cür, iç-içə təqdim olunduğu əsərlərin tədqiq edilməsinin elmi baxımdan daha çox səmərə verdiyi qənaətindəyik. Məşhur tarixçi alim İsgəndər Palanın dediyi kimi: *“Divanların içində, məsnəvilərdə ya da nəsr əsərlərimizdə...tarixlə ədəbiyyatın bir-birini tamamlayan sahələr kimi tədqiq edilməsini qaçınılmaz edən misralar, beytlər, şeirlər və ya poetik parçalara sərhəd qoyulmayacağına ən yaxşı dərk etməli olanlar, şübhəsiz ki, klassik ədəbiyyatla məşğul olan elm adamlarıdır”* [122, s.12]. Yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz xronoqramlar, eyni zamanda, XV yüzillik Azərbaycan tarixinin bir çox məsələlərinin dəqiq şəkildə öyrənilməsi baxımından da önəmlidir. Bakı şəhərinin paytaxt olma tarixi də həmin məsələlərdəndir. 1428-ci ildə Şirvanşah Xəlilullah Qaraqoyunluların və başqa dövlətlərin qəfil hücumlarının qarşısını ala bilməyəcəyini anlayaraq paytaxtı Şamaxıdan Bakıya köçürür. Bakıda böyük quruculuq və möhkəmləndirmə işləri də məhz bu ildən sonra başlayır. Dövrümüzədək qalmış Şirvanşahlar sarayı kompleksindəki bəzi tikililərin üzərindəki yazılar və Bədr Şirvaninin Divanında verilən maddeyi-tarixlər bu barədə qəti söz söyləməyə imkan verir. Qaraqoyunluların 1427-ci il Şamaxıya hücumundan sonra Xəlilullah mühüm müdafiə məsələləri ilə məşğul olmuş, Bakıda əsaslı möhkəmləndirmə işləri aparmağı isə qardaşı Qəzənfərə tapşırılmışdır. Həmin möhkəmləndirmə işlərinə şəhəri və sarayı təchiz edəcək hamam və kəhrizlərin, istehkam qalalarının inşa edilməsi daxil idi ki, bunların nəticəsində də Bakı ölkənin idarə oluna biləcəyi davamlı, etibarlı bir paytaxt şəhərinə çevrilirdi.

Müasir dövrümüzədək qorunub saxlanmış, üzərində kitabə olan türbə, Bədr Şirvaninin maddeyi-tarixini yazdığı ovdan, minarəli məscid və yenə şairin tərifini

etdiyi saray Xəlilullahın Bakı üçün necə qiymətli abidələr qoyub getdiyini göstərən maddi nişanələrdir. Şair yazdığı mədhiyyələrin birində Şirvanşah Xəllullahın sarayının geniş və ətraflı təsvirini vermişdir. Bədr Şirvaninin bir inşaat mütəxəssisi qədər hər bir incəliyinə diqqət yetirdiyi bu tikiliyə həsr olunmuş şeirində sarayın əsrarəngiz gözəlliyi olduğu şəkildə, şişirdilmədən təsvir edilmişdir.

در این مقام صفا نوبت خلیلی دان نوا نیافت مخالف از این مقام صفا
بود بهشت برین و بهشت هست برین کمر بیسته چو جوزا درین میان جوزا

[153, s.16]

(Bu məkanı Xəlilin zəmanəsinin nişanəsi bil, bu səfalı yerdən düşmən xeyir tapmaz. Bura cənnətin daha yüksək təbəqəsi olan həqiqi behiştədir. Bu yerdə əkizlər bürcü əkiz kimi xidmətə hazır dayanıbdır.)

Göstərilən beytlər sarayın “Xəllullah dövrünün nişanəsi” olduğunu açıq-aydın ifadə edir. Vaxtilə Bakıya gəlib sarayı müşahidə etmiş bəzi alim və səyyahların qeydləri də Divanda saray barədə verilən təsvirlərin doğruluğunu təsdiq edir. Məsələn, 1734-cü ildə Bakıya gəlmiş İohann Lerxe sarayı gördükdən sonra onun dam örtüyünün, yəni günbəzinin mavi kaşılarla üzləndiyini yazmışdır [147, s.31-32]. Məşhur rus arxeoloqu Vadim Nikolayeviç Leviatov isə 1937-1939-cu illərdə Şirvanşahlar sarayında apardığı qazıntı işlərinin nəticəsi olaraq gəldiyi qənaətləri kitabında bu cür ifadə etmişdir: “*Sarayın ərazisində müxtəlif yerlərdə bütöv kaşı parçalarına və onların fraqmentlərinə rast gəlinir. Onların bəziləri lekal, yəni əyri səthə malikdir. Bu o deməkdir ki, onlar günbəzlərin üzlənməsi üçün istifadə edilə bilərdi*” [145, s.29]. “Sarayın təsviri”ndə daha sonra oxuyuruq:

بر آستانه عالی نظر کن اهل نظر به بین دوکاسه معلق ز سقف آن پیدا
یکی چوکاسه بخت حسود شه سرزیر یکی چوکاس سردشمنان نگون ز هوا

[153, s.16]

(Ey nəzər əhli, bu uca imarətə diqqət yetir! Tavanından asılmış iki tərsinə kasaya bax! Biri hökmdara həsəd aparana bəxti tək başı aşağıdır, o biri isə onun düşmənlərinin kəlləsi kimi çevrilmişdir.)

Burada söhbət günbəzin tavanından asılan kasalardan gedir. Sarayın işıqlandırılmasında rolu olan həmin kasalar tədqiqatçı Telman İbrahimovun fikrincə, taxt-tac zalının on iki qəndildən ibarət qızıl çilçırağının kasaları imiş [141]. Hələ XX yüzilliyin 30-cu illərində Şirvanşahlar sarayının ərazisindən bütöv kasa tapılmışdı [146, s.27; s.76]. Bu ağ gildən düzəldilmiş, üzərində qəndil qablarına məxsus fraqmentlər, içində isə dəbdəbəli paltar geyinmiş insan şəkli olan çilçıraq kasası idi. Gördüyümüz kimi, digər mənbələr də Bədr Şirvaninin qeyd etdiyi məlumatları təsdiqləməkdədir. Abbasqulu Ağa Bakıxanov [133], Sara Aşurbəyli [132], Hüseyn Ciddi [140], Telman İbrahimov [141] və başqa tarixçi alimlər öz araşdırmalarında Bədr Şirvani Divanından mənbə kimi faydalanmışlar. Bütün bunlar Bədr Şirvaninin yaradıcılığında tarixi motivlərin üstünlük təşkil etdiyini göstərir. Onun Divanı XV əsrdə Şirvanda cərəyan edən tarixi hadisələr, ictimai proseslər və müəyyən tarixi şəxsiyyətlər haqqında dolğun və dəqiq təsəvvür yaradır.

XV yüzillik Azərbaycan şairi Nemətullah Kişvərinin əsərləri də bəzi tarixi məqamlardan, mətləblərdən xəbər verir. Şairin özünün yazdığına görə, Ağqoyunlu hökmdarı Sultan Yaqub ona kifayət qədər hörmət göstərmir [63]. Şeirlərindən onun Sultan Yaqubla yaxınlaşmasını istəməyən qüvvələrin olduğu aydınlaşır.

*İmas mən aşiqi bisyar tale
Bulub mən bir quru didarə qane
Ana dəxi olurlar xəlq mane
Zəhi bəxti-bədü varunə tale
Məni bu qayğu öldürdü mədəd hay.*

[9, s.342]

Bədxahların cəhdləri nəticəsiz qalmır, hökmdarın şairə qarşı soyuq münasibət göstərdiyini Kişvərinin yazdığı məşhur müxəmməsdən öyrənirik:

*Qələndər Kişvəridür bir süxəndan
Süxən kuyadır üstə kuyi-meydan
Anın hər beytidir bir dürri-ğəltan
Qulaq asmaz ana Yəqubi-sultan*

Məni bu qayğu öldürdü mədəd hay

[9, s.342]

Sultan Yaqubun vəfatının ardınca hakimiyyət çəkişmələri baş qaldırır və nəticədə Kişvəri tutduğu mövqeni itirir. Keçmiş günləri nostalji hissləri ilə xatırlayan şair nisgilli təəssüratlarını misralara köçürür.

*Taleyi-bərgəştə bir dəxi qılaydı sərvəri
Kim, cila tapsaydı şol ayineyi-İsgəndəri.
Şölə çəksəydi çiraği-tudeyi-Bayənduri
Vah nə ləzzət tapqay ol saat qələndər Kişvəri
Kim, görünsə rayəti-Yəqubi-xani bir dəxi.*

[9, s.343]

Diqqət yetirdiyimiz bu müxəmməsdə şair Sultan Yaqubun hakimiyyətdə olduğu çağların yenidən qayıtmasını həsrətlə arzulayaraq düşdüğü vəziyyətdən doğan dərin təəssüfünü dilə gətirir. Onun diqqətdən kənar qaldığı, tərk edildiyi anları əks etdirən qəzəllərinin birində isə oxuyuruq:

*Getdilər əhbabü mən miskini giryan qıldılar,
Atəşi-həsrət bilə bağrımı büryan qıldılar.
Zindəgani gərçi düşvar etdilər mən xəstəyə,
Şükr kim, yüz mehnəti-can kəndin asan qıldılar.*

[63, s.23]

Hər kəsin öz mövqeyini qorumaq qayğısına məşğul olduğu mürəkkəb bir tarixi zamanda həssas sənətkarın bədbinliyini anlamaq heç də çətin deyil. Kişvəri yaradıcılığında qürbət mövzusu da geniş yer tutur. Yad əldə kimsəsizlik dərindən yanıqlı-yanıqlı gileylənən şair nisgilini lirik qəzəllərində bu cür dilə gətirir:

*Vəh ki, hicran xəncəri köksümni qıldı çak-çak,
Doğradı bağrımınvü könlümni qıldı dərdnak.
Qürbətü bikəsligimni qoy ki, sən bədmehrnin,*

İltifatı yoxluğu mən xəstəni qıldı həlak.

[9, s.313]

Şairin digər bir qəzəlində yenə şikayət dolu sətirləri oxuyuruq:

*Vətəndən ey diriğa kim, məni avvarə qıldılar,
Siyah çeşmani-Kəşmiri, güləndamani Qıpçaqi.*

[63, s.123]

Kişvəri bir şeirində də “özgə” diyarlara həmdəm olduğunu deyib qürbətdəki halından şikayətlənir:

*Vay kim, mən oldum diyari-özgələr yari hənuz,
Məndən ol fariğ vəleykin mən giriftari hənuz.
Həsrətindən canə yetdim, vəh nə bədbəxt adəməm
Kim, nəşib olmaz mana hər ləhzə didari hənuz.*

[63, s.39]

Kişvəri də müəyyən tarixi-ictimai səbəblər üzündən vətənidən ayrılmaq məcburiyyətində qalmış, bundan doğan kədərini şeir sətirlərində əks etdirmişdir. Yazdığı rübailərdə də qərib yerdə dərdinə “təbib” tapılmadığından şikayət etmişdir:

*Ey vay ki, qaldım yenə qürbətdə qərib,
Nə yarü nə qəmxiariü nə həmdəm, nə təbib.
Nə halıma behbud, nə dərdimğə təbib,
Nə vəslinə ümid, nə hicrinə şəkib.*

[63,s.167]

Nemətullah Kişvərinin dövrün böyük qələm ustadı və mütəfəkkir Əlişir Nəvainin yanına getdiyi, onunla görüşüb müşairələr etdiyi deyilir. Kişvəri mədh etdiyi şəxsə olan şikayət və gileyini yazdığı qəzəllərdə bu cür dilə gətirirdi.

*Kişvəri şeiri Nəvai şeirindən əksük iməs,
Bəxtinə düşsəydi bir Sultan Hüseyini Bayqara*

[63, s.115]

O dövrdə Əlişir Nəvainin şeirlərinin məşhurlaşaraq geniş vüsət tapdığı üçün şair özünü məhz onunla müqayisə edir və üstünlüyünü vurğulamağa çalışır.

Azərbaycan ədəbiyyatının qədim və zəngin tarixi boyu paralel olaraq eyni zamanda ədəbi və siyasi fəaliyyət göstərərək şöhrət tapan bir çox şəxsiyyətlər olmuşdur. XV-XVI yüzilliklər Azərbaycan ədəbiyyatında belə parlaq simalar kifayət qədər çoxdur. Əfsəhəddin Hidayətullah bəy kimi tanınan daha bir orta əsr sənətkarımız öz zəngin həyatı və maraq doğuran fəaliyyəti ilə belə ictimai-ədəbi şəxsiyyətlərdəndir. Yaşadığı illər Ağqoyunlu dövlətinin hakimiyyəti zamanına təsadüf edən bu istedadlı şair eyni zamanda əmir rütbəsi daşımışdır. O, əvvəlcə Uzun Həsənin oğlu Əbülfəth Sultan Xəlil Bahadır xanın, sonralar isə Sultan Yaqubun dərğahında fəaliyyət göstərmişdir. Həm şair, həm də alim olan Cəlaləddin Məhəmməd bin Sədəddin Əsəd əs-Siddiqi Dəvvaninin Əfsəhəddin Hidayətlə bağlı yazdıqları ilkin məlumat hesab edilir. Onun “Ərznamə” və “Əxlaqi-Cəlali” adlı əsərlərində Hidayətullah və onun fəaliyyəti haqqında, o cümlədən onun əkiz qardaşı İnayətullah barədə maraqlı faktlar vardır [170]. Müəllif fəlsəfi mövzuda farsca yazdığı “Əxlaqi-Cəlali” əsərində Hidayətullah bəyin bacarıqlı bir hərbiçi kimi Ağqoyunlu dövlətinin keşiyində durması ilə yanaşı, yüksək şairlik istedadına malik olmasından da bəhs etmişdir. XVII yüzilliyin görkəmli alimi Katib Çələbi “Kəşfüzzünün” adlı kitabında Hidayət Divanının adını çəkmişdir [103]. Əmir Əfsəhəddin Hidayətin Ağqoyunlu dövlətində nüfuzlu vəzifə daşması və dövlətin işlərində fəal mövqe tutması onun şeirlərinə də sirayət etmişdir. Şair bir müxəmməsində yazır:

*Bu evdə necə ki, oldum əsiri-möhnət idüm,
Həlakü-ğüssəvü ğəm, küştəyi-məzəllət idüm.
Demə ögüş ki, mən ərkani-mülkü millət idim,
Cahanda mən dəxi bir şahsüvari-dövlət idim
Ki, həm imanım idi, təxtü bəxtü ğurü cəlal.*

[78, s.403]

Şairin Divanından digər qaynaqlarda da bəhs olunur. Hidayət Divanının elmə məlum olan dörd nüsxəsi mövcuddur. Həmin əlyazmalar və şairin özü haqqında bir

çox alimlərin araşdırmaları vardır. Bunlardan Əbdülqadir Qaraxan, Zeynəb Qorxmaz və Əzizəyə Məmmədov tərəfindən aparılan elmi çalışmaları mühüm əhəmiyyət daşıyan tədqiqatlardır. Türkiyəli alimlər Əbdülqadir Qaraxan və Zeynəb Qorxmaz şairin Divanı barədə məqalələr yazmışlar. “Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası” adlı coxcildliyin III cildində digər XV əsr şairləri ilə birgə Hidayətin də 40-dan çox qəzəli, bir neçə mustəzad və müxəmməsi verilib ki, bu da müasir oxucuya şairin sadə, qatışıqsız, anlaşılıqlı Azərbaycan türkcəsində şeir yazmaqda necə müvəffəq olduğunu görməyə imkan verir. Bu şairimizin ömür yolu və tarixi hadisələrlə bağlılığı haqqında oxuyuruq: *“Hidayətin doğum və ölüm tarixi qeyri-müəyyən olsa da, onun XV əsrin sənətkarı olduğuna heç bir şübhə yoxdur. Şairin əlimizdə olan şeirlərinə və orta əsr təzkiyəçilərinin haqqında verdikləri məlumatlara əsaslanıb göstərmək olar ki, o, Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin (1423-1478) zamanında yaşamış, onun vəfatından sonra qısa müddətə hakimiyyəti ələ almış oğlu Əbülfəth Sultan Xəlilin (1478) saray şairlərindən olmuş, onun yanında əmir dərəcəsinə qədər yüksəlmiş, Sultan Xəlil qardaşı Sultan Yəqub (1478-1490) tərəfindən öldürüldükdən sonra isə şair əvvəlki nüfuzunu itirmişdir”* [7, s.265]. Haqqında yazılanlardan belə aydın olur ki, Əmir Hidayət Ağqoyunlu sərkərdəsi Sultan Xəlilin rəhbərlik etdiyi bəzi döyüşlərdə iştirak etmişdir. Uzun Həsənin övladları arasında ən cəsur və ən yaxşı döyüş qabiliyyətinə malik olan Xəlil idi. O, 1472-73-cü illərdə Ağqoyunlu-Osmanlı müharibəsində döyüşlərin başında dururdu. Əmir Hidayət 1473-cü ildə Malatyada gedən döyüşlərdə Ağqoyunlu ordusu tərəfində Osmanlılara qarşı vuruşurdu. Şairin dilindən Sultan Xəlilin ölümündən sonra ona diqqət göstərilmədiyini öyrənirik. *“Hidayətin şeirlərindən gətirilən nümunələrdə buna dəlil ola biləcək beytlər vardır. Şairin yenə öz beytlərindən həyatının müəyyən qismini İranda keçirməsi haqqında məlumat almaq olar.*

*Çün İran içrə, Hidayət, yoxturur söz qiyməti,
Tez Xorasan əzmin eylə, yoxsa meyli-Rum qıl”*

[7, s.265]

Burada diqqətimizi cəlb edən bir məsələ vardır ki, o da şairin İran deyərkən

Ağqoyunlu türk dövlətinin ərazisində kiçik bir bölgəni nəzərdə tutmasıdır. Şair sözünə dəyər verilməsi üçün ya Xorasana, yəni Teymurilər dövlətinə, ya da Ruma, yəni Osmanlı torpaqlarına pənah aparmağı üstün bildiyini dilə gətirir. O şeirlərinin birində isə özünün qüdrətli dövlət adamı olduğunu, buna rəğmən taleyin gərdişi ilə Ağqoyunlu sarayında tutduğu vəzifədən haqsızca uzaqlaşdırıldığını qeyd edir.

*Əgər zəncirə çəkdürsə səni mən tək qara zülfü,
Nola hər xanda olsa, çəkərlər şiri zəncirə.
Hidayət qasir oldisə neçə gün gərçi xidmətdən,
Fələkinin iqtizası bil anı həml etmə təqsirə.*

[78, s.374]

Şeirdə şair özünü zəncirə vurulmuş aslana bənzədir. Bir sıra şeirlərindən onun özünü dövlət adamından daha çox bir şair olaraq gördüyünü öyrənirik. Hidayət bu cəhəti xüsusi vurğulayaraq sənətinin layiqincə qiymətləndirilməsini arzu etdiyini bildirir. Şairin qəzəllərindən birində isə bir şəhər qəsrinin dolğun təsviri verilmişdir. Bu şeir orta əsrlər Azərbaycan incəsənəti, memarlığı haqqında dolğun məlumat almağa kömək edir. Qəzəldə oxuyuruq:

*Bu nə qəsri-müəllavü nə uca tağü eyvandır
Ki alçax payəsi bu qəsrin gərduni-gərdandır.
Fələk derdüüm vəli andan həm əladır bu mənindən
Ki, hər bürcündə yüz min kövkəbi-iqbali-tabandır...
Nə yalğuz torpağıdır kəhəl niş taxti-Təbrizə,
Çe cayi toprağı kim, daşı həm sərkuhi-Gilandır.
Görəndən bərlü bu məmurə çeşmi cəhan binəm,
Kimə pərvayi taxti-fars, ya mülki-Xorasandır.*

[78, s.313]

Verilən təsvirdən qəsrin Təbrizdə inşa edildiyi, Gilan daşından tikildiyi, uca tağlara malik olduğu, pillələrinin binanın ətrafına dolandığı və hər bürcündən

minlərlə ulduzu seyr etməyin mümkün olduğunu öyrənirik. Hidayətin bu tikilini bütün detalları ilə vəsf etməsi tarixi əhəmiyyət daşımaqla yanaşı şairin estetik zövqündən, yüksək təsvir bacarığından və təhkiyə qabiliyyətindən xəbər verir. Bu sərkərdə-şairimizin şeirlərində mühüm tarixi məlumatlar çoxluq təşkil etməsə də, o həm hərbcı, dövlət adamı, həm də şeirə könül vermiş bir söz-sənət vurğunu olması ilə diqqət çəkən ədəbi-tarixi şəxsiyyətdir.

XV yüzilliyin poeziyamızda iz qoymuş daha bir diqqətəlayiq ədəbi nümayəndəsi Xəlilidir. Dövrünün fəlsəfi fikir mühitinin yaradıcılığına sirayət etdiyi bu sənətkardan dilinin saflığı, mövzularının cəlbediciliyi ilə seçilən qiymətli əsərlərin miras qaldığı məlumdur. Bununla bərabər şairin irsi Azərbaycanda çox nəşr olunmamış, şeirləri dərinəndən araşdırılmamışdır. Adı təzkirələrdə çəkilən şairin vətəni ayrı-ayrı mənbələrdə müxtəlif cür göstərilmişdir. Onu Diyarbəkirlilə, Qəzvinli, Xorasanlı olaraq təqdim etmişlər. Güney Azərbaycandan gəldiyi üçün Xəlilini Anadoluda Əcəmdən gələn, Əcəm şairi də adlandırmışlar. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında şairin Təbriz şəhərində anadan olduğu göstərilir [11, s.75]. Şeirlərinin dilinə əsasən azərbaycanca yazdığı aydın şəkildə görüldüyü üçün onu Azərbaycan poeziyasının nümayəndəsi saymaq olar. Türkiyəli araşdırıcıların qeydlərində bu şairlə bağlı az da olsa, müəyyən məlumatlar görmək mümkündür: Qaynaqlarda Xəlilinin vətəni kimi müxtəlif diyarlardan bəhs olunur. Xorasan, Əcəm, Diyarbəkirlilə, Qəzvin və başqa yerlərdən gəlib İstanbula, sonra da İznikə yerləşməsi ilə bağlı qeydlər var [126, s.222]. Onun bədii irsinin ümdə cəhətlərini səciyyələndirən ən böyük həcmli əsəri isə “Fəraqnamə” poeması hesab olunur. Dövrümüzədək natamam halda gəlib çatan əsərin bioqrafiya səciyyəli məsnəvi olduğunu görürük. Bu poema haqqında informasiyaya əsasən Türkiyə alimlərinin məlumatlarında rast gəlinir. Şairin İznikdə həyat sürdüyü, “Fəraqnamə” adlı əsərini də 1471-1472-ci illərdə burada qələmə aldığı qeyd edilir [116, s.381]. Əsər haqqında verilən məlumatlara əsaslanaraq onu şairin ömür yolunun əks olunduğu bir həyat tarixçəsi kimi xarakterizə etmək olar. Əsərdə İstanbul şəhərinin təsviri vardır ki, tarixi əhəmiyyətli məlumat olması baxımından diqqət çəkir. Poema haqqında tanınmış tədqiqatçı Azadə Musabəyli araşdırma aparmışdır. Alimin bu yöndəki tədqiqatları “Türkiyədə yaranan Azərbaycan

ədəbiyyatı və Xəlilinin “Firqətnamə”si adlı kitabda yer alır [74]. Kitaba əlyazma qaynaqları əsasında araşdırma, müqayisəli mətnin transfonelintersiyası, İstanbul nüsxəsinin foto-faksimilesi daxildir. Xəlili poeziyasının təsiri Osmanlı divan şairləri Tacizadə Cəfər Çələbi və Bursalı Cəlilinin əsərlərində daha qabarıq gözə çarpır. “Firqətnamə” əsərində Xəlili Əcəmdən İznığə, İznıqdən İstanbula gəlməyindən bəhs etmişdir. Şairin əsərindəki “Sifati-rah və rəsiden be İstanbul” başlıqlı hissədə oxuyuruq:

*İki gün dəxi dərya seyran etdim,
Üçüncü gündə İstanbula yetdim.
Təmaşa eylədim çün şəhr içini,
Dedüm kim, Rumə gəlmiş şəhri Çini.
İçi dopdolu bağü gülsitandır,
Ləbi-dəryası rahətbəxşi-candır.
Xüsusən, ol binalar kim, yapılmış,
Anın lutfünə canu dil qatılmış [74, s.218].*

Müşahidə etdiyimiz kimi, Xəlili bu bölmədə İstanbul haqqındakı təəssüratlarına yer vermişdir.

Hamidi də İsfahanda azərbaycanlı-türk ailəsində dünyaya gəlib burada təhsil alan Azərbaycan şairlərindəndir. O, daha sonralar Türkiyəyə köçməsi səbəbi ilə yaradıcılığını burada davam etdirmiş, dövrün ədəbi mühitində istedadlı qələm sahibi kimi tanınmışdır. Şairin tarixi qaynaq səciyyəli şeirləri haqqında deyilir: “*Qəsidələrin böyük bir qismi Sultan Məhəmməd Fatehə həsr olunsada, onlara yalnız mədhiyyə xarakterli əsərlər kimi baxmaq olmaz...Şairin şahidi olduğu müharibələr, müharibə zamanı istifadə olunmuş silahlar, çalınmış qələbələr, yaşadığı yerlərin iqlim şəraiti, asari-ətiqələri haqqında məlumat verən qəsidələri də vardır ki, onlar tarixi sənəd kimi qiymətlidirlər*” [7, s.267-268]. Onunla eyni əsrdə yaşayıb-yaradan şairlərin bir çoxu Osmanlı torpaqlarına üz tutmuşdular. Orta əsrlər ədəbiyyatı tədqiqatçılarından Mehmet Fuad Köprülü Hamidi haqqında yazırdı: “*Şərqdən gələn və mühüm bir qismi də əslən türk olan bu şairlər arasında türkcə və farsca şeirlərdən tərtib edilmiş*

Divanı da əlimizdə olan Hamidi xüsusilə diqqətəlayiqdir. Munisi adlı bir şairin oğlu olub 834-cü (hicri) ildə doğulan, əvvəllər Şirvanşahlar sarayına bağlı olan bu şair öncə Kastamonu Əmiri İsmayıl Bəyin sonra da 864-cü (hicri) ildə Fatehin sarayına gələrək böyük iltifat görmüş, hökmdar və əyanlarına qəsidələr söyləmiş, kitablar yazmış, lakin nail olduğu iltifat bir çoxlarının qısqançlığına səbəb olduğundan nəhayət, Bursada yerləşmiş və Bəyazid dövründə orada ölmüşdür. Bu dövrün siyasi və ictimai tarixi üçün Divanı çox mühüm bir vəsiqədir” [116, s.386]. Şairin şeirlər Divanı tarixi məlumatlarla zəngindir. Onun burada verdiyi təsvirlərdə XV yüzillik Osmanlı tarixinə dair əhəmiyyətli bilgiler yer alır. Klassik ədəbiyyat tədqiqatçılarımızdan fil.ü.f.d. Zəkulla Bayramlı bu barədə yazır: “Divanda ən çox yer tutan bölmə “Qəsaid və təvarix” adlı hissədir. (səh.57-346). Şairin əsasən farsca və türkcə qələmə aldığı qəsidələrinin yer aldığı bu hissədə mərsiyələr, sultanın fəth tarixləri, ayrı-ayrı bina, saray, körpü və məscidlərin tikilmə tarixləri, doğum və ölüm tarixləri, kitabət tarixləri və b. da vardır. Burada şairin II Sultan Məhəmməd Fatehə, eləcə də ayrı-ayrı saray-dövlət adamlarına yazdığı...qəsidələrlə qarşılaşırıq” [13, s.226]. Hamidinin bəzi şeirlərində isə onun sultanın qəzəbinə tuş gələrək Bursa şəhərinə sürgün edilməsindən və bu hadisənin şairin xatirində buraxdığı kədərli izlərdən danışılır.

Yar əgər qılsa bəni xar əlümdən nə gəlür

Və gər öldürsə bəni zar əlümdən nə gəlür [130, s.221]

Misal gətirilən beytdə şair, “yar” deyərkən sədaqət göstərdiyi sevimli hökmdarın nəzərdə tutur. Hamidi sultanın onunla bağlı verəcəyi hökmün qarşısında çarəsizliyini ifadə edir və verilən qərara boyun əyməyə məcbur olduğunu “əlümdən nə gəlir” deməklə bildirir.

Aşiqəm aşiqü-bəndən əgər incinür isə

Şəhrdən qava bəni yar əlümdən nə gəlür

Kəndü küyindən əgər Hamidiyi-suxteyi

Göndərə Bursaya, Xankar əlümdən nə gəlür [130, s.222]

Beləlilkə, şeirdən Hamidinin Sultan tərəfindən Bursaya sürgün edildiyi aydın olur. Bununla bağlı oxuyuruq: “Şairin öz yazdıqlarından anlaşılır ki, o, mükəmməl təhsil görmüş, lakin yaşadığı ölkədə sənətkara qiymət verilmədiyindən səyahətə çıxmaq qərarına gəlmiş, düz 30 il səyahətdə olmuş...nəhayət, 30 illik səyahətdən sonra Hamidi Ruma gəlib çıxmış, Sultan Məhəmməd Fatehin saray şairlərindən olmuşdur. 20 il Sultanın xidmətində olan şair bir namünasib sözün qurbanı olaraq, saraydan uzaqlaşdırılmışdır...Sultanın yanında hörmətdən düşən sənətkar Bursada Murad Xudavəndigar türbəsinin şeyxi təyin edilmiş, bir müddət guşənişin həyat keçirərək, türbədə xidmət etmişdir” [7, s.267]. Şairin dilində əmrə tabe olma, Sultana itaət cəhətlərilə yanaşı zərif ruhlu sənət adamının haqlı küskünlüyü, şeir misralarına hopmuş gileyli şair sızlamaları duyulmaqdadır. Mənbələrdən sultanla şair arasına inciklik salan, şübhə toxumları səpən insanların müdaxiləsilə Hamidinin hökmdar qəzəbinə tuş gəldiyi də məlum olur.

XV yüzillik Azərbaycan poeziyasının nümayəndələrinin yaradıcılığını gözdən keçirdikcə onların həm öz poetik bacarığını, əsl bədii sənət yaratmaq qabiliyyətini ortaya qoyduğunun şahidi olduq, həm də yaşadıkları tarixi dövrün başlıca hadisələrindən bəhs edərək həmin tarixi şəraitlə bağlı geniş təsəvvür formalaşdırdıqlarını gördük. Tarixi motivlər XV yüzillik şairlərinin əsərlərində geniş əhatə olunmuşdur. Yuxarıda nəzər saldığımız nümunələrdə bunun bariz ifadəsini gördük.

3.2. Dövrün ictimai hadisələri bədii yaradıcılıqda

XV yüzillik Azərbaycan ədəbiyyatı həm də onda dövrün başlıca ictimai hadisələrinin, cəmiyyətlə bağlı mühüm məsələlərin əks etdirilməsi ilə səciyyəvidir. Başqa sözlə, o dövr cəmiyyətini ideoloji baxımdan yönləndirən cərəyanların, o toplumun maraq dairəsinə daxil olan məqam və motivlərin əhatə olunduğu XV əsr şeiri məhz bu cəhətləri ilə də maraq doğurur. Təsadüfi deyil ki, “sənətkarlığın, xüsusilə şeir texnikasının son dərəcə güclənməsi, zəngin, çoxcəhətli obrazların yaranması, fəlsəfi fikrin, dünyəvi ideyaların və ictimai motivlərin daha da inkişafı bu

dövr poeziyasının başlıca cəhətlərindən” hesab olunur [7, s.19]. Bəhs edilən dövrün şairlərinin əsərlərində icimai-fəlsəfi, əxlaqi fikirlərə çox rast gəlinir. Onlar istər müdrik xalq deyimləri, istərsə də öz ibrətamiz kəlamları ilə zənginləşdirdikləri qəzəl və qəsidələrində insanları paklığa və gözəlliyə çağırır, dövrün ədalətsizliklərinə dərin ictimai kədər və təəssüf hissi ifadə edirlər. Çünki onları bir ziyalı və mütəfəkkir kimi yaşadıqları cəmiyyətlə, aid olduqları bəşəriyyətlə bağlı bütün məsələlər narahat edirdi və etməli idi. Bu xüsusda AMEA-nın müxbir üzvü Azadə Rüstəmovə yazırdı: *“Əlbəttə, heç bir dühanı tarixi-ictimai inkişafın fikri-estetik zənginlikləri prosesindən təcrid şəkildə alıb öyrənmək olmaz”*[91,s.99]. Yaradıcılıqlarını araşdırdığımız şairləri sevdirən əsas cəhətlər onların ictimai motivlərdən yan keçməyib əsərlərində cəmiyyəti maraqlandıran müəyyən mövzulara yer vermələri, xalq yaradıcılığından bəhrələnmələri və poetika qayda-qanunlarını gözəl bilmələri idi.

Dövrün şairlərinin toxunduğu problemlər haqqında oxuyuruq: *“Beləliklə, həyatı-İnsani hissələrin, insanın insan haqqındakı düşüncələrinin poetik təzahürü də XV-XVI yüzillər Azərbaycan ədəbiyyatını istiqamətləndirən problemlər sırasında idi. İnsan gözəlliyinin rəngarəng boyalarla təqdimi bu dövr şeirimizin aparıcı mövqelərindən biri olmuş, dövrün çox söz ustadı üçün bədii predmetə çevrilmişdi”* [6, s.92]. Tədqiq etdiyimiz dövrün sənətkarlarını birləşdirən və digər dövr şairlərindən fərqləndirən başlıca cəhət isə təsəvvüf kimi bir ictimai hadisənin düşünən beyinlərə, şüurlara güclü nüfuz etməsi idi. XIV yüzillikdən etibarən daha çox yayılıb özünə tərəfdarlar cəlb edən hürufilik və XV əsrdə böyük vüsət tapmış sufilik də mühüm ictimai hadisə kimi ədəbiyyata öz təsirini göstərməkdə idi. Orta əsr müsəlman Şərqində təsəvvüf təkcə ədəbiyyatda deyil, mədəniyyətin fərqli sahələrində, rəssamlıq, memarlıq, musiqi kimi digər sənət növlərində də öz izlərini buraxmaqda idi. Ədəbiyyatşünas alim Vəcihə Feyzullayevanın sufizmin Şərq şeirini yönləndirməsi barədə fikirləri maraqlıdır: *“Məlum olduğu kimi, Yaxın Şərq ictimai-bədii fikri uzun yüzilliklər davamlı bir təfəkkür sistemi hadisəsi olan sufizm ideyaları ilə sıx bağlı olmuş və onun mahiyyətinə varmadan müsəlman mədəniyyəti tarixinin bir çox səhifələrini elmi dəlillərlə açıqlamaq müşkül işdir. Sufizm Şərqin klassik poeziyasını əsrlərcə istiqamətləndirmiş, yüzlərlə görkəmli sənətkarların yaradıcılığının formalaşmasında*

onun mühüm rolu olmuşdur” [24, s.5]. Təsəvvüf ədəbiyyatı böyük bir coğrafi ərazidə təşəkkül taparaq inkişaf edir, dövrün ümumi ədəbi mənzərəsində, poetik mühitində öz izlərini qoyurdu. Yaradıcılığı təsəvvüf şeirindən uzaq olan şairlərin əsərlərində də sufizmin əlamətlərinə az-çox dərəcədə rast gəlinirdi.

Ümumiyyətlə, Orta əsrlər müsəlman Şərfinin mədəni-ictimai mənzərəsinin daha aydın təsəvvürünü yaratmaq üçün sufizm və təsəvvüf ədəbiyyatı haqqında bir qədər geniş anlayışa sahib olmaq lazım gəlir. Yaranma tarixi qədim dövrlərə gedib çıxan sufizmin Şərq ölkələrində, o cümlədən Azərbaycan ərazisində vüsət alıb yayılması neçə-neçə yüzilliklər ərzində baş vermiş hadisə idi. Bu haqda daha geniş təsəvvür yaranması üçün təsəvvüfün keçdiyi tarixi inkişaf yoluna və onun mahiyyətinə nəzər salmaq məqsədəuyğun olar. Sufizmin öz adını “sufi”, yəni “yundan toxunmuş qaba paltar” mənasını verən sözdən götürdüyü söylənilir. Bu barədə çoxlarının məlumatı vardır. Lakin yunla sufilərin dünyagörüşü arasında hansı əlaqənin olduğuna gəldikdə, belə düşünmək olar ki, istənilən halda vücuda heç də rahatlıq gətirməyən cod yundan paltar geyinmək zahidliyin, dünya nemətlərinə etinasızlığın əlamətidir. Sufilik də məhz aza qane olmaq, dünya ləzzətlərindən imtina etmək, bir növ, tərki-dünya həyatı yaşamağı özündə ehtiva edən bir təriqətdir.

Sufizmin VIII-IX yüzilliklərdə yarandığı ehtimal olunur. Sufi kimi tanınan ilk şəxs Əbu Haşim Sufidir. Mənbələr Əbu Reyhan Biruninin “sufi” kəlməsini tamamilə başqa şəkildə izah etdiyini göstərir. O, bu sözün yunanca “hikmət” mənasını verən “sofya” sözündən olduğu fikrini irəli sürmüşdür. Şübhəsiz ki, bu sözlərin yazılışında fərq olduğu üçün eyni mənşəli söz hesab etmək olmaz. Ümumiyyətlə isə bu fikir alimlər tərəfindən qəbul edilməmişdir. “Sufi” kəlməsini ilk olaraq, IX əsrdə Həsən Bəsrinin işlətdiyi deyilir. Qeyd olunduğu kimi, bu əsrdə, yəni islamın yaranmasından bir qədər sonra ərəblər arasında sufilik yayılmağa başladı.

Dünya həzzlərindən əl çəkən, nəfsini hər cür təhrikəddici amillərdən uzaq tutan, bu yolla da daxilini kin küdurətdən, tamahdan təmizləyən, saflaşdıran kəslər sufilik yoluna qədəm qoymuş sayılırdılar. Bunun üçün onlar ilk növbədə müəyyən mərhələlərdən keçməli idilər. Sufizmin yaranış və inkişafını tədqiq edən görkəmli şərqşünas Yevqeni Eduardoviç Bertels bu barədə yazır: “*Qeyd etməmək olmaz ki,*

psixoloji araşdırmalar sufizmin erkən nəzəriyyəçilərini məsələlərin qnoseoloji qaydada qoyuluşuna gətirib çıxarıb. Başqa sözlə desək, əslində, şəriət, təriqət və həqiqətdən ibarət üçlük eyni zamanda idrakın üç müxtəlif pilləsi ilə uyğunluq təşkil edir. Sufi nəzəriyyəçiləri bu üç pilləni bir çox müəlliflərin təkrar etdiyi maraqlı müqayisə ilə təsvir edirlər”[134, s.38]. Alimin haqqında bəhs etdiyi pillələr bunlardır: “elm-ül yəqin – məsələ, odun yandırıcı olduğunu bilmək, eyn-ül yəqin – odun necə yandırdığını gözü ilə görmək və həqq-ül yəqin – odda yanaraq bunu dərk etmək. Sufilərin nəfsə qalib gəlməyə çalışmaları, onları əhatə edən maddi sərvətə etinasızlığı saflaşaraq Tanrıya yaxınlaşmaq məqsədi daşıyırdı. Onlar əmin şəkildə Tanrıdan gəlib Tanrıya qayıdacaqlarına inanırdılar və bütün yaradılmışlarda ilahinin təcəssümünü görürdülər. Sufilik yolunu seçənlər özlərini hər yerdə haqqın təcəllasını görməyə alışdırırdılar. Hər hansı gözələ duyduqları sevgi də Tanrının yaratdığına duyulan sevgi idi.

Sufilər mənən və ruhən haqqa qovuşmaq yolunda ekstaz halına çatmağa, yəni bu maddi aləmdən təcrid olub yaradanın eşqilə “dolub-daşmağ”a can atırdılar. Buna nail olan sufi Allahın lütfünə layiq görülmüş hesab olunurdu. Musiqi bu təcridolma və vəcd halına yetişməyə vasitə rolunu oynayır. Eyni zamanda rəqlə də müşayiət olunan həmin musiqi dinləmə prosesinin bu cür adlanmasına səbəb “səma” sözünün ərəb dilində ifadə etdiyi “eşitmək”, “dinləmək” mənasıdır. Musiqi və əyləncənin xoş sayılmadığı müsəlman mühitində təsəvvüfün gətirdiyi bu qəbildən olan “yeniliklər”in necə qəbul edildiyi maraqlıdır. İslamın tədris olunduğu “mədrəsə”nin müqabilində sufilərin yığnaq yeri olan “təkkə”nin meydana çıxması haqda öz mülahizələrini bildirən türkiyəli alim Fuad Köprülünün “Türk ədəbiyyatı tarixi” əsərində oxuyuruq: “*“Mədrəsə”yə qarşı bir də “Təkkə” təşəkkül etdi...Mədrəsədəkilər “əhli-qal və əhli-zahir”, təkkədəkilər “əhli-hal və əhli-batin” idi; mədrəsə Allaha qarşı qorxu hissini, təkkə “sevgi” hissini təlqin edirdi; mədrəsə “zöhd və taat”ı təkkə “Rindlik və məlamə”ni tövsiyə edirdi. Mədrəsədəkilər müsəlmanların belə çox az bir qismini “əhli-cənnət” saydıqları halda, təkkələrdəkilər “Yetmiş iki millətə bir gözəl baxacaq” qədər geniş və alicənab duyğularla dolu idilər*” [116, s.152]. Alimin ətraflı və izahlı şəkildə apardığı bu qarşılaşdırmanı musiqi barəsində də müşahidə edirik. O,

sufilər məclisində musiqinin önəmini vurğulayaraq yazır: “*Mədrəsə “şeyr və musiqi”ni haram saydığı halda, təkkə vəcdə gətirəcək hər vasitəni, rəqsi, musiqini, şeyri rəva görürdü*” [116, s.152]. Bir sözlə, musiqi sufinin öz ilahi sevgi axtarışında, haqqın nuruna qovuşmaq cəhdində vəcdə gəlməsi üçün başlıca rol oynayırdı. Məhz bu səbəbdəndir ki, əsrlər boyu bu günümüzədək təsəvvüfün olduğu məkanda və məqamda daim musiqi iştirak etmişdir. Bu baxımdan “Təsəvvüf musiqisi” məfhumunun yaranıb zehinlərdə kök salması, xüsusilə türk mədəniyyətinə özünə yer etməsi təsadüfi deyildir.

Təsəvvüf dedikdə, həm də ağıla ilk olaraq irfan, hikmət kimi mənəvi zənginlik dərəcələri gəlir. Bir çox hallarda isə təsəvvüf və irfan ifadələri yanaşı işlədilir. Lakin onu qeyd etmək vacibdir ki, bunlar mənə baxımından fərqli məfhumlardır. Əgər təsəvvüf dünyadan əl çəkmə, nəfsi tərək etməyə əsaslanaraq haqqa qovuşmaqla nəticələnən zahidlik təriqətidirsə, irfan elmin, o cümlədən elmi məsələlərin öyrənilməsinə, haqqı tanımağa yönələn fəlsəfi fikirlər toplusudur ki, ariflər bunu savadla nurlanaraq, kəşflərlə dərk edərək əldə edirlər. Məhz buna görədir ki, arifin mərtəbəsi sufidən üstün hesab olunur. Sufizm təriqəti yarandıqdan sonra tədricən əhatə dairəsini genişləndirməyə başladı. Onun digər müsəlman ölkələri ərazisində yayılıb təşəkkül tapmasına bir sıra mühüm amillər təsir etdi. Monqol hücumları ölkələri viran qoyduğu üçün şairlər, xüsusilə də sarayda fəaliyyət göstərən qələm sahibləri diqqətdən kənar qaldılar.

Hökmdarları mədh edən şairlər əvəzində mükafat ala bilməyəcəkləri üçün artıq gözəl sənət nümunələri yaratmırdılar. Lakin XIII yüzilliyin sonu, XIV yüzilliyin əvvəllərində tədricən təriqət şeyirlərinin, xüsusilə də təsəvvüfi əsərlərin meydana çıxmasına şərait yarandı. Əmir Teymurun dövründə bu qəbildən olan nümunələrin yayılması daha çox rəvac tapdı. Bu dövrdən etibarən şairlik istedadı olan sufilər öz düşüncələrini poeziyaya köçürməyə başladılar. Onlar təsəvvüf rəmz və istilahlardan istifadə edərək fikirlərini təlqin edir və yayırdılar. Buna münbit şərait də var idi. Hücum və dağıdıcı yürüslərdən tənqə gəlmiş insanlar kimə inanacaqlarını, mənəvi nicat üçün kimə üz tutacaqlarını bilmirdilər. Bu səbəbdən onlar xanəqahlara meyli etməyə başladılar. Belə bir şəraitdə şəriətlə təriqət də bir birinə yaxınlaşdı. Həmin

dövrün ictimai-mədəni mənzərəsi tədqiqatçılar tərəfindən aydın təsvir edilir: *“Sufi şairi üçün şeir həsr edəcəyi obyekt artıq mövcud idi, bundan əlavə, bu kütlənin indi ona daha çox ehtiyacı var idi. Belə ki, o, müflisləşmiş, talanmış, incidilmişdi və hansısa bir təskinedici söz eşitmək istəyirdi. Sufi şairi dinləyicilərinə məhəbbətdən danışır, birləşməyi təlqin edir, onları qarşılıqlı dayaq-dəstək olmağa çağırırdı, heyvani fərdiçiliyin, həyat qoruyuculuğunun yerinə ümumi maraqları qoyurdu”* [134, s.53]. Təsəvvüf cərəyanının məhz bu cəhətləri ədəbiyyatın, xüsusilə də, farsdilli poeziyanın ənənələrinin qorunub gələcək nəsələ çatdırılmasını təmin etdi. Burada insanları cəzb edən ən əsas faktor isə “eşq” amili idi. Şairlərin bəhs etdiyi mövzular bu amil ətrafında qurulurdu. Türkiyəli ədəbiyyatşünas Cihan Okuyucu təsəvvüfün klassik şair üçün təməl ilham qaynağı olduğunu vurğulayır [121].

Ümumiyyətlə isə, sufilər özlərini “haqq aşığı” hesab etdikləri üçün şeirlərinin də Allah kəlamının təfsiri olduğu qənaətində idilər. Sufi təfəkkürlü ədəbiyyatın daha tez və geniş yayılmasından bəhs edən professor Mehdi Kazımov yazır: *“Dünyagörüşü sahəsində nəsr və xüsusilə də poeziya özünün geniş sufizm qatlarına görə incəsənətin digər növlərinə nisbətən özünü daha aydın biruzə verirdi. Bu qat bədii forma nöqtəyindən bütünlüklə sistemin janr-üslub göstəricilərinə daxil olmasına və yaradıcılarının adlarının klassik dövrün dahi qələm ustaları ilə bir sırada çəkilməsinə baxmayaraq, tədqiqatçılar tərəfindən ənənəvi olaraq, sufi qatı kimi dəyərləndirilir”* [145, s.5]. Təsəvvüfçülərin əqidəsinə görə, aşiqin, başqa sözlə desək, haqqı arayan sufinin şeiri Allahın insanda təcəllə etməsindən doğan heyrət və məstlikdən yararır. Şairin əsərləri isə maddi eşqi tərənnüm etməklə meydana çıxır. Sufi olmayan şairlərdə təsəvvüf şeiri əlamətlərinin mövcudluğu məsələsi də sufi poeziyasının getdikcə daha da geniş yayılması və xalq arasında heyranlıqla qəbul olunması ilə əlaqədar idi. Fuad Köprülü bu məqamı dolğun şəkildə qiymətləndirir və izah edir: *“Dərin və daha çox şairanə bir hüsn və eşq fəlsəfəsi ehtiva edən “Vücutiyyə” sistemi, heç sufiyanə mahiyyəti olmayan şeirlərin məzmununa da təsir göstərməyə başladı”* [116, s.154]. Qeyd etmək lazımdır ki, hürufilik təliminin bir çox tərəfdarları XV əsrin ortalarından başlayaraq tədricən digər yaxın fəlsəfi fikir cərəyanlarına qoşuldular. Buna səbəb hakim dairələrin sırf hürufi dünyagörüşünə

malik şair və alimlərə qarşı hücumları idi. *“XIV əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda meydana gələn və yayılan Hürufilik qurucusu Fəzlullah Hürufinin edamından sonra Teymur hakimiyyəti tərəfindən təqiblərə məruz qalaraq Anadoluya nüfuz etmiş, XV əsrin ikinci yarısından etibarən Rumeli (Türkiyənin Avropa əraziləri) torpaqlarına yayılmışdır”* [1, s.445]. Məhz bu “nüfuz etmə”nin nəticəsidir ki, Şamaxı, Təbriz və digər Azərbaycan şəhərlərindən çoxlu sayda hürufi fikirli qələm sahibləri Osmanlı torpaqlarına axın etdilər.

Bir qədər əvvəl haqqında danışdığımız Həbibli və Xəlili də belə şairlərdəndir. Lakin hürufiliyin bir ictimai hadisə və fəlsəfi cərəyan kimi get-gedə güclənməsi, başqa təriqətlərlə birləşməsi Osmanlı sarayında heç də xoş qarşılanmırdı. Fuad Köprülünün yazdığı kimi: *“O zaman Anadoluda və Rumelidə rast gəlinən heterodoks təriqətlərə mənsub dərvişlər arasında hürufi təbliğatçıları az deyildi. Fatih Sultan Məhmədin sarayına qədər nüfuz edən və nəhayət Mahmud Paşa ilə Fəxrəddin Əcəminin təsiri ilə yandırılaraq cəzalandırılan bu əqidə sahibləri heç nəyə baxmayaraq fəaliyyətlərini davam etdirdilər”* [116, s.374]. Beləliklə, hürufiliyin orada nüfuzlu bir təlim olaraq vüsət tapması nəticəsində çoxlu hürufi şairləri yetişdi. Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında Nəsiminin ən layiqli davamçısı kimi tədqiq edilən Rəfii, Üsuli və başqaları belə sənətkarlardandır.

XV yüzilliyin sonlarında daha bir ictimai proses baş verdi ki, bu da hürufilik təliminin bektəşilik təriqətilə birləşməsi, fikir və əqidə baxımından qovuşması idi. Bu səbəbdən də hürufi şairləri bektəşilik ocaqlarında cəmlənməyə başladılar. Təsadüfi deyildir ki, hürufiliyə aid tədqiqat əsərlərinin bir çoxunda hürufi ədəbiyyatın nümayəndələri ilə yanaşı bektəşi şairlərindən də bəhs olunur. Buna misal olaraq Sadeddin Nüzhet Ergünün əsərini göstərə bilərik [105]. Bu, təbii idi. Artıq XV-XVI yüzilliklərdə bu təriqətlərin nümayəndələri vahid mərkəzlərdə, təkkələrdə yığılıb fikir mübadilələri aparırdılar. *“Təqiblər nəticəsində bir çox hürufi Qələndəri təkkələrinə sığınaraq bu təriqətin strukturunda özünə yer tuturdu. Fəzlullah Qələndərilərin vasitəsilə ən yüksək Bəktəşi övliyası arasına girərək təqdis edilməyə başlandı”* [1, s.446]. Beləliklə hürufi fikri, düşüncə tərzini tamamilə yox olmadı və hürufilik digər təlimlərin içərisində belə öz mövcudluğunu davam etdirə bildi. Bundan əlavə,

vurğulandığı kimi, hürufi poeziyasının nümayəndələri sayılmasalar belə XV yüzillikdə yazıb-yaradan Azərbaycan şairlərinin bir çoxunun hürufilik təlimindən, özlərindən əvvəlki hürufi ədəbiyyatından təsirləndiyini, hətta faydalandığını görürük.

XV əsr şairlərinin əsərlərində ən mühüm yeri təsəvvüf mövzusu tutur. Klassik ədəbiyyat tədqiqatçısı Vəcihə Feyzullayeva dövrə bağlı yazır: *“XIII-XIV əsrlərdə olduğu kimi, XV-XVI əsrlərdə yazıb-yaratmış bir çox şairlərin yaradıcılığında da sufizm mövzuları, şübhəsiz, yer tutmuşdur. Lakin bu dövr Azərbaycan sufi ədəbiyyatı da, əsasən, panteist ruhda olmuş, sufizmin mütərəqqi, qabaqcıl meylləri şeirin ideya məhvarinə çevrilmişdi. Dövrün sənətkarları öz əsərlərində allahla təbiəti vəhdətdə alır, insanın yer üzərindəki mövqeyinə yüksək qiymət verirdilər. Şeirdə panteist dünyagörüşü XV-XVI əsr şairlərinin yaradıcılığına humanist ruh gətirir, pak-təmiz insan idealının yaranmasında mühüm rol oynayır”* [24, s.28]. XV yüzillik Azərbaycan poeziyasının parlaq simalarından Həqiqinin, Hamidinin, Həbibinin şeirlərində hürufi şairimiz Nəsiminin, Bədr Şirvaninin, Kişvərinin şeirlərində isə sufi, yəni təsəvvüf ədəbiyyatının təsiri açıq-aydın duyulurdu. Onlar bəzən öz dünyəvi düşüncələrini, ictimai fikirlərini də məhz hürufilik və sufilik pərdəsi altında təqdim edirdilər. Bu təriqətləri təmsil edən fikirlər həmin şairlərin ictimai-tarixi motivli əsərlərində öz düşüncələrini dolğun şəkildə əks etdirmək üçün bir vasitə rolunu oynayır. Cahənşah Həqiqi, Şah Qasım Ənvar, Şeyx İbrahim Gülşəni və s. sufi poeziyasını zənginləşdirən əsərlər müəllifidirlər. Onu da vurğulamaq vacibdir ki, XV yüzillik Azərbaycan şairlərinin təsəvvüf şeirləri əksər hallarda fars dilində yaradılmış olsa da, onların ana dilində yazdıqları əsərlərdə də təsəvvüfi istilahlər, sufizmi tərənnüm edən məqamlar yox deyil.

Təsəvvüf ədəbiyyatının inkişafını ciddi şəkildə araşdırıb təhlil edərək dəqiq və məntiqli qənaətlərə gələn türkiyəli alim Fuad Köprülünün qeydlərində oxuyuruq: *“...sufiyana şeir böyük bir inkişaf yolu qət edərək “Mövlana Cəlaləddin Rumi” kimi dərin və vəcdli bir ustadın əlində, bəlkə də ən mükəmməl şəklini aldı və ta Əbdürrəhman Camiyə gəlib çatana qədər çoxlu sənətkarlar yetişdirdi ki, bunların arasında Qasimül-Ənvar kimi böyük simalar var”* [116, s.151]. Türk ədəbi tərəküründə təsəvvüfün rolunu dərinlən araşdıran alim Qasım Ənvarı əbəs yerə

“böyük sima” adlandırmır. O, Qasım Ənvarın ömür yoluna bələd idi və Şərqi görkəmli mütəfəkkiri Şeyx Səfiəddin Ərdəbilinin davamçılarından olan bu irfan şairinin dövrünün söz və hikmət sahibləri tərəfindən hörmətlə qarşılandığını bilirdi. Şah Qasım Ənvar adı ilə məşhur olan şairimizin bütöv adı Seyid Müinəddin Əli bin Nəsir bin Harun bin Əbülqasım Hüseyn Sərabî Təbrizi idi. 1356-cı ildə Güney Azərbaycanda, Sərab şəhərində dünyaya gələn şair Təbrizdə təhsil almış, yeniyetməlik və gənclik dövrünü Şeyx Səfiəddin Ərdəbilinin oğlu Şeyx Sədrəddin Ərdəbilinin müridi olaraq, onun dərgahında keçirmişdir. Şairə “Ənvar” təxəllüsü də Şeyx Sədrəddin Ərdəbili tərəfindən verilmişdir. İrşada çatma icazəsini Şeyx Sədrəddindən alan Qasım Ənvar da bir mürşid olaraq ətrafına müridlər toplamışdır. Dövrünün irfan sahiblərinin böyük sevgi və hörmətini qazanan bu Azərbaycan şairinin Herat şəhərində təkkəsi də olmuşdur. Orada qaldığı müddətdə Əmir Teymurun oğlu Şaxrux Mirzəyə sui-qəsd edən Əhməd Lorla əlaqəsi olduğundan şübhəli bilinərək Heratdan çıxıb getməyə məcbur olan Qasım Ənvar Səmərqənd şəhərinə yerləşir. Sonralar isə şairin Xərcürddə və Ləngərdə yerləşdiyi, öz irfani fəaliyyətini bu yerlərdə davam etdirərək xalqa mərifət yönündə xidmət göstərdiyi məlum olur. 1434-cü ildə, ömrünün səksəninci baharında vəfat edən şairi xanəqahının həyatindəki bağda dəfn etmişlər.

Qasım Ənvar yaşadığı müddətdə təsəvvüfü təlqin və təbliğ etməklə yanaşı, sufizmdən bəhs edən “Ənisül-arifin” və “Ənisül-Aşiqin” əsərlərini də yazmışdır. Bu mütəfəkkir şairimizdən sonrakı nəsillərə fəlsəfi-didaktik mövzuda böyük ədəbi irs, lirik şeirlər Divanı qalmışdır. Dövrünün tərəqqipərvər şəxsiyyəti kimi tanınan alim və hökmdar Mirzə Uluqbəy Qasım Ənvara dərin rəğbət bəsləmiş, böyük şair, cığatay ədəbiyyatının layiqli nümayəndəsi Əlişir Nəvai Qasım Ənvarın məzarı üzərində möhtəşəm bir türbə tikdirmişdir. Bu hadisə Nəvainin ona olan sonsuz ehtiramının sübutudur. Bu türbə Teymurilər dövrünün sonlarına aid mötəbər memarlıq abidəsi sayılmaqdadır.

Şah Qasım Ənvarın poeziyasına Mövlana Cəlaləddin Rumi yaradıcılığının əhəmiyyətli təsiri olmuş, şair təsəvvüf mövzusunda, təsəvvüfü təlqin edən bir-birindən təsirli, axıcı, diləyatan şeirlər qələmə almışdır.

*Gəl gözəl, badə içək, bəsdə kədər,
Kim şərab içmədisə gördü zərər.
Çatdırır eşq bizi Həqqə bu gün,
Görməmişdir belə bir eşqi bəşər [9, s.240]*

Şeirdə Haqqa qovuşmağın yalnız eşqlə mümkün olduğu diqqətə çatdırılır, bu eşqin bəşəri yox, ilahi eşq olduğu vurğulanır. Eşqin təsəvvüfi anlamını ifadə edən daha bir nümunə:

*Dust məhmildə, yəni canda can.
Bəs cərəs neyçün edir böylə fəğan?!
Saqiya, dur mey gətir, başə çəkim
Məst olub sirlər açım mən an bə an.
Bircə küpdən olsa da bu al şərab
Onda vardır eşqdən min cür nişan.
Eşqdir daim bizə yol göstərən
Ki, odur insanın əsli hər zaman [9, s.239].*

Qasım Ənvar sufi eşqinin tam tərifini verərək insanın xilasının Yaradana və yaradılmışa eşq bəsləməkdə olduğunu, bəşər övladının yalnız eşqlə saflaşib düzgün yol tuta biləcəyini bildirir.

XV yüzillik Azərbaycan ədəbiyyatında təsəvvüfi görüşlərini geniş və aydın şəkildə ifadə edən digər bir şairimiz Cahənşah Həqiqidir. Mövlana Cəlaləddin yaradıcılığından əhəmiyyətli şəkildə təsirlənən Həqiqinin bəslədiyi böyük Tanrı eşqinin tərənnümünü bu misralarda görürük:

جز غم عشقت دلم را چاره نیست همچو من در عشق تو بیچاره نیست

[165, s.74]

(Qəlbimə sənə eşq dərdindən başqa əlac olmaz, Sənə eşqində mənim kimi biçarə olan yoxdur)

Şair qəlbindəki ilahi eşqin onun yaralı könlünə yeganə çarə olduğunu deyir.

Onun eşq barədəki fikirləri çağdaş dövrümüzə də səsləşir. Şairin fikrincə, eşq yerin-göyün keşiyində duran sayıq gözətçidir. Həqiqətən də dünyada nifrətin, qəddarlığın yerini sevgi və mərhəmət tutarsa əmin-amanlıq və asayiş bərqərar olar. Beləliklə şair haqq aşiqliyini əbədilik qazanmağın əsas şərti sayır və Allaha sidq-ürəklə bəndəlik etməyin kökündə ona böyük sevgi ilə bağlanmaq durduğu qənaətindədir. Həqiqinin təsvir və təlqin etdiyi eşq də məhz dünyanın təməlində duran sonsuz sevgidir. İnsanların qəlbini aydınlandıran, ruhunu nurlandıran, daxilini saflaşdıran əzəli, əbədi məhəbbətdir. Şair dəfələrlə öz məhəbbətinin Xosrovlə Şirinin məhəbbətindən üstün olduğunu dilə gətirir. Çünki, bu eşqin səfası cəfasından çoxdur. Bu ilahi sevgi əbədi xoşbəxtliyin təminatçısıdır. Həqiqinin əsərlərində hürufilik təliminin təsiri də öz parlaq ifadəsini tapmışdır. Bu təlimə görə hüsnündə, mənəviyyatında Allahın təcəssümü əks olunan kamil insan zəhmətkeş xalqın rifahına laqeyd yanaşan hakim sinfin ədalətsizliyinə qarşı məhz öz ağı, çalışqanlığı, ədaləti, rəhmdilliyi və mərhəməti ilə səfərbər olur.

Hürufilik təliminin yayılması hələ XIV yüzillikdə vüsət almağa başlamışdı. Bu təlimin bu cür inkişaf etməsinə tarixi, siyasi hadisələr, Teymurilərin hərbi yürüşləri mühüm təsir göstərirdi. Məlum olduğu kimi, bu dini-fəlsəfi təlimi yaradan və Şərqi ölkələrində yaymaqla tanınan şəxs Fəzlullah Nəimi olmuşdur. O, diyar-diyar gəzir, hürufilik ideyalarını təbliğ edirdi. Tədricən bu təlimin çoxsaylı tərəfdarları Nəiminin ətrafında toplaşdılar və onun ideyalarını yaymaqda fəal iştirak etməyə başladılar. Hürufilik görüşləri dərvişlərin, şairlərin dili ilə söylənilən şeirlər vasitəsilə də təbliğ edilirdi. İşgallardan tənqə gəlmiş, hakimiyyətdən narazı olan əhaliyə bu hərəkatın ideyalarını qəbul etdirmək heç də çətin deyildi.

Azərbaycan ərazisində təkcə hürufilik deyil, bir çox dini-fəlsəfi təlimlərin yayılması üçün münbit mühit mövcud idi. Bu barədə oxuyuruq: *“Ölkədəki sosial qarşıdurmaların son dərəcədə kəskinləşməsi qeyri-ortodoks cərəyanlar fəlsəfəsinin sürətli inkişafına və onların şərqi peripatetizmi fəlsəfəsi ilə qarşılıqlı təsirinə səbəb olurdu”* [143, s.141]. Məhz belə bir şəraitdə sufizmdən törəyən bir təlim-hürufilik meydana çıxmışdı. Bu təlimin ideyalarına görə, insan Adəmin oğlu olmaqla Allahın surətində xəlv olunmuşdur. O, ilahi kəlamın ən kamil təzahürüdür. Allahın zatında

mövcud olan iyirmi səkkiz və ya otuz iki hərf Adəmdə zühur etmişdir. Hürufilərin fikrincə, Allah Adəmin, o cümlədən yaratdığı hər insanın surətində iyirmi səkkiz, yaxud, otuz iki hərfi nəqş etmişdir. Bu isə insan simasında Quranın təzahürü deməkdir. Çünki Qurani-Kərim iyirmi səkkiz hərfə yazılmış, Məhəmməd peyğəmbər iyirmi səkkiz hərfə danışmışdır. Otuz iki rəqəmi isə hürufilik təliminin banisi Fəzlullah Nəiminin “Cavidannamə”sindən gəlir. Belə ki, həmin əsər otuz iki hərfə yazılmışdır. Hürufi təliminə görə, insan surətindəki xətlərin də sayı iyirmi səkkizdir. Bu səbəbdəndir ki, insanın üzündəki xətlərlə Quran ayələri arasındakı bağlılıq hürufi poeziyasının əsas motivlərini təşkil etmişdir. Hürufizmin əsas müddəaları isə əsasən bu dini-fəlsəfi cərəyanın banisi olan Fəzlullah Nəiminin məşhur əsərlərində yer almışdır. *“O, “Məhəbbətnamə”, “Novmnamə”, “Ərşnamə”, “Cavidannamə” və sair əsərlərində hürufizmin elmi-nəzəri prinsiplərini ətraflı şərh etmişdir. “Cavidannamə” hürufizm təliminin ensiklopediyasıdır”* [69, s.14].

Hürufilik insanları ədalətsizliyə qarşı barışmaz mövqə tutmağa səsləyir, yalnız kamil insanın qaniçən hakimlərə qarşı mübarizə edə biləcəyi fikrini irəli sürürdülər. Həmin o mükəmməlliyə isə hürufiliyin göstərdiyi mənəvi saflaşma, əxlaqi təkamül vasitəsilə çatmaq olardı. *“Hürufilər sufilikdəki ilahi eşq fəlsəfəsini qəbul etməklə, əqlə də üstünlük verir, öz varlığında olan ilahi nuru dərk etmək üçün insanın əqli təkamül yolu keçməsinə xüsusi qayğı göstərirdilər”* [6, s.81]. Bu təlimdə Allahın təcəssümünü daşıyan kamil insanlar öz zəhmətkeşliyi, rəhmədilliyi, səxavət və ədaləti ilə sadə xalqın mənafeyini düşünməyən hökmdarların zülmkarlığı və ədalətsizliyi əleyhinə silahlanırlar.

Fəal panteist cəhətlərinə görə, hürufilik, get-gedə böyük bir ictimai hərəkətə çevrilərək Yaxın Şərqi səs salır. Bu dini-fəlsəfi təlimin geniş vüsət tapması əlbəttə ki, hürufi fikirli şairlərin yazıb-yaratması fonunda baş verirdi. Məlum olduğu kimi, əslən Təbrizdən olan Fəzlullah Nəiminin özü də fəlsəfi mövzuda yazılmış silsilə şeirlər müəllifidir. Təsadüfi deyil ki, hürufiliyin daha geniş yayılmasında müstəsna rolunu oynayan İmadəddin Nəsimi də təxəllüsünü onun təxəllüsünə həmahəng olaraq seçmişdir.

XIV yüzillikdə hürufilik təriqətinin Türkiyə, İran və ərəb ölkələrində əsasən Nəsiminin şeirlərilə yayıldığı hər kəsə məlumdur. Azərbaycanın Şimalında, yəni

Şirvanda isə bu təlimin tanınmasında Nəsimi ilə birlikdə Əbülhəsən Əliyül-Əlanın da xüsusi xidmətləri olmuşdur. İnsanı müti deyil, azad, kamil varlıq olaraq qiymətləndirən hürufilər idarə etdikləri insanları qul kimi gören hökmdarlar tərəfindən nə qədər təqib edilsələr də, nə qədər vəhşi münasibətlə qarşılaşsalar da öz fikir və görüşlərini yaymağa davam edirdilər. Belə ki, XV yüzillikdə də hürufi ideyalarını əks etdirən poeziya nümunələri yaranmaqda davam edirdi. Bu hal həm Azərbaycan, həm Türkiyə, həm də Orta Asiya şairlərinin əsərlərində müşahidə olunurdu. Nəsimi poeziyası uzaq diyarlarda belə tanınaraq bir çox müəlliflərin yaradıcılığına öz güclü təsirini göstərmişdi. Türkiyəli ədəbiyyatşünas Fuad Köprülü Nəsimi irsinin dərin təsir gücündən bəhs edərək yazır: *“...Nəsimi böyük bir şairdir. Sufiyana lirizm onda çox qüvvətli və çox ahənglidir...XV və XVI yüzilliklərdə Anadoluda yetişən bütün hürufi şairləri Nəsimini təqlid etmişlər. Azərbaycan ədəbiyyatında isə Həbibidən, Xətəidən, Füzulidən başlayaraq bu təsir son zamanlaradək özünü göstərmiş, hətta cığatay ədəbiyyatı dairəsində də Nəsiminin şöhrəti və nüfuzu daim diqqəti çəkmişdir”* [116, s.363].

XV yüzillikdə də hürufilik təsir ilə şeirlər yazan istedadlı müəlliflər arasında Mirzə Cahanşah Həqiqi xüsusi yerə, çəkiyə malikdir. Həqiqinin şeirlərində Nəsiminin yaradıcılığının birbaşa təsiri açıq-aydın duyulur. Buna baxmayaraq Həqiqini sırf hürufi şairi hesab etmək yanlış olardı. Şair bir qəzəlinde “hüsnə ibadət”dən danışaraq gözəlliyə səcdə etmək lazım gəldiyini vurğulayır.

*Xülq iləvü cəmal ilə məndən apardı mənliyi,
Afərin ol cəmilənin xülqüləvü cəmalinə.
Əhsəni - hüsnü - surətə səcdə gətir, ibadət et,
Ta biləsən bu surətin hüsnü nədir, cəmalı nə.*

[165, s.268]

Həqiqinin bu şeiri bizə Nəsiminin məşhur qəzəlini xatırladır. Nəsimi irsinin yorulmaz araşdırıcısı Səadət Şıxıyeva yazır: *“İlk nümunələrini əsasən fars dilində ifadə edən bu təlimin təmsilçiləri daha sonralar türkcə şeirdə düşündürücü əsərlər ortaya qoyaraq geniş miqyasda bir ədəbi məktəb qura bildilər...Hürufilik*

dünyagörüşü Həqiqi, Xətai kimi hökmdar şairlərə, Rövşəni, Gülşəni, Niyazi kimi təriqət mürşidlərinə, Heyrəti, Üsuli, Həbib, Füzuli kimi ustad şairlərə təsir göstərmiş, Türkiyədə Bəktəşilik, İranda Əhli-Haqq kimi təriqətlərin yalnız terminologiyasını deyil, düşüncə tərzini də yönləndirmişdir” [127, s.1507]. Əsərlərində hürufiliyi təbliğ və tərənnüm edən fikirlərin geniş yer aldığı şair yaşının, həyat və fəaliyyət təcrübəsinin ona verdiyi müdrikliklə gəldiyi qənaətləri, çıxardığı nəticələri bir neçə misrada yığcam şəkildə ustalıqla ifadə edə bilmişdir.

Həqiqi sadə, anlaşıqlı dildə qələmə aldığı oxunaqlı şeirlərində bu dünyada düzgün yaşamağın yollarını izah edərək başqalarına həyat dərsi verir. Heç nəyin və heç kimin yerini dəyişik salmadan necə ömür sürmək mümkün olduğunu, ən əsası isə “nəfsi unutmaq”ı, tamahdan əl çəkməyi öyrədir. Cahənşah Həqiqi Orta əsrlərin dini-fəlsəfi təmayüllərinin təsiri ilə şeirlər ərsəyə gətirən müəllifdir. Onun anadilli şeirimizin inkişafına əhəmiyyətli şəkildə təsir edən türkcə əsərlərindən başqa farsca yazdığı şeirlər Divanı da vardır.

Həqiqinin qələmə aldığı əsərlərdən onun hürufilik təlimindəki mistikadan çox, insan övladını yüksəldən, humanizmə söykənən dəyərlərə yer verməyə çalışdığını görmək olar. Onu da vurğulamaq yerinə düşər ki, Həqiqinin hürufiliyi təmsil edən əsərlərində Nəsimi yaradıcılığında dini xurafata, qəddarlığa, ehkamçılığa, sosial ədalətsizliyə yönələn qatı etiraz duyulmur. Üsyankarlıq, zəmanədən giley cəhətləri bu şeirlərə bir qədər yaddır. Bu mənada Həqiqinin ictimai fikirləri dünyəvi xarakter daşıyırdı və daha qlobal məsələlərə işıq tuturdu. Sözsüz ki, burada onun hökmdar mövqeyi də təsirsiz ötürməyib.

Cahənşah Həqiqinin qəzəllərində insan camalının Allahın kəlamına, Quran ayəsinə bənzədilməsi, Haqq nurunun sevgili obrazında təcəssüm etməsi fikri bu cür ifadə olunur:

*Lövhi-məhfuzini ta gördü kəlam əhli sənin,
Ayəti-hüsniinə Quran dedilər, gerçək imiş...
Əhli-təqva ki, sücud eylədi vəchində sənin,
Sacidi-surəti rəhman dedilər, gerçək imiş*

[165, s.222]

Cahanşah Həqiqinin əsərlərində sırf hürufi ifadələri olan “ayəti-vəch”, “müşəf”, “surəti-rəhman” və “xətt” kimi kəlmələrin sıx-sıx işləndiyini görürük. Şair insanın ruhi təkamül vasitəsilə Allaha yaxınlaşdığına, ilahi sevgi ilə Onunla vəhdətinə qəlbən, ruhən inanır və insanın bu yolla əbədiliyə qovuşduğunu şeirlərində tərənnüm edir. Bu hal insanı dünyaya, cəmiyyətə, həyata daha məsuliyyətli yanaşmağa, öz davranışında kamil, ali insan nümunəsi göstərməyə həvəsləndirir. Şairlər də öz humanist düşüncələrini ifadə etmək üçün, insanı daha yüksək keyfiyyətlərə malik bir varlıq olaraq görməyə çalışdıqları üçün belə bir missiyanı üzərlərinə götürürdülər. Bu missiya bəşər üçün faydalı, insanlıq aləmi üçün layiqli ola biləcək şəxsiyyətlər yetişdirmək məqsədi daşıyırdı. *“Hürufilyin konkret həyati mənası onda idi ki, fəal bir qüvvə kimi qiymətləndirən insanın qarşısına özünü dərk etmək kimi böyük bir vəzifə qoyurdu. Özünü dərk etmək üçün insan, hər şeydən əvvəl, öz kimliyini müəyyən etməli, cəmiyyətdə öhdəsinə düşən vəzifəni başa düşməli, ictimai ədalətsizliyi,...pis əməlləri aradan qaldırmaq barədə düşünməli, yalnız düşünmək deyil, əməli iş görməli idi”* [18, s.10]. Cahanşah Həqiqinin ifadə etdiyi fikirlər, arzu və tövsiyələr də məhz bu məqsədə yönəlmişdi, bu məramdan xəbər verirdi. Şair məhz belə bir yolu tutmuş insanı tərənnüm edir, onu daha ali, daha uca məqamda, daha yüksək keyfiyyətlər içində görmək istədiyini dilə gətirir.

Yaradıcılığında XV əsr Şerqinin ədəbi, ictimai mühitini, fəlsəfi fikir dünyasını, təriqət görüşlərini əks etdirən Həqiqi əsərlərilə dövrünün mədəni mənzərəsini canlandırmışdır. Bu sərəkdə şairimiz haqqında oxuyuruq: *“Cahanşah Həqiqi dövrünün görkəmli sənətkarlarından biri idi. O, Xaqani, Nizami şeirlərinin gözəl varisi, Fəzlullah Nəimi və Nəsimi ənənələrinin davamçısı olmuşdur. Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli və XV-XVI əsrlərin bir sıra başqa şairləri Həqiqi irsindən bəhrələnmişlər”* [7, s.345]. Etiraf etmək lazımdır ki, özündən əvvəlki şairlərin ənənələrini mənimsəyib özündən sonrakı ədəbi nümayəndələrə ötürdüyü üçün o, nəinki, Azərbaycan poeziyasında, ümumşerq ədəbiyyatında da xüsusi yeri olan sənətkarlardandır. Qeyd edilir ki, *“Şairin məhəbbət mövzusunda şeirlərində bəşəri hisslərin romantik tərənnümünə də, eşq anlamında dünyəviliyə də, məcazdan həqiqətə aparan yolun incə, bədii deyimlərinə də rast gəlmək olur. O, eşqin dəruni*

həyəcanlarını yaşamış şairlərdəndir” [7, s.346]. Həqiqinin farca şeirlərindən birində oxuyuruq:

خیمهٔ آفاق یزدانست عشق
سایبان عرش رحمانست عشق
عشق هم نورست وهم ظلمات ران
از زمین و تا به هفتم آسمان
ما ز خلقت عشق را دریافتیم
شمع دل در سوزاو بگداختیم

[165, s.49]

(Eşq Yaradanın qurduğu dünya çadırıdır. Eşq mərhəmət səmasının keşikçisidir. Eşq həm nurdur, həm də zülməti yerdən göyün yeddinci qatınadək qovandır. Biz eşqi yaradılışdan tapmışıq. Qəlb şamını onun yangısı ilə alovlandırmışıq.)

Təsəvvüf mövzusunda yazılmış bu məsnəvi parçasında ilahi eşq, Tanrı sevgisi tərənnüm olunur. Şair eşqi, sevgini Tanrı tərəfindən qurulmuş dünya çadırı hesab edir. O, eşqin hər şeydən ucada durduğunu, mərhəmətin ondan qidalandığını vurğulayır. Şair eşqin zülmətin qənimi olduğunu deyir və onu bəşəriyyəti pisliklərdən qoruyan çadıra bənzədir. Cahanşah Həqiqi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında əsasən lirik şeirlər müəllifi kimi tanınsa da, onun kifayət qədər ictimai məzmunlu qəzəl və tuyuqları da vardır.

Yaradıcılığında bəşəri və ilahi sevgi, insanpərvərlik, düzgünlük, ədalət kimi duyğu və keyfiyyətlərin tərənnümünə geniş yer verən Həqiqinin əsərlərində həm də dünyanın faniliyi, dünya malına tamah salmamaq barədə fikirlərə rast gəlirik. Tuyuqlarının birində zalım dünyaya, zəmanənin vəfasızlığına qarşı mübariz olmaqdan bəhs edir.

*Aləmi-qəddarə əğyar ol, könül,
Yar ilən yari-vəfadar ol, könül,
Canı qurban eylə bərdar ol, könül,
Vəhdətin kuyində pəndar ol, könül.*

[165, s.307]

Şeirlərində türklərə məxsus insanpərvərliyi tərənnüm edən şair zülm etməyin,

xalqa əziyyət verməyin əsl sərkərdələrə yaraşmadığını vurğulayaraq bununla həm övladlarına, həm də digər gənc hökmdarlara humanist, ədalətli olmağa can atmalarını tövsiyə edir:

*Xosrova, çox zülmü bidad eyləmə,
Aşiqi manəndi-Fərhad eyləmə,
Əzmi-hicran, cövr bünyad eyləmə,
Müddəinin könlünü şad eyləmə [9, s.259].*

Nəzərdən keçirdiyimiz bu tuyuqda şair sanki öz xələflərinə şahlıq dərsi verir, onlara hökmdar olmağın xalqa zülm etməkdən ibarət olmadığını başa salmağa çalışır. İnsanların başına gələn bəlalərin bir çoxunun səbəbini də şair artıq tamahda, acgözlükdə gördüyünü qeyd edir.

*Sirri-hikmət künti-kənzin razıdır,
Arifi-vəhdət anın dəmsazıdır,
Eşqbazi beh ze şətrəncbazıdır,
Nəfsini qət eyləyənlər qazıdır [9, s.258].*

Sənətkar öz nəfsinə qalib gələnlərə rəğbətini ifadə edərək onları qazi, qəhrəman adlandırır. Onun əsərlərindəki insanpərvərliklə ana dilində şeir yazmağa üstünlük verməsi birlikdə Həqiqini mühüm tarixi şəxsiyyət, əsl sənətkar olaraq tanımağa imkan verir. Şairin qəzəllərinin birində oxuyuruq:

*Ol hüsn ilə xəti xalə təhsin,
Ol müshəfi-layəzalə təhsin.
Ol abi-həyati-canfəzayə,
Ol çeşməyi-zülcəlalə təhsin.
Arif deyil ol ki, qıldı daim,
Bu dünyavü mülkü malə təhsin [9, s.251-252].*

Həqiqi dünya malına meyl edənlərin deyil, mənəvi zənginliklərə yiyələnməyə çalışanların “arif adamlar” adlandırıldığına diqqət çəkməyə çalışır.

*Düşmə zamanə fikrinin dərdi-səriü xəyalinə,
Olma həris dünyənin gəncinə, mülkü malinə.*

[165, s.268]

Bəşəriyyətin ən böyük bəlası sayılan, əsrlərdən bəri yer üzündə çoxlu müharibələrin baş verməsinin əsas səbəbkarı olan hərisliyə, acgözlüyə və istibdada bir hökmdar tərəfindən bu şəkildə tənqidi münasibətin bildirilməsi Cahanşah Həqiqinin lirik şeirlər müəllifi olmaqdan əlavə həm də ictimai-siyasi mövzularda dərin, müdrik fikirlər yürüdən mütəfəkkir kimi yetişdiyini nümayiş etdirir. Onun bütün yaradıcılığı boyu biliyə, ədəbə böyük önəm verdiyini, elm və gözəl əxlaqı insanlar üçün başlıca sərvət hesab etdiyini görmək olar.

Bədr Şirvani irsi də ictimai mövzuların geniş yer verildiyi, ictimai hadisələrin əks olunduğu zəngin poeziyadır. XV yüzillik ədəbiyyatımızın bu istedadlı nümayəndəsi də əsərlərində zəruri bildiyi ictimai məsələlərdən bəhs etmişdir. Onun yaşadığı dövrdə hökm sürən ictimai mənzərəni aydın görüb dəqiq təhlil edə bilməsinə səbəb saray ədəbi mühitində yer alması, bir çox hadisələri yaxından izləməsi və əsrinin məşhur ziyalı şəxsləri ilə ünsiyyətdə olması idi. Bədr Şirvani də digər mütərəqqi şairlər kimi şeirlərində heç zaman aktuallığını itirməyən sosial ədalət məsələsinə toxunmuşdur. Biliyi, təcrübəsi, istedadı olmayanların pula və mənəbə layiq görüldüyü halda istedad sahiblərinin bütün bünlardan məhrum olması, qısacası, layiq olduqları dəyəri görməməsi məsələsi şairi daim narahat edirdi. Bədr Şirvani azərbaycanca qələmə aldığı şeirində bütün bunlara öz gileyli münasibətini bildirərək deyir:

*Arpa tək bənzim sarardı, buğda yüzün görmədim
Nə ayağım puhə vardı, nə ələ gəldi təğar.
Atıma bir çəng arpa, mənə bir bişmiş tügi
Hiç yerdən gəlmədi billah, tanuqdur kerdiqar.*

[153, s.493]

Bu cür şikayət motivlərinə şairin insanların vəfasızlığı, etibarsızlığı ilə bağlı fikirlərinin əks olunduğu şeirlərində də tədadiyən edirik. İnsanların vəfaya, sədaqətə xilaf çıxmalarından narazılıq notları Bədr Şirvaninin azərbaycanca yazdığı şeirlərində bu cür səslənir.

*Görmədim bir yar canı doğrusu bu mülkdə
Xamı ağyar idilər, qövli yalan, nasazqar
Bədr idim, dövrən cəfası qamətim qıldı hilal
Qalmışam sərgəştə bu dövri-fələkdə zərrəvar.*

[153, s.493]

Şair ictimai məzmun daşıyan bu şeirində həyatın çətinliklərindən, dövrün ona qarşı etdiyi haqsızlıqlardan şikayətlənir. Dost bilib inandığı şəxslərdən yalan və xəyanət gördüyünü böyük təəssüf hissilə dilə gətirən şair onları “ağyar” adlandırır. Bütün bunlar Bədr Şirvaninin incə şair ruhunu incitsə də o bir sənətkar kimi həyatın gözəlliklərini vəsf etməkdən qalmır. Yurdunun əsrarəngiz təbiətini və bənzərsiz gözəllərini böyük ustalılıqla tərənnüm edən şair gözəlliyi qiymətləndirmək bacarığını ən yaxşı şəkildə nümayiş etdirə bilmişdir. Bədr Şirvaninin əsərlərində hürufi sənətkarların işlətdiyi ənənəvi sözlərə də təsadüf edilir. Bu heç də onun hürufilik təriqətini yayan şairlərdən olması demək deyil. Bədr Şirvani hürufi şairi olmadığını öz dili ilə aydın şəkildə ifadə etmişdir.

*ایا یگانہ دوران تویی کہ میدانی ز حال من کہ چه در مانده ام بچنگ عنا
اگر بعین عنایم ز زر نہی نقطی بدل شود بیکی نقطہ آن عنا بغنا
مرا ز مردم فضل اللہی شمر نکنی کہ میکنم ز معانی سخن بحرف و ہجا*

[153, s.545]

(Sən ey dövrənin bir dənəsi! Mənim halımdan ki xəbərdarsan. O halımdan ki, “əna” (zülüm) əlinə düşmüşəm. İnayətlə baxıb mənim “əna”ma (zülümə) bircə nöqtə qoysan “əna” sözü “ğina” (sərvət) ilə əvəz olunar. Hərflərin və hecaların anlamından söz açdığımıza görə məni Fəzlüllah tərəfdarlarından biri hesab etmə)

Bədr Şirvaninin hürufi şairi olmadığı yuxarıdakı beytlərdə dəqiq olaraq vurğulanmışdır. Bu səbəbdən həmin mövzuda müzakirəyə ehtiyac görünmür. Bədr

Şirvani də əksər şairlər kimi gözəllərə ithafən yazdığı şeirlərində əslində hər insanda görməyi arzuladığı gözəl cəhətləri, fiziki və mənəvi məziyyətləri vəsf edirdi. Şair mükəmməl insanın obrazını məhz bu cür, təsvir etdiyi kimi görürdü. Onun tərifləyib irəli çəkdiyi əsər qəhrəmanı, bütün müsbət xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirən ideal insanın şair tərəfindən yaradılmış obrazı idi.

راست میگویم مرنج از راستی راست رو باش و بزرگ روزگار

[153, s.517]

(Doğrunu söyləyirəm, doğru sözdən incimə! Dövrünün başcısı, böyüyü olmaq üçün doğru yolla get!)

Bir sıra qəzəllərində isə şair təsvir etdiyi dilbərə gözəlliyinin qayğısına qalmaq, heç nəyin əbədi olmadığını xatırladır. Əslində bu fikir bütün insanlığa ünvanlanan bir çağırış kimi ictimai mənə daşıyır. Şairin bəşəriyyətə ötürmək istədiyi mesaj ondan ibarətdir ki, əgər insanlar sağlamlıqlarının, gözəlliklərinin qayğısına qalıb bu dünyanın və onun mövcudatının gözəlliyini korlamağa deyil, qorumağa çalışsalar, nə müharibələr olar, nə də ekologiya problemləri baş qaldırar. Şairin bəşər övladından gözlədiyi davranış məhz budur.

Yuxarıda bəhs olunan cəhətlərin fərqli şəkillərdə Kişvəri yaradıcılığında da özünü göstərdiyini deyə bilərik. Görkəmli tədqiqatçı və salnaməçi Məhəmmədəli Tərbiyətin müəllifi olduğu “Danışməndani-Azərbaycan” adlı əsərdə Kişvəridən Nemətullah Kişvəri Dilməqani kimi bəhs olunur [97]. Əsasən türk cığatay ədəbiyyatının məşhur nümayəndələrindən olan böyük mütəfəkkir şair Əlişir Nəvai irsindən təsirlənərək yazdığı şeirləri ilə tanınmışdır. Şairin 2010-cu ildə nəşr olunmuş Divanını tərtib edərək ona ön söz yazan Məhəmmədəli Hüseyni Kişvəri əsərlərinin başlıca motivlərindən danışarkən bunları qeyd edir: “*Şairin lirikası ümumiyyətlə real bir həyatla əlaqədardır. Şeirlərində o, real həyati sevgisini, bununla bağlı hissiyatını, eşqi yolunda dözdüyü məhrumiyyətləri aydın şəkildə əks etdirmişdir*” [64, s.15]. Şairin əsərlərində inciklik və giley motivləri qabarıq nəzərə çarpır. Bundan əlavə o, müasiri olduğu bir çox sənətkardan fərqli davranaraq cəmiyyətdə cərəyan edən mürəkkəb hadisələrə, öz dövrünün aktual məsələlərinə münasibətdə daha obyektiv və

ayıq-sayıq mövqe tutmuşdur. Bu mövqeni onun şeirlərində ifadə etdiyi fikirlərində sezmək mümkündür.

Kişvərinin Nəvidən təsirlənməsi o dövr üçün təbii hal idi. Onun şeirlərində böyük ictimai kədərlə yanaşı güclü məhəbbət və dərin eşq də vardır. Klassik ədəbiyyatımızın görkəmli tədqiqatçılarından olan AMEA-nın müxbir üzvü Azadə Rüstəmovə Kişvəri şeirinin ideya mövzuları barədə yazır: *“Olur ki, şair məhəbbət mövzusunda həyata, zamana, çağının insana qənim kəsilmiş ab-havasına yönəlmiş şikayətlərinin, nisgillərinin, etirazlarının simvolu kimi bəhrələnir və bu zaman Kişvəri lirikasında sonradan Füzuli irsində daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpacaq vətəndaşlıq kədəri notları da özünü göstərir. Şeirində zaman-zaman duyulan, seçilən qəriblik-kimsəsizlik əhvali-ruhiyyəsi də buradandır və nəzərimizcə yenə də sonralar Qövsü Təbrizi, Vidadi əsərlərində müşahidə edəcəyimiz mənəvi qəriblik, doğmalar içərisində olan kimsəsizlik motividir”* [6, s.96]. XV əsr poeziyasında vəfa, dostluq, şikayət kimi motivlər də geniş yer alır. Dövrün istedadlı şairi Nəmətullah Kişvəri isə bu mövzuları şeirinə gətirərkən öz həyatından, şəxsi mövqeyindən çıxış etmişdir. Onun yaradıcılığında humanist ideyaların rolu haqqında oxuyuruq: *“Saray şeiri ənənələrindən uzaqlaşmaq, poeziyasının həyatla əlaqəsini qüvvətləndirmək, şeiri xalqın malına çevirmək, humanizm Kişvəri lirikasının aparıcı xəttini təşkil edir”* [7, s.264].

Qəzəllərinin birində bədxahların sözü ilə dostlarının ondan ayrı düşdüyündən gileylənən şair bunu həzin bir dillə belə ifadə edir:

*Dustlar guya ki, düşmən sözünü guş etdilər
Kim, bizi yekbarə xatirdən fəramuş etdilər.
Bizdən ayru bəzmi-işrət içrə bolsun nuşi-can,
Dolu-dolu bivəfalıq cami kim, nuş etdilər* [63, s.22].

Burada həssas qəlbli şairin dilindən incikliklə yanaşı sədaqətsizliyə kinayə ifadə olunduğunu da görürük. Həyatın mürəkkəb və keşməkeşli zamanlarında bəzi üzdənirəq dostların üz döndərməsini, hətta düşməne çevrilməsini Kişvəri bu sözlərlə

ifadə edir:

*Aşına yad oldu məndən, dust düşmən aqibət,
Vəh kim, ol naaşına həddən aşurdu yadlıq.*

[9, s.305]

İnsanın dost-düşməndən, qohum-qardaşdan aralı düşməsini, bir sözlə ictimai həyatdan kənar qalmasını faciə və bədbəxtlik kimi dəyərləndirən və insan cəmiyyətində normal ünsiyyətin nə qədər böyük əhəmiyyət daşdığını bilən Kişvəri bu xüsusda yazır:

*Düşmüşəm gəm gülbəsində natəvan, ey vay kim,
Yar bilməz dərdimi, əğyar sormaz halımı* [9, s.312]

Ədəbiyyatşünas alim Azadə Rüstəmovə şairin öz düşüncələrini ictimai mövzuların fonunda necə gözəl və dolğun ifadə etdiyini vurğulayaraq yazır: “*Kişvəri poeziyasında dövrün ictimai hadisələri ilə bağlı şairin içdən gəlmə duyğuları ilə həmahəng lirik şeir nümunələri də vardır. Bu kimi nümunələrdə Ağqoyunlu hökmdarı Sultan Yaqubla Kişvəri əlaqələri, Kişvərinin şair və vəzir Əlişir Nəvəiyə ehtiramı, Kişvəri və Həbibə dostluğu və s. kimi tarixi misallar öz əksini tapır*” [6, s.96-97].

Azərbaycan poeziyasının hürufi şairi hesab edilən daha bir nümayəndəsi də XV yüzillikdə yazıb-yaratmış Həbibidir. Yaradıcılığında Nəsiminin güclü təsiri görünən bu Azərbaycan şairi barədə ilk məlumatlar Orta əsrlərdə tərtib edilmiş təzkirələrdə verilmişdir. Dövrünün elm və sənət sahibləri Həbibiyə biliyinə, hazırcavablığına, geniş dünyagörüşünə görə rəğbət və hörmət bəsləmişlər. Şairin yaradıcılığında kamil insan məsələsinə xüsusi yer verilmişdir. Həbibə insan surətinin tərənnümündə tam bir hürufi şair kimi çıxış edir. O, Allahın təcəssümünü özündə əks etdirən insan camalının cizgilərinə, ümumiyyətlə insan obrazına bildiyi ən müsbət, ən gözəl xüsusiyyət və anlamları yükləyir. Tədqiqatçı Gülçin Babayeva şairin əsərlərində önə çəkilən mühüm xüsusiyyətlər barədə yazır: “*Həbibiyə görə, sufi ideyaları ədalət, mərdlik, insanpərvərlik, qeyrət rəmzlərini bildirir. Onun ifadə etdiyi obrazda “yol əri” olan salik ilahi nurun işığına doğru gedir, kamilləşir və qüdsləşib ilahi nura qovuşur*” [12, s.45]. Hürufilikdə insanın mənən zəngin olması təbliğ olunur. Hürufilər cahillik və savadsızlığın mənəvi cəhətdən yoxsulluğa aparıb çıxardığına

inanırdılar. Buna görə də hürufilik təliminə görə, elm öyrənmək zəngin mənəviyyatın əsaslarından biri hesab olunurdu. Hürufilik tərəfdarları haramın, qanun pozuntusunun olmadığı, haqq-ədalətin var olduğu, hər kəsin bərabər hüquq və öhdəliklər daşdığı ideal bir cəmiyyət qurmaq istəyirdilər. Həbibini də belə bir cəmiyyətdə yaşamağın yalnız Fəzlullahın nəsihət və vəsiyyətlərinə qulaq verib onun sözlərinə əməl edərək mümkün olacağını şeirlərində dönə-dönə vurğulayır, onun mənəvi mirasını əbədi qismət adlandırır.

*Gərçi yaran məst olub, nuş eyləməzlər kasəyi,
Bizə Fəzlin dövlətində gürəyi-baqi yetər [9, s.370].*

Şair “gürəyi-baqi”-“qalıcı qismət” ifadəsini işlədərkən, hürufilik təliminin təlqin etdiyi ideyalarla aydınlanmaq, hürufi görüşlərini yaymaq kimi məqamları nəzərdə tuturdu. “Xərabat” rədifli qəsidə də şairin sırf hürufilik mövzusunda yazdığı şeirlərdəndir. Xərabat adlanan yer hürufilik təlimi tərəfdarlarının fikir mərkəzi olmuşdur. Cəmiyyətdəki ədalətsizliklərdən, dünyadakı haqsızlıqlardan baş götürüb getdikləri, ilahi həqiqəti axtarmaq üçün üz tutduqları məkana çevrilmişdir. Həbibini də hürufi dünyagörüşünə malik bir şair olaraq xərabatın belə bir təsvirini verir.

*Ümidim bad etmə, badə vergil,
Ey abu xakimu narım, xərabat.
Əgər sufi vicudi nur olursa,
Hədisü nəqlü əxbarım, xərabat [9, s.358].*

Xərabat şairin təqdimatında baxışlarından dəli-divanə olduğu dilbər, mənliyini “yəğmalayan” tatar, can evinin memarı, “məntiqini bəyan eylədiyi” şeirləri, nəhayət isə “sığıncım”, “bürcümü barım” adlandırdığı bir sufi guşəsidir. Qəsidədəki fikirlərə münasibət bildirən filosof Zümrüd Quluzadə yazır: “*Qəsidədə xərabat varlığın, kainatın rəmzi kimi çıxış edir... Şairin qəsidədəki mənəvi rəhbəri də hürufiliyin banisi – Fəzlullah Nəimidir*” [143, s.188]. Qəsidə xərabatın hürufilikdəki rolunu, yerini, daşdığı missiyanı geniş izahla müəyyən edir. Həbibini məlum qəsidəsi ilə sanki

xərabatın tərifini vermiş, onun hürufilər üçün əhəmiyyətinə olan maraq və heyranlığını misralara köçürmüşdür. “Xərabat” qəsidəsini hürufi dünyagörüşünün, hürufi düşüncə və təfəkkürünün aydın əks olduğu “boy aynası”na bənzətmək olar. Özündə hürufiliyin bütün mənəvi cəhətlərini cəmləyən bu mükəmməl şeir nümunəsi sanki hürufi panteizminin möhtəşəm himni olaraq səslənir.

Daha öncə XV əsr şairimiz, dövlət adamı Əmir Hidayətullahın fəaliyyətindən bəhs etmişdik. Onun bir sıra hərbi yürüslərə və mühüm döyüşlərə qatıldığı məlumdur. Bütün bunlarla yanaşı, onun sərtlik və qətiyyət tələb edən hərbcilik qabiliyyəti, mübariz döyüşçü şəxsiyyəti və ictimai fəaliyyəti incə şair ruhunun, zərif sənət zövqünün parlamasına mane ola bilməmişdir. İctimai səciyyə daşıyan, insanı təsvir edən, onun mənəvi aləmindən bəhs edən hər cür mövzuya Hidayət şeirlərində yer verilmişdir. Xüsusilə də bu mövzular ictimai varlıq olan insanı təbiətlə, ətraf mühitlə bağlılıq prizmasından görüb dəyərləndirməyə imkan verir. Əfsəhəddin Hidayətin qəzəlləri onun sufi görüşlərini, dünya, dostluq, düşmənlik, aqillik, igidlik və s. haqqındakı fikirlərini əks etdirir.

*Cahan əsasının aldanma ləzzətinə, könül,
Ki, bala ağı qatub sunki verə piyalə sənə.*

[78, s.368]

Şair dünyanın faniliyini, insanlara acını şirinə qatararaq təqdim etdiyini dilə gətirir. Dünyanın keçici və aldadıcı olduğu, həyatın əbədi olmadığı, istər yaxşı, istərsə də pis insanın sonunun qara torpaq olduğu Hidayət şeirlərində sıx-sıx vurğulanan məsələlərdəndir. Dünya və onun vəfasız insanları daim Hidayətin ictimai motivli qəzəllərinin əsas mövzusunu təşkil etmişdir. Şair qəzəllərindən birində deyir:

*Nidəm, ya Rəb, bu dunpərvər münafiq dähri-dilgirə,
Azar hər kim verür könlini bu azğın kuhən yerə.
Firibinə könül vermə nədən kol şahidi-rəna,
Yaman yaxşını fərq etməz, verür hər dəm könül yerə.
Könül, şad ol, gəmə şadını bu aləmdə yeksan dut,*

Nədən kim, heç tədbir ilə yoxdur çarə təqdirə

[78, s.374]

Digər bir şeirində isə Hidayət bu dünyada özündən sonra iz qoyub gedən insanı dövlətli adlandırır.

Dünyada hər kimsə bir ayin qoyur, dövlətli ol

Kim, özünə lütfü ehsan icrə bir ad eylədi.

[78, s.392]

Qəzəllərdə Əmir Hidayətin bir bacarıqlı sərkərdə, qorxmaz döyüşçü kimi igidlik, ərənlilik haqqındakı fikirlərinə də rast gəlirik.

Ol ola ər ki, gəlsə qılıcı cida günü,

Özinə ol günü bilə zövqü səfa günü.

Xoşlıqda dəgmə lafuranı sanma baş igit,

Ol baş ola ki, baş qoya cövrü cəfa günü [78, s.396].

Çətin məqamda meydandan qaçmamağı, irəli atılıb şücaət göstərməyi tövsiyə edən şairin sözləri müdrik və hikmətli kəlam kimi səslənir. Şeirləri Hidayətin ictimai görüşlərini, mənəvi keyfiyyətlərini dolğun ifadə edir, desək, yanılmazıq. Ümumiyyətlə, XV əsr Azərbaycan poeziyasının da daha əvvəlki əsrlərdəki kimi mövzu dairəsi geniş olmaqla zəngin ictimai məzmununa malikdir. Mövzu haqqında oxuyuruq: “Azərbaycan şairlərinin əsərlərində fəlsəfə, tarix, təbabət, əzcaçılıq, həmçinin ictimai məsələlər, xalqın çəkdiyi ağrılar, nərd və şahmat kimi oyunlar, hətta öz şeirlərinin sehr və cadu olmasına dair işarələrin olması bu əsərləri bir növ dövrün ensiklopediyasına çevirir” [71,s.58]. İlk baxışda yalnız “gül-bülbül” təsviri təsiri bağışlayan əsərlərin böyük əksəriyyətində əslində dərin ictimai-mədəni məsələlərdən bəhs edilir və şairin bu mövzularda gəldiyi qənaətləri, cəmiyyətə çatdırmaq istədiyi mesajları ifadə olunur.

İctimai-fəlsəfi təsir gücünə malik düşüncələrini sənət dili ilə sətirlərə köçürən şairlərimizdən biri də Xəlilidir. O hürufilik təliminin əsaslarını öyrənib, onların

təbliği ilə məşğul olan orta əsr şairidir. Bunu şairin sırf hürufi görüşlərini ifadə etdiyi şeirlərindən bilmək mümkündür. Xəlili Osmanlı torpaqlarına yollanaraq hürufiliyin daha geniş ərazidə yayılmasında, onun etik-fəlsəfi cəhətlərinin oradakı insanlara çatdırılmasında yaxından iştirak etmişdir.

Hərflərin simvolikası və insan surətinin tərfi Xəlili şeirlərində geniş yer almışdır. Bu baxımdan onun yaradıcılığına Nəsimi poeziyası güclü təsir etmişdir. Nəsiminin bir mütəfəkkir kimi də öz dünyagörüşü, fəlsəfi görüşləri ilə Xəlilinin poetik düşüncəsində iz buraxması onu göstərir ki, şair hələ ömrünün gənclik ilərindən bu hərəkatın ardıcılılarından olmuş, hürufilik təliminin XV yüzillik Azərbaycan şeirində inkişaf etdirilməsinə səylə çalışmışdır. Türk (azərbaycanca) və fars dillərində yazdığı şeirlərində lirik notlara geniş yer verilən, hər addımda gözəllik təsvirlərinə rast gəldiyimiz şair həm də dünyanın qəribə işlərinə, zəmanəyə münasibət bildirmiş, insan və insan ömrünün mənası haqqında fikirlərini irəli sürmüşdür. Tədqiqatçılar onun hətta Türkiyənin İzniq adlı şəhərində xanəgahı olduğunu vurğulamışlar. Xəlili burada hürufiliyi təbliğ edərkən ətrafına çoxlu tərəfdarlar yığılır.

Şairin əsərlərində işlənən digər ictimai motivlərə gəldikdə, bir neçə yerdə giley motivinin işləndiyini görə bilərik. Xəlili şeirlərindən birində bəxtsizliyindən, heç bir vəchlə taleyin üzünə gülmədiyindən danışır. Farsca qələmə alınmış “U” (o) rədifli həmin şeirdə deyilir:

مسلمانان مرا بختیست کز او،
گر از بحر آب جویم برشود او
بصحرا گر روم بحر کف خاک،
به بخت من به نرخ زر شود او
برای سنگ اگر در کوه پویم،
همه نایاب چون گوهر شود او
پی آتش به دوزخ گر در آیم،
ز بیخ افسرده چون مرمر شود او

[164, s.29]

(Ey müsəlmanlar, elə bir bəxtim var ki, su dalınca getsəm, çəkilər o. Bir ovuc torpaq üçün səhraya getsəm, bəxtimdən qızıl qiymətinə olar o. Daş üçün dağa getsəm,

gövhər kimi tapılmaz o. Od dalınca cəhənnəmə getsəm, buz bağlayıb mərmər kimi olar o.)

Şeirlərindən bu qənaətə gəlmək olar ki, dövrün sənətkarlarının əksəriyyətində rast gəldiyimiz şikayət motivi bu şairimizin də yaradıcılığını səciyyələndirən ictimai mövzular içərisində yer alır. Əsərlərinə yazılan nəzirələr, dövrünün bir çox şairlərinin Xəlili şeirini təqlid etməyə çalışması onun həm Azərbaycan, həm də türk klassik ədəbiyyatında önəmli yerə sahib olduğunu göstərir. Xəlilinin poeziyası yalnız öz dövründə yox, sonrakı əsrlərdə də öz güclü təsirini göstərmiş, Əhməd Paşa, Cəlili, Cəfər Çələbi, Məlihi, Füzuli, Nədim və s. sənətkarlar onun yüksək sənətindən təsirlənərək güclü ədəbi əsərlər yaratmışlar.

XV əsr Azərbaycan poeziyasının ictimai mövzulara əsərlərində yer verən daha bir nümayəndəsi Hamididir. *“Şairin külliyatına daxil olmuş qəzəllərdən 190 beyti Azərbaycan dilindədir. Əgər qəsidələrində şairin ictimai-fəlsəfi düşüncələri əsas yer tutursa, qəzəllərində onun qəlb çırpıntıları, məhəbbət və gözəllik duyğuları, hiss və həyəcanları ifadə olunmuşdur”* [7, s.268]. Məhəbbət və təsəvvüf şairi olan Hamidinin şeirlərində az da olsa özündən əvvəlki hürufi poeziyasının təsiri hiss olunmaqdadır. Qəzəllərdən birində isə şairin Həllac Mənsuru xatırlayaraq özünü ona bənzətdiyini görürük. Demək olar, bütün hürufi şairlərinin Mənsur adını çəkdiyini desək, yanılmaz ki, bu da hürufilik təliminin köklərinin Həllac Mənsur əqidəsi ilə bağlılığına görədir. Hamidinin qəzəlində deyilir:

Eşqüvün yolunda Mənsuram, vəli napaydar

Ey driğa kim, bu dövlət paydar olmaz bana [9, s.262]

Bütün bunlarla yanaşı onun şeirlərində dünyəvi eşq, həyatilik, gerçəkliklə yaxınlıq özünü daha çox göstərir. *“Müxtəlif sərlövhələrlə qəzəl, qəsidə, məsnəvi formalarında yazılmış həmin şeirlərdən oxucu sənətkarın böyüyüb boya-başa çatdığı vətəni, səyahətləri, ailəsi, Türkiyədə sakin olması, yaşayış tərzini, başına gələn sərgüzəştlər, dövrünün siyasi-ictimai hadisələri ilə yaxından tanış olur”* [7, s.267]. Bu mənada Hamidini hürufi deyil, bu təlimin ədəbi nümayəndələrinin

yaradıcılığından müəyyən qədər təsirlənmiş sənətkar hesab edə bilərik. Aşağıdakı beytlərə nəzər salaq:

*Çün canımız adəm tərəfindən çıxardı baş
Eşqin sənün o dəmdə dedi mərhəbə bizə
Dərdü-qəmi ki Hamidinin neməti dürür
Şükr eylərəm ki anı verübdür Xuda bizə [9, s.227]*

Şairin qəhrəmanı sevgilinin verdiyi dərdü-qəmi özünə nemət sayır. Ona əziyyət verən bu eşq bəlasını Tanrıdan gələn töhfə olaraq qarşılayıb, qismətinə şükr edir. İzlədiyimiz cəhətə bir çox şairin eşq haqqındakı əsərlərində rast gəlinir. Məhəbbət yolunda çəkilən əzabları xoş görüb, şükrə qarşılamağı orta əsr Azərbaycan poeziyasında mövcud olan bir poetik ənənə hesab etmək olar. Bundan başqa, tərənnüm edilən sevginin ilahi eşq, Tanrı sevgisi olduğu da istisna deyil. Təbiətin yenilənməsi, dörd bir yanda yazın nəfəsinin duyulması da Hamidi şeirlərində özünün parlaq ifadəsini tapmışdır. Baharın gəlişini şair bu cür tərənnüm edir:

*Lalə gəldi çəmənə ləl kibi sağər ilə
Gül içər badeyi-nərgis kibi cami-zər ilə [9, s.227]*

Bu cür obrazlı təsvirlərdən çıxış edərək belə qənaətə gəlmək olar ki, XVI yüzillikdə özünün yüksək zirvəsinə çatmış anadilli poeziyamızdakı təbiət lirikasının qidalandığı mənbələrdən biri də Hamidinin şeirləri sayılmalıdır. Onun təbiət gözəlliklərini, bahar mənzərələrini tərənnüm etmə tərzini daha sonralar Xətai və Füzuli yaradıcılığında görmək mümkündür. Şeirinin davamında oxuyuruq:

*Biz dəxi şəhni-çəməndə quralım xiymeyi-eyş
Şimdi kim qondu şüküfə çəmənə çadır ilə
Gül qulaq tutarü-bülbul gülə qarşu hər sübh
Bu vəfasız çəmənün vəsfən oxur dəftər ilə [9, s.227]*

Şair sadəcə bəsit bir təsvirlə kifayətlənmir, çəmən anlayışına fəlsəfi anlam yükləyir. Çəmənə “vəfasız” adlandıran şair əslində əbədi olmayan həyatı, dünyanın vəfasızlığını ön plana çəkir. Allı-güllü çəmənlik olaraq gördüyü bu aləmdə bir “xiymə”, “çadır” qurmağı, başqa sözlə, dövrən sürüb, kef çəkməyi tövsiyə edir. Şeirlərindəki bu məqamlar Hamidini müəyyən dərəcədə Ömər Xəyyama yaxınlaşdırır. Bu tərzdə şeirlər onun dünyaya, insan ömrünə xəyyamvari baxışını, ictimai görüşlərini özündə əks etdirir. Başqa bir şeirində isə şair etmədiklərindən peşmanlıq hissi duyduğunu dilə gətirir.

Dəxi vəqt olmadı kim xiymeyi-eyş

Quralım laləvü-reyhan içində

Gəl, ey məh, Hamidi könlün sevindir,

Ki bəslər dərdi-eşqi can içində [9, s.227]

Özünün “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” adlı kitabında Hamidi haqqında oçerklə çıxış edən görkəmli ədəbiyyatşünas İsmayıl Hikmət bu tərzdə yazılmış şeirləri şərh edərək onları “*sənətkaranə bir fikir məhsulu olan yazılar*” adlandırmışdır [58, s.221]. Dünyanı dərk etməyə çalışmaq, həyatın mənasını müəyyənləşdirmək, eşqin tərənnümü Hamidinin farsca şeirlərində daha geniş şəkildə öz ifadəsini tapmışdır. Şairin fars dilində yazmış olduğu aşiqanə şeirlərdən birində oxuyuruq:

ز جام لاله گون کو همچو نرگس سرگران باشم

در بین یک هفته عمر خویش چون گل شادمان باشم

[58, s.222]

(Lalətək (qırmızı) camdan nərgiz kimi məst olum, ömrümün bu bir həftəsində gül kimi xoşbəxt olum.)

Daha öncə misal gətirilən beytlərdə olduğu kimi, burda da dünya çəmənəzara, insan isə o çəmənlikdə bitən gülə bənzədilir. İnsan ömrü isə şərti olaraq, gülün ömrü qədər (bir həftə) göstərilir. Şairin məqsədi yerində işlədilmiş bu bənzətmə və paralellərlə həyatın mahiyyətini açmağa çalışmaqdan ibarətdir. Şairin insan həyatının olduqca qısa olduğunu bu şəkildə vurğulamağa çalışması bizə xalq arasında işlədilen

“beş günlük dünya” ifadəsini xatırladır. İsmayıl Hikmət bu şeir haqqında “*füzuliyənə bir məhviyyət, aşiqənə bir mənəviyyət*” yazılan şeir olaraq bəhs etmişdir [58, s.222]. Hamidinin farsca yazdığı digər şeirlərində həyatına dair məlumatlar yer alır. Şair Azərbaycandan Osmanlı torpaqlarına gələrkən uzun-uzadı səyahət etməsindən, sonra da sultan sarayına dəvət olunub orada hörmətlə qarşılanmasından, Fateh Sultan tərəfindən müxtəlif hədiyyələrlə mükafatlandırılmasından bəhs edir.

چو شاه از لطف خود در من نظر کرد
هماندم آن نظر در من اثر کرد
نظر فرمود و تحسین کرد و بنواخت
مرا از جمع نزدیکان خود ساخت

[58, s.216]

(Şah lütf ilə mənə nəzər salan kimi bu nəzər mənə təsir etdi. Mənə diqqət və nəvaziş göstərdi, məni təriflədi. Məni özünə yaxın insanlardan biri etdi.)

Hamidi əsərlərinin ideya və motivlərinə onun həyata və dünyaya olan baxışları, təsiri altında qaldığı təsəvvüfi fikir və görüşləri, gözəllik, eşq haqqındakı təsəvvürləri aiddir. Bu şairimiz ömrünün müəyyən hissəsini Osmanlı sarayında keçirmişdir. Saray həyatı ona rifahla yanaşı minnət, paxıllıq, xiffət, böhtan, xəyanət kimi hissləri də tanıtdırmışdır. Ədəbiyyatşünas alim Zəkulla Bayramlı Hamidi haqqında yazır: “*Sarayda yaşamasına baxmayaraq, şairin kasıb və gözütox insanların sadə güzəranını hakim təbəqələrin atlas və ipəyindən, zəngin həyat tərzindən üstün tutmasını vurğulayan misraları da vardır...Hamidinin beytlərinin oxuyanda istər-istəməz Füzulinin fəqirlik və yoxsulluq haqqındakı məşhur misraları yada düşür*”[13, s.228]. Qənaətimizcə, həm maraqlı həyat hekayəsi, həm dövrünün hadisələrinə münasibətini ifadə etməsi, həm də zəngin məzmunlu şeirləri ilə, Hamidi XV əsr ədəbiyyatımızda bir ictimai-mədəni hadisədir. İstər Azərbaycan, istərsə də Osmanlı ədəbi mühitində özündən sonra yetişən ədiblərə güclü bir şəkildə təsir edə bilməsi onun zəngin bədii təfəkküründən və sənətinin qüdrətindən xəbər verir.

Gözdən keçirdiyimiz poetik nümunələr göstərir ki, sənətkar ictimai-siyasi, ictimai-mədəni şəraitdən kənar yox, bu şərait daxilində tutularaq öyrənilməlidir.

İctimai hadisələrlə ədəbiyyat arasındakı bağlılıq barədə akademik İsa Həbibbəylinin fikirləri maraqlıdır: “...Azərbaycan ədəbiyyatının qədim dövrünün tarixi çərçivəsinin müəyyənləşdirilməsində olduğu kimi, orta əsrlər ədəbiyyatı mərhələsinin sərhədlərinin cızılmasında da ictimai-siyasi hadisələrlə ədəbiyyatda gedən proseslərdən birgə çıxış etmək daha məqbul yoldur. Əgər ictimai-siyasi hadisələrin və ədəbiyyatın istiqaməti, xarakteri dəyişibsə, onda bu proses dövrləşdirmədə, o cümlədən ədəbiyyat tarixinin dövrləşdirilməsində də öz əksini tapmalıdır” [56, s.183]. Qeyd etmək lazımdır ki, şairlərin (öz dövrü üçün) ictimai fikrin formalaşmasındakı rolu, dini-fəlsəfi təmayüllərə münasibəti və bütün bunları ictimai-ədəbi baxış bucağından dəyərləndirib təhlil etməsi göz önündə tutulmalıdır. Belə ki, məhz XV əsr Azərbaycan ədəbiyyatının haqqında danışılan nümayəndələri ədəbi sima olaraq qalmamış, Azərbaycan tarixinin və ictimai fikrinin bu önəmli mərhələsində böyük ictimai rola malik şəxsiyyətlər kimi yetişib fəaliyyət göstərmişlər. Dövrün ədəbiyyatında əhatə olunan mövzulardakı ictimai səciyyəni akademik İsa Həbibbəyli bu cür dəyərləndirib ümumiləşdirir: “XV-XVI əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatında anadilli poeziyanın orta əsrlər dövrünün daha güclü bir dalğası əmələ gəlmişdir. Dövlət idarəçiliyini təmsil edən Cahanşah Həqiqinin, Şah Qasım Ənvarın yaradıcılığında özündən əvvəl dövlətçilik təfəkkürü ilə lirikanın ictimailəşdirilməsinə xidmət edən Qazi Bürhanəddinin düşüncəsindən sızıb gələn mətləblər daha da genişlənmişdir. Bunlar həm də saray ədəbiyyatı ənənəsində yeni hadisə idi. Ənənəvi saray ədəbiyyatından fərqli olaraq, orta əsrlərdə hakimiyyətdə təmsil olunan şairlər mədhiyyə deyil, klassik lirik libasında olsa da, düşünməyə çağıran ictimai məzmunlu poetik nümunələr yaratmağa üstünlük vermişlər” [56, s.200]. Bu mənada XV yüzillik şairlərimizin şeirləri dövrün ədəbi hadisəsi olmaqdan başqa ictimai mövzuları əhatə edib, müəlliflərin ictimai görüşlərini əks etdirən vacib qaynaqdır.

3.3. XV əsr şairlərinin yaradıcılığında didaktik məsələlər

Ədəbiyyatda fəlsəfi-didaktik düşüncənin inkişafına geniş rəvac tapmış sufizm

cərəyanının əhəmiyyətli təsiri olmuşdur. Təsəvvüfün bir kamilləşmə yolu, insanı mənəvi mükəmməlliyə səsləyən didaktik təlqin hərəkəti olduğunu düşünsək, şairlərin onu öz fəlsəfi düşüncə və qənaətlərini ifadə etmək vasitəsi olaraq görməsi məntiqli və labüd haldır. Beləliklə, yüzilliklər boyu şairlərin təsəvvüfi görüşlərində həm onların ictimai fikirləri, həm də irfani-didaktik baxışları əks olunmuşdur. *“XII əsr Xaqani-Nizami sənətində öz əhatəli təsdiqini tapan fəlsəfi-irfani poeziya XIII-XVI əsrlər şeirində sufizmin ideyaları ilə vəhdətdə və yanaşı yaşama prosesini keçirirdi. XIII-XV əsrlər Azərbaycanında Şəms (Şəmsəddin) Təbrizi, Mahmud Şəbüstəri, Şah Qasım Ənvar kimi görkəmli sufi ideoloqları yetişmiş, sufizmin başlıca müddəalarına dair bütün islam şərqində məşhur əsərlər yazılmışdır”* [7, s.12]. Adıçəkilən mütəfəkkir şairlərin yaradıcılıqlarına daim klassik Şərq şeiri kontekstində yanaşılmış, onların ədəbi irsi dünya fəlsəfi fikrini zaman-zaman cəlb etmişdir. XV yüzillik Azərbaycan ədəbiyyatının da istər sırf təsəvvüf şairi hesab olunan nümayəndələri, istərsə də sufizmdən müəyyən dərəcədə təsirlənmiş məşhur simaları hikmət və nəsihət səciyyəli düşüncələrini məhz bu dini-fəlsəfi təlimin əsasları üzərində quraraq ifadə edirdilər. Bu mənada da öz irfani yaradıcılığı ilə bütün müsəlman Şərqində şöhrət tapmış Qasım Ənvarın müəllifi olduğu fəlsəfi əsərlər şairin dərin sufi görüşlərinə işıq tutmaqdadır.

XV yüzillikdə yaşamış fars şairi Əbdürrəhman Cami Qasım Ənvarla ünsiyyətdə olmuş şəxslərdən onun elmi, hikməti, ədəb-ərkanı, dünyagörüşü ilə bağlı daim rəğbət və hörmət dolu təəssüratlar duyduğunu qeyd etmişdir. Azərbaycanın bu mütəfəkkir şairi haqqında oxuyuruq: *“Qasım Ənvar XIV-XV əsrlər Azərbaycan didaktik-fəlsəfi şeirinin inkişafında böyük xidmətləri olan sənətkarlardandır. O, özündən əvvəlki klassik şeirin qabaqcıl ənənələrini davam və inkişaf etdirdiyi kimi, özündən sonrakı şeirə də güclü ideya-bədii təsir göstərmişdir”* [7, s.326]. Qasım Ənvarın yaşca böyük olanlara ehtiram göstərən, kiçiklərə mərhəmət duyması və dərin dini-irfani bilikləri ona insanlar arasında böyük hörmət və şöhrət qazandırmışdı. Bu, təsadüfi deyildi. Hikmət sahibi olmaq, mühitə təsir edə biləcək, doğru yol göstərəcək ideya daşımaq demək idi. *“Öz təsir gücü, əhatə etdiyi məna və məzmun tutumu ilə bu hikmətlərin çoxu insanlar üçün öz haqq yolunu tapmaqda ideya qaynağına çevrilir. Çünki cəmiyyətləri müəyyən istiqamətə yönəldən, onları tənzimləyən sözlər deyil, ideyalar olur”* [67, s.299].

Qasım Ənvarın istər fars dilində, istərsə də ana dilində qələmə aldığı əsərlərə nəzər saldıqda təsəvvüf ədəbiyyatının gözəl nümunələrini görürük.

Şairin sufi dünyagörüşü onun hər misrasında, ifadə etdiyi hər mülahizədə, əks etdirdiyi hər düşüncədə özünü biruzə verir. Qasım Ənvarın müridi olduğu görkəmli irfan sahiblərinə, şəxsiyyətinə rəğbət bəslədiyi böyük sufilərə müraciətlə yazdığı şeirləri vardır. Farsca rübailərinin birində oxuyuruq:

ای شاه جهان، از تو نیاید آزار دانا دل و عالمی و بختت بیدار
بر خاک درت فتاده ام زار و نیاز از روی کرم ز روی خاکم بردار

[160, s.347]

(Ey dünyanın şahı, səndən xətər gəlməz, sən alim ürəklisən, bilgilisən, bəxtin oyaqdır. Qapının torpağına ağlar və giryan halda düşmüşəm, kərəm xatirinə məni yerdən qaldır)

Şair arif məqamına çatmış birindən obrazlı şəkildə kömək və hidayət umur. Onun müridi olmaq istəyindən bəhs edərək bu yolun əziyyətlərinə qatlaşacağını bildirir. Sufiliyin də mahiyyətində məhz aşiq olanın çətinliklərə tab gətirməsi durur. Sözsüz ki, bu məqamda “aşiq” deyildikdə, haqq aşiqi nəzərdə tutulur. Məhz bəşəri eşqin çətin sınaqlarından, ən başlıcası isə nəfsindən keçə bilənlər Haqq aşiqi ola bilirdilər. Ədəbiyyatşünas alim Paşa Kərimov bununla bağlı yazır: “...*lirik qəhrəman – aşiq sadəcə bir gözəlin vüsalının həsrətini çəkməklə kifayətlənmiş, o insan qarşısına çıxan bütün problemlər haqqında düşünən, həyatda gördüyü haqsızlıqlara qarşı çıxış edən mütəfəkkirdir, cəmiyyətin bütün təbəqələrinin nümayəndələrinə düzgün yol göstərən didaktikdir, həyat, kainat, keçmiş, gələcək barədə fikir yürüdən filosofdur*” [62, s.113]. Eşq və aşıqlıq Qasım Ənvarın poetik təfəkküründə bu cür xarakterizə edilir:

ای عشق چه چیزی و ندانم که چه چیزی؟ هم جاه و جمالی تو وهم پشت و پناهی
بی تو نتوان بود بهر حال که باشد هم راهزن جانی وهم رهبر راهی

[160, s.322]

(Sən nəsən, ey eşq? Bilmədim ki, necəsən? Həm hüsn və cəlalsən, həm də arxa-

dayaqsan. Sən olmadan heç bir şey var ola bilməzdi. Sən həm yoldan çıxaransan, həm də yolgöstərənsən!)

Şair bu misralarla sanki eşqin tərifini vermək istəmişdir. Qasım Ənvarın poeziyası sadəcə mənalı qafiyələrlə dolu şeir deyil, həm də bütün bəşəriyyətə ünvanlanmış hikmətə müraciətdir. Onun eşq anlayışını izah edən misraları aforizmə çevriləcək dərəcədə ibrətamiz və nəsihətvericidir. Qasım Ənvara görə aşqlıq Allah vergisidir, hər kəsə nəsib olmayan xoşbəxtlik payıdır. Bunu məşhur iranlı alim Ziyaəddin Səccadi də böyük azərbaycanlı mütəfəkkir, filosof Şəhabəddin Sührəvərdinin sözlərini xatırlayaraq təsdiq edir. Sührəvərdini irfan sahibi adlandıran iranlı alim Ziyaəddin Səccadi onun eşq haqqında söylədiyi fikirlərini misal çəkir:

"...اینک سخن عارفان، در باب عشق الهی ومعنوی: "...محبت چون به غایت رسد آن را عشق خوانند،...و عشق، خاصتر از محبت است؛ زیرا که همه عشقی محبت باشد اما همه محبتی عشق نباشد، ومحبت خاصتر از معرفت است."

[162, s.287]

(Ariflərin ilahi və mənəvi eşq barədə sözləri budur: "Məhəbbət öz məqsədinə çatanda onu eşq adlandırırlar,...eşq məhəbbətdən daha özəl, daha üstündür; belə ki, bütün eşqlər məhəbbət ola bilir, lakin bütün məhəbbətlər eşq olmur. Məhəbbət isə mərifətdən üstündür".)

Şairin şeirlərindən birində isə eşq insan həyatının başlıca qayəsi hesab edilir. Qasım Ənvar, demək olar, bütün şeirlərində dünyanın və ömrün eşq üstündə qurulduğunu vurğulayır. O şeirlərinin birində İsa peyğəmbərin öldükdən sonra yenidən cana gəlməsi kimi möcüzələrin hər zaman təkrarlanmadığını da xatırladır.

ناصر برو و بنشین، افسانه مخوان چندین
از سر نتوان بردن این علت سودا را
گفتی که ز خود گم شو تا راه به خود یابی
تفسیر نمی دانم این رمز و معما را
هر بار که من مردم صد جان دگر بُردم
احصا نتوان کردن اعجاز مسیحا را

[160, s.14]

(Ey öyüd verən naseh, get və otur, bu qədər əfsanə oxuma. Sevdanın bu səbəbini başdan silmək mümkün deyil. Dedin: özündən gizlən ki, özünə, öz qəlbinə yol tapasan. Bu rəmz və müəmmarı şərh edə bilmirəm. Mən hər dəfə öləndə yüz başqa canı da apardım, İsanın möcüzəsini həyata keçirmək mümkün deyil)

Buradakı “özündən gizlənərək özünə yol tapmaq” məsələsi də sufizmin məlum məqamlarındandır. İnsan özünü kəşf etmək üçün özünü tərk etməlidir, yəni özündən yüksəyə ucalmağı bacarmalıdır. Bu isə çox az adama müyəssər olur. Bu mənada Karl Ernstin fikri maraqlıdır. O deyirdi: “*Sufi o insandır ki, o, yoxdur*” [151, s.129]. Sözsüz ki, burada şərti “yoxluq”dan söhbət gedir. Sufi “yoxdursa,” demək ucala bilmişdir. İlahi eşqin bələdçilik etdiyi haqq aləminə qədəm qoyaraq haqqa yaxınlaşmışdır.

Qasım Ənvar rübailərinin birində ruhun “tən mülk”ündən uzaqlaşib əbədiliyə doğru yol almasını belə təsvir edir:

بودیم در این عالم فانی رفتیم زین ملک بملک جاودانی رفتیم
گشتیم ز ملک تن خود بیزار از ملک تن بملک جانی رفتیم

[160, s.349]

(Bu fani dünyada iqamət etdik və çıxıb getdik. Bu aləmdən əbədiyyət aləminə yola düşdük. Tən mülkümüzədən ayrı düşdük. Tən mülkündən can mülkünə getdik)

Burada “özünü tapmaq” məsələsi vurğulanır. Təsəvvüf şairlərinin əksəriyyətinin şeirlərində həmin özünü kəşf etmədən bəhs olunur. Sufi poeziyasının ən məşhur əsərlərindən olan “Məntiq-üt-Teyr” məhz bu motiv üzərində qurulmuşdur. Təsəvvüf mövzusunda yazılmış əsərlərin bir çoxunda olduğu kimi əslə qayıtma, öz başlanğıcı ilə birləşmə məsələsi burada da ön plandadır. Əsərin əsas qəhrəmanları olan quşlar yolun sonunda axtardıqlarını özlərində tapırlar. Bu mənada təsəvvüf həm də bir növ özünü tanıma təlimidir. Məhz bundan sonra o, başlanğıcını kəşf etməyə, Haqqa yaxınlaşmağa üz qoyur. Ənvarın bir qəzəlində oxuyuruq:

وصف تو بر صحیفه دلها نوشته اند بالاتراز سفید و سیاهی چه گویمت؟

[160, s.10]

(Sənin vəsfini qəlblərin səhifəsinə yazmışlar, ağ və qaradan o yana daha sənə nə deyim?!)

Şair Allahı ən gözəl şəkildə vəsf edən təsəvvüf şairlərinə işarə edərək onların sufilik yolunda yüksəldiklərini vurğulayır və son dərəcə səmimiyyətlə, təvazökarcasına özünün deyəcək sözünün qalmadığını dilə gətirir. Məhz elə sadəliklə və təbiiliklə söylənmiş olan həmin “nə deyim?” ifadəsi Allahın ən bəlağətli, ən təmtəraqlı, ən zəngin şəkildə vəsfinin belə onun qüdrət və kərəmini tam anlatmaq iqtidarında olmadığını vurğulamağa yetərlidir. Qasım Ənvar ədəbi irsinin irfani-fəlsəfi mahiyyəti məhz belə ifadəli şəkildə təqdim olunduğu üçün əsl sənət nümunəsi səciyyəsi qazanmışdır.

XV yüzillik şairimiz Cahənşah Həqiqi də orta əsrlərin dini-fəlsəfi təmayüllərinin təsiri ilə ərsəyə gələn şeirlər müəllifidir. Həqiqi Şərqin Əhməd Yəsəvi, Cəlaləddin Rumi, Nizami Gəncəvi, Nəsimi kimi dühaların yaradıcılığına yaxından bələd olmuşdur. Bunu onun əsərlərindəki fəlsəfi-etik görüşlərindən bilmək olur. Həqiqinin şeirlərində insan üçün kamilliyə gedən yolun pillələrinin, Allaha qovuşmağa doğru aparən Şəriət, Təriqət, Mərifət və Həqiqət mərhələlərinin obrazlı şəkildə ifadəsini görmək mümkündür.

در طلب شریعتم ره روان طریقتم واقفم از حقیقتش همچو حقیقی چاکرم

[165, s.163]

(Şəriətə doğru can atıram, təriqət yolundayam, həqiqətinə bələdəm, Həqiqi olaraq xidmətindəyəm)

Allaha doğru, kamilliyə gedən yolun mərhələlərinin şair tərəfindən poetik təqdimi göz qabağındadır. Həqiqi daha bir şeirində isə sanki hökmdarlara üzünü tutub: “qızıl-gümüşün ariflər məclisində dəyəri yoxdur”, deyə taxt-taca, mala-mülkə tamah etməmələri haqda öyüd-nəsihət verir.

*Həşrin hesabını nə bilir cəhli-bixəbər,
Gəl həşrə qail ol ki, bu hikmətdədir nəzər.
Ey tacü təxtə, mülki-cahana həris olan,
Arif qatında tapmadı miqdar simü zər.*

Həqiqinin insanları var-dövlət hərisi olmamağa, bu dünyada nəfsi-gözü tox yaşamağa çağırması onun hökmdar şəxsiyyətinin təqdirəlayiq keyfiyyətlərini tanımağa imkan verir. Həqiqinin əsərlərini oxumuş böyük fars şairi Cami əbəs yerə oradakı beytləri hikmət xəbərçisi adlandırmamışdır. Cami onların zahiri və mənəvi sirləri öyrətdiyini qeyd etmişdir. Cahənşah Həqiqi əsərlərində Quran kəlamına da xüsusi yer vermişdir. Qurani-Kərimin insanlar üçün bir mənəvi istinadgah olması barədə oxuyuruq: *“İslamın meydana gəldiyi dönmədən keçən 1400 il boyunca bu dinə pərəstiş edən xalqların yeganə müdafiəçisi Quran prinsipləri olmuşdur”* [166, s.18]. Məhz bu müqəddəs kitabın on beşinci yüzillikdə olduğu kimi, çağdaş günümüzə də cəmiyyətin həyatında böyük rol oynadığını söyləmək mümkündür. Bir hökmdar şair olan Həqiqi İslamın bəşəriyyəti qurtaracaq inanclar sistemi olduğuna, Qurani-Kərimin isə bütün dövrlərdə insanlar üçün əxlaq, ədəb, hikmət qaynağı kimi çıxış edəcəyinə inanırdı. O, bir hürufi şairi kimi Quranın insanlarda təcəssüm etdiyini və bu səbəbdən nümunəvi, ləyaqətli ömür yaşayıb həyatı Quran prinsiplərinə uyan bir insan kimi başa vurmağın vacib olduğunu deyirdi.

*Zikri təsbihin niyazi oldu zatində zühur,
Xilqətin şənində münzəl şərhi-Qurandır yenə*

[165, s.282]

Başqa bir beytində deyir:

*Aləmi-ərvaha nitqin rəhbər oldu ta əbəd,
Nəfheyi ruhülqudüsdən gör nə bürhandır yenə*

[165, s.282]

Yaradanın insanda təcəlli etdiyini söyləmək onun çiyinlərinə ciddi öhdəliklər qoymaq deməkdir. Şairin fikrincə, dünyanın əşrəfi sayılan insan bəxtinə düşən ömrü kamil olmağa, mənən zənginləşib yüksəlməyə çalışmaqla keçirməlidir. Bunun üçün ilk növbədə nəfsinə qalib gəlib kamillik yolunda əsas mənəvi keyfiyyətlər olan qənaət, təvazö, səxavət, mərhəmət ilə daxili aləmini zənginləşdirməlidir. Ümumiyyətlə, Həqiqinin Quranı gözəl bilməsi və hürufilik təliminin əsaslarına yaxşı

bələd olması onun şeirlərinin didaktik səciyyəsinə şərtləndirir. Cahənşah Həqiqi bir çox hallarda dillərə əzbər ola biləcək ibrətəməz ifadələr müəllifi kimi də nəzəri cəlb edir.

*Zahidi-təqvadan istə zöhdü təsbihü niyaz,
Cahili-naməhrəmə faş etməgil əsrarını.
Cövhəri qəvvasidən istə, vəfayi yaridən,
Yar ilən yar ol, unutgil nəfs ilən əğyarını.*

[9, s.248]

Şair oxucusuna cahilə güvənməməyi, vəfanı əsl dostdan gözləməyi tövsiyə edir. Həqiqinin məsnəvilərində nəsihətçilik hökm sürür. Bu hal çoxlu hikmətli ibarələr, yığcam, yaddaşa tez həkk oluna bilən deyimlərlə özünü göstərir. Həqiqinin didaktik tələqində səbr, mərifət, idrak, nəfs və hərisliklə bağlı fikirlər aparıcı xarakter daşıyır. Şair idrak haqqında deyir:

هر کرا ادراک باشد رهنمون فارق آید از مقالات جنون

[165, s.46]

(İdrakın yol göstərdiyi kəslər, dəlilik əhvalatlarından azaddırlar.)

Şairin fikrincə, insan hiss və instinktlə yox, idrakla idarə olunmalıdır. Hərəkət və davranışları idraka tabe olmayan insanın başına ən çılğın və ağılsız əhvalatlar gəlməsi labüddür. Həqiqinin əsərlərində nəzəri cəlb edən digər bir cəhət isə onun bu ibrətəməz fikirləri övladına, qardaşına və yaxud müəyyən bir gəncə müraciətlə dilə gətirməsidir. Bu baxımdan onun farsca şeirlərində “ey oğul”, “ey qardaş”, “ey cavan” deyə xitab etdiyinin şahidi olmaq mümkündür. Şairin dönə-dönə vurğuladığı mövzu vəfalı olmaq, cahil olmamaq, savadlanmaqdır. O, insanı və ona verilən ömrü yüksək qiymətləndirir və “insan torpaqdan yaranmışsa da toz-torpaq deyildir” deyərək mövqeyini ifadə edirdi. Bu, o deməkdir ki, Həqiqi üçün insan ali və şərəfli varlıq idi. Şairin mərifətlə bağlı söylədiyi fikirlərə nəzər salaq:

معرفت میزان مرد است ای پسر معرفت پیدا کند عیب و هنر

[165, s.46]

(Ey oğul, mərifət insan üçün bir mizandır, Mərifət həm hünəri, həm də qüsuru ortaya qoyur)

İnsan adlanmaq üçün mərifət sahibi olmağın vacibliyini vurğulayan şair digər bir mühüm xüsusiyyətdən də söz açır:

شرط انسانی شناسای دلست
هرکه این دارد مرادش حاصلست

[165, s.32]

(İnsanlığın şərti könül tanımaqdır. Kimdə ki, bu var muradına çatmışdır.)

Şair insanları başqa canlılardan fərqləndirən könül dünyasından bəhs edir. İnsanları bir-birini tanımağa, daxili aləmlərinə sirayət etməyə, bir sözlə yer üzünün əşrəfi olan bu varlığı mənəviyyətinə görə qiymətləndirməyə çağırır. Güclü bir aforizm kimi səslənən bu beyt isə Həqiqinin hikmət dolu daxili dünyasından xəbər verir:

حرص و هستی مایه دردست ورنج
هرکه زینها بگذرد یابد او گنج

[165, s.37]

(Hərslilik və var-dövlət dərd və əziyyətə səbəb olar, kim bunlardan yan keçərsə, xəzinə tapar)

Hökmdar-şair özünün müdriklik süzgəcindən keçirdiyi daha bir hikmətanə fikri ilə sanki “Kişinin başına iş gələr” el misalını poeziyaya gətirmişdir:

هرکرا دردی نباشد مرد نیست

[165, s.36]

(Dərdi olmayan adam (kişi) deyil)

Ümumiyyətlə, Həqiqinin əsərlərində nəsihət motivi güclüdür.

Cahanşah Həqiqinin hökmdarlara müraciətlə yazılmış nəsihətamiz şeirlərinə nəzər salmışdıq. Həmin cəhəti Kişvəri yaradıcılığında da müşahidə edirik. O, sənətindən güclü şəkildə bəhrələndiyi Nəvaiyə yazdığı təxmisdə şahları “acizləri” “təqib” etməməyə, “adil” olub məmləkətini zərbələrdən qorumağa çağırır.

*Gər cəmalın bağı bolsa bağı-rizvani-cəmil,
Ya Xızr tək bolsa çahın dolu abi-səlsəbil,*

*Vər Skəndər tək cəhani qət qılsan mili-mil,
“Qoy təvanalıq dəmin, yad et əcəl xarın ki, bil
Pəşşələr nişi qatında natəvani biş imas”
Hakiməm dib xəlqini incitmə bir təqrib kim,
Padişahlar xandəvü acizlərə təqib kim,
Şah adil bolsa, dəyməz mülkünə asib kim,
“Şəhğə iş el fikrini qılmaq durur, vəh zib kim,
Bir süriük toydur rüəyayə şəhşəbani biş imas”.*

[63, s.158]

Şairin fəlsəfi düşüncələrində həyatın mənasına münasibəti və ondan çıxardığı nəticələr də yer alır. Kişvəri “fani ömür”dən bir şey qalmadığını poetik şəkildə belə ifadə edir:

*Gəl ey saqi, qədəh vergil, bu söhbətəni qənimət bil
Ki, bəllüdür nə qalubdur bu fani ömürdən baqi* [63, s.123].

Yazdığı bir müxəmməsdə isə dünyanın vəfasının olmadığını bəyan edir.

*Yox durur dəhrin vəfası, məndən eşit gerçəgin,
Növbəhari-ömrə həm badi-xəzanidür yaxın* [9, s.344]

Eyni ədəbi mühitə mənsub sənətkarlar dünyanın etibarsızlığından, ömrün faniliyindən, xəzan küləyinin əsib yeni gəlmiş baharı hər an soldura biləcəyindən eyni hüzn və nisgillə bəhs edir. Bu cür beytlər sadəcə şeir misraları olaraq qalmır, hərəsi ayrılıqda bir hikmətli deyimə, yadda qalan aforizmə çevrilərək heykəlləşir. Özlüyündə dərin müdrik bir fikir ifadə edən zərbül-məsəl kimi qarşımıza çıxan daha bir beytə nəzər salaq.

*Ey köniül, dünya evində istəmə abadlıq
Kim, anun bünyadıdur əslində bibünyadlıq* [63, s.45]

Kiminin “vəfasız”, kiminin “fani”, kiminin “etibarsız”, kiminin isə “yalan

dünya” adlandırdığı bu aləmin əsasında bibünyadlığın durduğunu təəssüflə dilə gətirən şair ondan abadlıq gözləməməyi, bu qarğaşalı dünyanı olduğu kimi qəbul etməyi tövsiyə edir. Bir sözlə, şair bu qənaətdədir ki, insan həyatdan və dünyadan nə qədər az şey istəyərsə, yaşamaq ona bir o qədər asan başa gələr. Kişvəri haqqında məqalə müəllifi olan fil.ü.f.d. Fərhad Ağayev şairin əsərlərinin əsas motivləri ilə bağlı yazır: “*Kişvəri insan gözəlliklərini bütün aləmin gözəlliklərindən artıq tutur. Onun şeirinin qəhrəmanı gözəl insandır. Bu gözəl isə şairin nəzərində sədaqətli, mənəvi cəhətdən təmiz, zahiri cəhətdən bütün insanların nöqzansızdır*” [2, s.73]. Məhz bu cəhət Kişvərinin təsvirlərdə realist mövqedə durduğunu və tərənnüm etdiyi insan kimi olmağın mümkünlüyünü göstərir. Şair oxucusunu həmin insana bənzəməyə təşviq edir.

Bədr Şirvaninin əsərlərində də daha öncə bəhs etdiyimiz hökmdara öyüd-nəsihət vermək, haqqa-ədalətə çağırış kimi xüsusiyyətlər kifayət qədərdir. Dahi Nizamidən üzü bəri tarix boyu şairlər daim bu missiyanı daşımış, şahları xalqa qarşı mərhəmətli və ədalətli davranmağa dəvət etmişlər. Bədr Şirvaninin didaktik məzmununda yazdığı, dünya və əbədilik haqqında fəlsəfi düşüncələrinin yer aldığı əsərləri də az deyil. Ölümə çarə olmadığı, istər firavanlıqla, istərsə də bədbəxtliklə keçən ömrün sonda ölümlə nəticələndiyini isə şair Şirvanşah I Xəlilullahın gənc yaşında şəhid olmuş oğlu Əmir Bəhrama yazdığı mərsiyədə bu sözlərlə ifadə edir:

زیستن را عاقبت مردن بود تد بیر چیست؟
مرگ از آن درد بیست کان رانیست درمان، ای دریغ!

[153, s.407]

(Yaşamağın sonu ölməkdir, neyləməli? Heyif ki, ölüm əlacı olmayan dərdlərdəndir)

Bədr Şirvaninin nadanlıq və onun fəsadları haqqında düşüncələrini ifadə etdiyi, bilgili olmağı savadsızlığa qarşı qoyduğu bir şeirinə nəzər salmaq:

دوش با پیر خرد گفتم که ای روشن ضمیر آشنا شو تا ز دریای غم بیرون بری
گفت از این اندوه نادانی برون آی ای جوان جهد کن ز نهار تا از راه دانش بگذری

حاصل از شهوت پرستی نیست الانقص روح بشنواز پیران که از عمر و جوانی برخوردار

[153, s.420]

(Dünən bir ağıllı qocaya dedim: “Ey qəlbınur! Ağah ol ki, məni düşdüyüm qəm dəryasından çıxarasan”. Dedi: “Ey gənc! Bu nadanlıq qüssəsindən qurtul! Diqqətli ol ki, çalışıb elm, bilik yolundan keçəsən! Şəhvətpərəstlikdən ruhun naqisliyindən başqa bir şey hasil olmaz. Ahılların sözünü dinlə ki, həyatdan, gəncliyindən faydalanasan”).

Müdrük sənətkar nurani qocanın dili ilə cavanları elm öyrənərək ömürdən faydalanmağa çağırır. Onları həyatı yalnız eyş-işrətə sərf edərək bihudə ömür sürməkdən çəkindirir. Bədrin yaradıcılığında diqqəti cəlb edən digər bir vacib cəhət isə onun bu cür didaktik-fəlsəfi görüşlərinin xalq dilindən, xalq təfəkküründən gələn zərbül-məsəllər, hikmətamiz ibarələr vasitəsilə təqdim olunmasıdır. Xalq yaradıcılığından götürülmüş həmin ifadələrə Bədr Şirvaninin əsasən həcvlərində təsadüf olunur. O, yeri gəldikcə “yaxşılıq et, at suya”, “eşşək nə qanır, zəfəran nədir”, “zərin qədrini zərgər bilər” və s. kimi ibarələrdən istifadə etmişdir.

رقیب قد ر رخ زرد من نمی داند خرسست و خرچه شناسد که زعفران چه بود

[153, s.587]

(Rəqib mənim sarı bənizimin qədrini bilmir. Eşşəkdir, eşşək zəfəranın nə olduğunu haradan bilsin?!)

پیش صراف هنر جوهر شناس ملک نظم نقد پاک شعر را هم وزن باشد هم عیار
لیک بر هر کس سخن خواندن زبی وزنی بود این سخن بشنو ز من درسخن را گوش دار

[153, s.482]

(Söz səltənətinin ləl qədri bilən sənət sərrafları qarşısında şeirə təmiz yanaşma onun həm çəkisi, həm də əyarı deməkdir. Lakin hər kəsin qarşısında şeir oxumaq onu dəyərsiz edər, bu sözü məndən eşit, söz incisini qulağında saxla!)

Birinci misalda xalq arasında işlənən zərbül-məsələ, ikincidə isə hikmətli kəlamalara yer verilmişdir. Şair bunları deməklə şeirin və sənətkarın qədrini yalnız söz xiridarlarının bildiyini, əsl qiymətin də onlar tərəfindən verildiyini vurğulamaq istəmişdir.

Bədrin və Kişvərinin müasiri, yenə həmin ədəbi mühitin nümayəndəsi olan Həbibinin də öz fəlsəfi görüşlərində didaktik mövqe nümayiş etdirdiyini görürük.

Tədqiqatçı Gülçin Babayeva yazır: *“Həbibî öz dövrünün bənzərsiz filosof şairidir. Azərbaycan-türk Divan ədəbiyyatının məzmun və forma baxımından, islamın əsaslarından qaynaq tapmış mükəmməl nümunələrinə Həbibî şeirində rast gəlmək mümkündür”* [12, s.41]. Həbibî hürufi görüşlü qəzəllərində Fəzlullah Nəiminin adını anaraq insanları onun qoyub getdiyi ideyaları davam etdirməyə, insana dəyər verib insan olmağın məsuliyyətini dərk etməyə səsləyir. Şair hürufilik təlimini humanizmə, insanpərvərliyə əsaslanan bir fəlsəfi-əxlaqi doktrina olaraq qəbul edirdi və Fəzlullahı da insanlıq nümunəsi olaraq təqdim etməklə kamil insan kimi yetişməyin Fəzlullahə bənzəməkdən keçdiyini vurğulayırdı.

*Hər kimə həmrəh Fəzlullah ola,
Ana fəzli-feyz ol allah ola*

[12, s.52]

Nəzər yetirdiyimiz misallardan Həbibinin fəlsəfi görüşlərinə hürufilik təliminin əhəmiyyətli dərəcədə təsiri olduğunu görürük. Burada vurğulamağa çalışdığımız məsələ Həbibinin insanların mənəviyyəti barədə narahatlığı və şair tərəfindən bəşəriyyətə, cəmiyyətə faydalı, kamil insan olmanın yolunun göstərilməsidir. *“Həbibiyə görə, sufi ideyaları ədalət, mərdlik, insanpərvərlik, qeyrat rəmzlərini bildirir”* [12, s.45]. Şair bütün bunlardan bəhs etməklə öz ziyalı və mütəfəkkir missiyasını yerinə yetirmiş olur.

İnsanın dəyəri, onun öhdəlikləri, yer üzünün əşrəfi sayılmağa layiq olması XV əsr şairlərimizin fəlsəfi-irfani düşüncələrini məşğul edən başlıca məsələlər idi. Həmin dövrün istedadlı şairi Xəlili bu məsələlərdəki mövqeyini daha dəqiq və dolğun şəkildə ortaya qoymuşdur. Nəsiminin şeirlərindən birinə cavab olaraq yazıldığı güman edilən qəzəlinde şairin insana verdiyi önəm və buna etiraz edənlərə qarşı qətiyyətli mövqeyi nəzəri cəlb edir.

*Kim ki, sən şahın camalı eydinə qurban olur,
Siqlətindən qurtulur cismi, sərəsər can olur.
Ol gəda kim, xaki-dərgahın qılar kəhli-bəsər,*

*Ruyəti-əşya kəmahı eyninə asan olur.
Zahida, gəl Adəmi-xakiyi inkar etmə kim,
Adəmi-xakiyi inkar eyləyən şeytan olur.*

[164, s.73-74]

Xəlili bu şeirdə üzünü zahidə tutub insanı qiymətləndirməyi, onu ali varlıq olaraq görməyi tövsiyə edir. O, torpaqdan əmələ gəlmiş adəm oğlunun böyüklüyünü inkar edənləri şeytana bərabər tutur. Bununla şair insan faktorunun mühümlüyünü, onun Tanrıdan gəlib Tanrıya qayıdacağını nəzərə çatdırmağa çalışmış, insana Haqqın yer üzündəki təcəssümü kimi yanaşılmalı olduğunu vurğulamışdır. Dövr ədəbiyyatının ideoloji əsasları məhz bu kimi amillərə bağlı idi. *“İrfani-fəlsəfi məcrada arifanə məhəbbət mövzusu, etik-əxlaqi problemlər, şücaət və qəhrəmanlığın tərənnümü XV-XVI yüzillər şeirinin də əsasında dururdu. Bu dövrdə də şairlərimiz humanizm mövqeyindən çıxış edərək, əxlaqi-mənəvi təkamül xətti ilə cəmiyyəti və insanı həyatda məruz qaldığı zülmət və şərdən xilas etmək, insana və cəmiyyətə pak, təmiz, ülvə hisslər aşılamaq üçün qələm işlədirdilər”* [6, s.89]. Xəlili də gecə-gündüz axirət günündə öz aqibətini düşünən zahidin qarşısına ömrü, əməlləri, mənəviyyatı ilə Haqqa qovuşmağa can atan aşıq insan obrazını qoyur. Şair şeirlərində dünyanın faniliyini hökmdarlara da xatırladır və onları ədalətli olmağa səsleyir.

*Gər sonunda yadigar istərsən, ey şah, adil ol,
Olmaya ədl eyləməkdən özgə ünsün yadigar.
Yaxşı namı zindədir Nuşirəvanın ədl ilə,
Sən rəvamı, mömin ikən olmayasan namdar?
Bəndeyi-üftadəyə şahım deyü xor baxma kim,
Xak ilən yeksan olur axır gədə vü şahsiivar*

[164, s.33]

Xəlili şahın da, gədanın da sonda torpağa qarışacağını vurğulayaraq bu dünyada xeyir işlər görüb adil davranmaq gərəkdliyini deyir. Didaktik düşüncə Xəlilinin poetik təqdimində olduqca inandırıcı və öyrədici xarakter daşıyır. Xəlilinin dünya haqqındakı fəlsəfi-didaktik görüşlərinin əks olunduğu daha bir qəzəлиндən nümunəyə

baxaq.

*Mehr uman bu fani dünyadan əcəb divanədir
Aşina sanma bu dünyayi-dəni biganədir [164, s.99].*

Şair bir filosof müdrikliyi ilə bu keçici dünyaya bağlanmamağı tövsiyə edir. Xəlili bu “biganə” dünyadan, laqeyd cəmiyyətdən qayğı və məhəbbət gözləməyə üstünlük verərək vəfasızlardan vəfa ummağı ağılsızlıq hesab edir. Farsca yazdığı bir şeirində isə taledən və cəmiyyətdən uzun-uzadı gileyləndikdən sonra insanın yenə də əlində olanlara görə Yaradana şükr etməli olduğunu söyləyir. Həmin beytdə oxuyuruq:

خدا را شکر باید در همه حال،
مبادا که از آن بدتر شود او

[164, s.167]

(Hər bir halda Tanrıya şükr etmək lazımdır. Uzaq olsun, daha betər hallara düşə bilərik)

Burada ifadə olunmuş didaktik düşüncə də sufilik təfəkkürünə, daha dəqiq isə hürufi fəlsəfəsinə söykənir. Aza qane olmaq, nəfsə qalib gəlmək bu dini-irfani təlimlərin əsasını təşkil edən zəruri xüsusiyyətlərdir. Xəlili də düşüncələrində və tutduğu yolda sərbəst olan bir sufi dərvişidir. Şeirlərindəki sufi aşiq şairin özüdür. O, şeirlərində Tanrının nuruna qovuşmaq yolunda öz nəfsindən, təkəbbüründən keçdiyini vurğulayır.

Xəlili tərki-dünyalığı seçərək zəmanəsinin hakim ideologiyasına qarşı mövqe tutmuş haqq aşiqini təmsil edir. O ideologiya ki, dini mövhumata əsaslanan, insanları mütiləşdirən bir düşüncə üzərində qurulmuşdur. Şair azad, kamil insanın yetişməsi üçün daha fərqli bir fəlsəfi doktrinaya, hürufilik təlimi kimi insana böyük dəyər verən fikir cərəyanına ehtiyac olduğunu vurğulayır. Şairin fikrincə, insan Yaradana bəslədiyi eşqi və imanı təkə ibadət xanalarda göstərməməlidir. Başqa sözlə, məscidə, məbədə getmək hələ Allaha olan sevginin bütövlüyündən xəbər vermir. Xəliliyə görə, Tanrı məhəbbəti hər zaman, hər şəraitdə insanın qəlbində onun bütün həyatına işıq salmalıdır. Bundan ötrü isə hər şeydən əvvəl nəfsə qalib gəlmək, hərislik və xudbinlik

hisslərindən uzaq olmaq lazımdır.

Ümumiyyətlə, təsəvvüf şairlərinin yaradıcılığında insanları irfanla tərbiyələndirib, ilahi eşqdən doğan hikmətlərlə maarifləndirmək ənənə halını almışdı. XV yüzillik sufi və hürufi şeirində bu ənənənin daha çox örnəklərini görmək mümkündür. AMEA-nın müxbir üzvü Azadə Rüstəmovanın sözləri ilə desək, *“bu dövrdə də şarhlərimiz humanizm mövqeyindən çıxış edərək, əxlaqi-mənəvi təkamül xətti ilə cəmiyyəti və insanı həyatda məruz qaldığı zülmət və şərdən xilas etmək, insana və cəmiyyətə pak, təmiz, ülvi hisslər aşılamaq üçün qələm işlədirdilər”* [6, s.89]. Xəlili də öz zəngin irsi ilə həmin təkamül xəttini inkişaf etdirərək yaşadığı mühitin insanların daha aydın düşüncəli, həyata, dünyaya və bir-birinə münasibətdə daha şüurlu, hiyləsiz, sevgi dolu olması üçün çalışırdı. O deyir: Allah kəlamı Qurandır və insan hər zaman, hər şəraitdə Quranı rəhbər tutmalı, onun hökmləri ilə hərəkət etməlidir. Quranla tanış olana qədər insan laldır, dilsizdir. Daha dəqiqi isə cahil və gücsüzdür.

Hətta günümüzdə belə bir sıra elmi suallara məhz Quranda cavab tapıldığı halda, Xəlilinin Allah kəlamına bu dərəcədə əhəmiyyət verməsi, insan oğlunun daim Qurana əsaslanmalı olduğunu vurğulaması təbiidir. Göründüyü kimi, o, Allahı və Onun kəlamını sevə-sevə tərənnüm edir. Xəlilinin “Firqətnamə” əsərinin bəşəri eşqdən bəhs etdiyini vurğulayan bəzi tədqiqatçıların əksinə olaraq alimlərin bir çoxu poemadakı “vəhdəti-vücut” fikirlərinə görə onu sırf təsəvvüf ədəbiyyatı nümunəsi kimi incələmişlər. Bu baxımdan tədqiqatçı Nəsim Göyüşovun fikirləri maraqlıdır: *“İrfana meyilli olan ədəbiyyatda zövq və hüsnər, hikmət və ağıl, intuitiv düşüncə və təxəyyül, bədii ifadə tərzü və rəmz bir-birinə qovuşaraq zəngin və rəngarəng sənət lövhələri yaratmışdır”* [26, s.52]. Məhz bu məqamların, üstün cəhətlərin vəhdətini Xəlili yaradıcılığında görürük.

Gözdən keçirdiyimiz araşdırmalar, şeirləri üzərində apardığımız tədqiq və təhlillər Xəlilini XV əsrin hürufi görüşlü müqtədir şairi, açıq və sadə bəyanlı mütəsəvvif sənətkarı kimi tanımağımızı təmin edir. Gətirilən nümunələrin təhlili və digər şairlərin şeirləri ilə müqayisəli araşdırmamız nəticəsində Xəlili irsindəki didaktik fəlsəfənin orijinal, özünəməxsus cəhətlər daşdığı qənaətinə gəlirik. Bununla

belə, qənaətimizcə Xəlilinin poetik irsinin fəlsəfi, mistik motivləri hələ də öz tədqiqatçısını gözləyir.

İnsanı ali varlıq hesab edən fəlsəfi dünyagörüşə sahib digər şairlərimiz kimi Hamidi də biliyin qüdrətini, elmin ziyasını bütün mənəvi qüsurlardan arınaraq kamilliyə doğru yol almaqda əsas vasitə olaraq görürdü. Hamidi təsvirlərində insanı elə bir uca mərtəbəyə qaldırır ki, o yüksəklikdə yalnız mükəmməllik vardır. Onun görmək istədiyi, tərənnüm etdiyi insan cılız və xırda hisslərdən, boş yerə edilən kiçik münaqişələrdən çox uzaqdır. Çünki o, dünyəvi maraqlardan, adi məsələlərdən daha yüksəkdə durur. Hürufi görüşlü şairlərin təsvir etdikləri, hər yerdə görməyi arzuladıqları insan məhz bu dünyagörüşünə malik yüksək təfəkkürlü varlıqdır. XV əsr Azərbaycan şairlərinin böyük əksəriyyətinin fəlsəfi-didaktik görüşləri məhz bu kontekstdən çıxış edir. Ümumiyyətlə, *“Hikmət və kəlam sahiblərinin məqsədi də məhz insanları özlərinin arzuladıqları ədalətli cəmiyyətlər, qurumlar yaratmağa sövq etməkdir. Onlar bununla həm də insanlarda öz güc və qüdrətlərinə inam yaratmış olurlar”* [67, s.299].

İnsanın mənəvi aləmi, ruhi və fikri azadlığı, təkmilləşmə cəhdləri, hikmətlər məcmusuna, yəni irfana doğru can atması, müdrik bir varlıq kimi yetişərək didaktik-əxlaqi təlqin yolunda özünün də töhfələr verməsi bu şairlərin fəlsəfi düşüncələrini məşğul edən əsas məsələlər idi və bütün bunlar son nəticədə bəşəriyyətin, insan cəmiyyətinin humanist dəyərlər zəminində inkişafına yönəlmişdi. Orta əsr şairlərimizin etik-fəlsəfi və əxlaqi-didaktik görüşlərinin araşdırılması onların əsərlərinin semantikasının düzgün anlaşılması və sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin məzmun daxilində təhlili nöqtəyi-nəzərindən olduqca əhəmiyyətlidir.

Tədqiqat işinin “Dövrün ictimai-tarixi hadisələrinin ədəbiyyatda bədii təqdimi” adlı üçüncü fəslində əldə edilən əsas elmi nəticələr iddiaçının aşağıdakı əsərlərində öz əksini tapmışdır [33, s.175-179; 35, s.434-439; 36, s.191-194; 38, s.31-36; 39, s. 42-46; 41, s.100-104; 42, s. 376-381; 136, s.106-112; 109, s. 138; 137, s.108-113; 55, s. 49; 155, s.130-134].

IV FƏSİL

JANRLAR VƏ SƏNƏTKARLIQ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

4.1. XV əsr poeziyasının janr xüsusiyyətləri

Orta əsrlər Azərbaycan poeziyasının XV yüzillik mərhələsi müraciət olunan janrların rəngarəngliyi ilə də seçilir. Bu dönmənin şairlərinin yaradıcılığında ən müxtəlif janrları görmək olar. Dövrün işlək janrları haqqında oxuyuruq: *“Sənəkarların qəsidə, qitə, rübai, müxəmməs, mürəbbə, müəmma, məsnəvi və başqa janrlarda öz qələmlərini sınamaları bu dövrdə ədəbi-estetik fikrin inkişafına sürəkli təkan verirdi”* [7, s.264]. Ən çox işlənən janrlar rübai, qəzəl, qəsidə, məsnəvi idi. Dövrün Cahanşah Həqiqi, Nemətullah Kişvəri, Xəlili, Əmir Hidayət, Həbib, Bədr Şirvani və Hamidi kimi sənətkarları ən müxtəlif janrlarda mükəmməl poetik nümunələr yaradaraq XV əsr ədəbiyyatımızı janr və mövzu baxımından zənginləşdirmişlər.

Cahanşah Həqiqinin Divan əlyazmalarından birinin Londonda, digərinin isə İrəvanda olduğu elmə məlumdur. Həmin əlyazmalar haqqında Vladimir Fyodoroviç Minorski, Lətif Hüseynzadə, Əbülfəz Rəhimovun araşdırmaları mövcuddur. Şairin farsca, türkcə (azərbaycanca) divanlarının daxil olduğu üçüncü və ən mükəmməl nüsxə sayılan əlyazma isə Tehran universitetinə məxsus mərkəzi kitabxanada tapılıb nəşr edilmişdir. İranlı alim Firuz Rifahi Ələmdarının təşəbbüsü ilə işıq üzü görən bu kitab Həqiqi irsinin araşdırılması baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır [164]. Buraya şairin farsca irsindən 90 məsnəvi, 108 qəzəl və 1 müstəzad daxildir. Həqiqinin farsca Divanındakı məsnəvi, müstəzad və qəzəllər onun poetik qüdrətini ən parlaq şəkildə nümayiş etdirən sənət nümunələridir. Şairin yaradıcılığında yer verdiyi janrlar haqqında oxuyuruq: *“Azərbaycan və fars dillərində qəzəl, rübai və müstəzadı əhatə edən 673 beytlik Həqiqi divanındakı şeirlərin əksəriyyəti aşiqanə mövzudadır”* [7, s.347].

Həqiqinin on bir qəzəli ilə üç tuyuğunun müxtəlif əlyazmalarda Nəsimiyə aid edildiyi və “Nəsimi” təxəllüsü ilə verildiyi haqqında məlumatlar var. Bu, təsadüfi hal deyil. Həqiqi doğma dildə əsərlər yaratmaqda Nəsiminin anadilli şeirimizdəki fəaliyyətini örnək almaqla yanaşı, farsca şeirlərini də onun hürufizminin təsiri ilə qələmə almışdı. Hökmdar-şairin fars dilindəki irsi buna sübutdur. Şair yazır:

ای شاهد احوال ما بالله کجایی و کجا
وی غیب دان حال ما بالله کجایی و کجا
ما بنده و سلطان ما عشقست ازل در جان ما
ای چشمه حیوان ما بالله کجایی و کجا

[165, s.119]

(Ey bizim halımızı görən, Tanrı xətrinə, hardasan, harda? Ey bizim halımızı qeybdən xəbər verən, Tanrı xətrinə, hardasan, harda? Biz bəndəyik, əzəldən eşqdir canımızda sultanımız. Ey bizim həyat çeşməmiz, Tanrı xətrinə, hardasan, harda?)

Eşqi özünə sultan bilən şeir qəhrəmanı ilahi sevginin axtarışındadır. Haqqa və onun yaratdığına böyük məhəbbət Həqiqinin qəzəllərinin başlıca mövzusunun, əsas motivini təşkil edir. Bəzi qəzəllərində isə şairin təsvirinin məhz insan gözəlliyinə olan sevgi ətrafında qurulduğunu görürük.

Həbibli şeirləri sahib olduğu poetik zənginliyi ilə həm öz dövrünün, həm də sonrakı əsrlərin şairləri tərəfindən rəğbətlə qarşılanmışdır. Həbibinin əlimizdə olan əsərləri sadəcə əllyə yaxın poeziya nümunəsindən ibarətdir. Bunlar şairin böyük irsindən qalan qəzəl, qəsidə, müsəddəs və qitələridir. Şairin bəzi qəzəlləri onlarla məşhur qəzəl müəllifinə ilham vermiş, bir çox istedadlı söz ustasını neçə-neçə gözəl şeir nümunəsi ərsəyə gətirməyə sövq etmişdir.

*Gər sənincün qılmayam çak ey büti-nazikbədən,
Gorum olsun ol qəba, əynimdə pırahən kəfən* [9, s.367]

Bu beytə yazılan nəzirələr müəlliflərini daha da məşhurlaşdırmışdır, desək, yanılmazıq. Gözəllik motivi şairin yalnız qəzəllərində deyil, qəsidələrində də özünü

göstərir.

*Oxur can müshəfəni bigüman, ol
Xətü xalın kimə bürhan olursa.
Görən şol vəchi-zibanı, nigara
Nola gər valehü heyran olursa [9, s.357]*

Həbibinin öz mükəmməl söz ustalığını müvəffəqiyyətlə nümayiş etdirdiyi qəzəl və qəsidələrindən əlavə, eyni uğurla yazmış olduğu daha bir şeiri - müsəddəsi də var ki, bu şeiri gözəlliyin ən yüksək formada vəsf edildiyi kamil sənət nümunəsi adlandırmaq yerinə düşər. Sənətkar bu şeirdə zahirən və daxilən gözəl olan bir insanı ən sadə, lakin sadə olduğu qədər də təsirli sözlərlə tərənnüm etmişdir. Bədii vasitələri obrazlı şəkildə, yerli-yerində, çox mübaligəyə varmadan işlədən şair bu əsərlə gözəlliyin mümkün olan ən dolğun təsvirini vermişdir.

*Yaşım yürüdü su kimi ol sərv suyinə,
Göz baxa qaldı zülfü xəti ruyü muyinə,
Piranəsər könül axub ol qəddi-cuyinə,
Aldandı tiftək dil anın rəngi-ruyina [9, s.377]*

Müsəddəsin xalq yaradıcılığına yaxınlığı, onda el deyimlərindən istifadə olunması və sadə deyiliş tərzii bu əsərin çox məharətli bir rəssamın fırçasından çıxmış rəsm əsəri qədər cazibəli, insanın ruhunu qidalandıran həzin musiqi qədər təsirli alınması ilə nəticələnmişdir.

Azərbaycan şairi Nemətullah Kişvəri də ədəbiyyatımızın qələmini ən populyar şeir janrlarında sınaqmış, özündən sonrakı sənətkarların yaradıcılığına əhəmiyyətli şəkildə təsir etmiş nümayəndələrindəndir. Ədəbiyyatşünas alim İsmayıl Hikmət özünün “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kitabında Sankt-Peterburqdakı Şərqi muzeyində qorunan əlyazmaya əsaslanaraq Xətəinin yaşadığı dövrdə Kişvəri təxəllüsü ilə yazan bir Azərbaycan şairinin mövcud olduğundan bəhs edir [58].

1946-cı ildə isə “Füzuli sələflərindən Kişvəri” başlıqlı məqalə ilə çıxış edən

akademik Həmid Araslı şairin Divanı ilə bağlı məlumat vermişdir. Alimin Əlyazmalar İnstitutundakı Divan əsasında apardığı tədqiqatlar istər şeir tariximizin öyrənilməsi, istərsə də orta əsrlər dövrü ilə məşğul olan dilçi və ədəbiyyatşünaslara yeni üfüqlər açması baxımından əhəmiyyətlidir [3]. Klassik ədəbiyyat tədqiqatçısı, AMEA-nın müxbir üzvü Azadə Rüstəмова Kişvəri Divanındakı şeirlərlə bağlı yazır: “1984-cü ildə Azərbaycan Respublikası Əlyazmaları İnstitutunda mövcud əlyazma nüsxəsi əsasında alimlərimizdən Cahangir Qəhrəmanov tərəfindən ilk dəfə olaraq şairin “Divan”ı işıq üzü gördü. “Divan”a 257 qəzəl, bir qəsidə, iki müstəzad, səkkiz müxəmməs (onlardan biri müləmmə formasında – bəndlərdən biri fars dilində, biri türkcə), səkkiz təxmis (əksəriyyəti Nəvai qəzəllərinədir), biri yeddi, digəri doqquz bənddən ibarət iki mürəbbə (dördlük) daxildir” [6, s.97]. Kişvərinin 2010-cu ildə çap edilmiş türkcə (azərbaycanca) Divanına şairin bu dildə yazdığı şeirlərindən bir qismi daxildir. Divanı araşdıran Məhəmmədəli Hüseyninin yazdığı müqəddimədə əsər barədə ətraflı məlumat verilmişdir [64].

“Türk Divanı”nda Kişvərinin başqa nüsxələrə salınmayan şeirləri də vardır. Şairin qəzəl, qəsidə və rübailərindəki həyat eşqi, nikbinlik və emosionallıq xüsusilə diqqəti cəlb edir. Şairin rübailərində həm məzmun, həm də forma baxımından maraqlı doğuran cəhətlər var. Belə ki, rübaidə rədifdən çox istifadə edən şairin həmin rədifləri təkrar qafiyə olaraq işlətdiyini görə bilərik. Beləliklə də, Kişvərinin qafiyə yerində işlətdiyi rədiflər bədii təkrir kimi çıxış edərək şairin fikrinin xüsusi şəkildə vurğulanaraq ifadə olunmasına şərait yaratmışdır. Onun şeirlərində Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində rast gəldiyimiz poetik ahəngdarlığı görmək mümkündür. Kişvəri qələmi bu cəhəti daha da cilalamış, xalq yaradıcılığına məxsus sadəlik və oynaqlıqdan bəhrələnmişdir.

Mənim yarım vəfasızdur, vəfasız,

Mənim dərdim, dəvasızdur, dəvasız.

İrax yüzündin, ey ayinərixsar,

Gözüm, könliüm səfasızdur, səfasız.

[64, s.41]

Nemətullah Kişvərinin yaradıcılığında başlıca yeri isə onun qəzəlləri tutur və rübailərinin ona məşhurluq gətirməsinə baxmayaraq, o, əsasən, qəzəl yazan şair olaraq səciyyələndirilir. Kişvərinin özündən əvvəlki ana dilində yazan şairlərdən bəhrələnməsindən daha çox onun fərqli cəhətləri maraq doğurur. Fərhad Ağayevin bu barədə fikirləri maraqlıdır. O, Nəsimidən sonra gələn, lakin onun yaradıcılığından fərqlənən Kişvəri şeirindəki yeniliklərdən söz açaraq yazır: “...Burada üç başlıca zahiri fərqi aydın hiss etmək olur. 1-cisi Nəsimi qəzəllərinin simvolik obrazlarının Kişvəridə tam real, aydın mənə daşması; 2-cisi Kişvəri qəzəllərinin formaca daha yığcam, yəni az beytli olması; 3-cü Kişvəri qəzəllərinin daha çox ərəb-fars tərkiblərindən azad olmasıdır” [2, s.73]. Qeyd olunan cəhətlərdən məhz üçüncüsü anadilli şeirimizin güclü inkişafında rol oynamışdır.

Vurğulamağı vacib hesab etdiyimiz mühüm bir məqam da vardır ki, Kişvəri yaradıcılığını səciyyələndirən əsas bədii xüsusiyyətlərdən sayıla bilər. Bu “müstəzad-rübailər”dir ki, Azərbaycan ədəbiyyatında çox az şairin həmin janra müraciət etdiyini görürük. “Müstəzad-rübai” quruluşunun mürəkkəbliyi ilə seçilir. Ana dilli şairlərimizdən Kişvərinin və Əmaninin, farsdilli Azərbaycan şeiri nümayəndələrindən isə yalnız Bədr Şirvaninin yaradıcılığında bu cür rübailərə rast gəlinir. Misala nəzər yetirək:

*Ey bədri-müinir, açgiz tərəfi -niqab
Ruyin görəli,
Kipriklərim ox şənəvi göz suyu gülab,
Muyin urali.
Gördüm səni bir ərbədəcu məstü xərab,
Bəd məstola dib,
Hərdəm gəlürəm kuyina mən bixurü xab,
Xüyün soralı.
Qış gəldi geyər kim ki anın aqçəsi bar,
Səncabü səmur.
Səncabü səmur olmayana çarə nə bar,
Bir künci-tənur,*

Bir issicə ev bulğayu bir kiçkinə yar,

Bir küp dolu mey.

[63, s.159]

Nəzərdən keçirdiyimiz nümunə ədəbiyyat məcmuələrində müstəzad adı altında verilmişdir. Lakin onu müstəzad-rübai də hesab etmək olar. Bu araşdırmada məqsədimiz onun rübai və ya müstəzad olmasına aydınlıq gətirmək olmadığı üçün bu məsələni nəzəriyyəçilərin öhdəsinə buraxırıq. Bəzən “cığalı rübai” də adlandırılan bu şeir şəklinə müraciət şairin yüksək sənətkarlıq qabiliyyətindən və həmin dövrdə, yəni XV əsrdə şeir sənətində hünər göstərmək istəyindən irəli gəlmişdir.

XV yüzillik Azərbaycan şairi Bədr Şirvaninin əlimizdə olan şeirlər Divanı 12473 beytdən ibarət olmaqla, qəzəl, qəsidə, məsnəvi, rübai, müəmma, qitə kimi janrları əhatə etməkdədir. Alim, təbib, maarifçi şəxsiyyət kimi tanınmış Məhəmmədəli Tərbiyətin şair haqqında verdiyi məlumatda, Bədrin bir sıra şeirlərinə müxtəlif təzkirə və məcmuələrdə rast gəldiyi deyilir [97, s.44]. Onun yazdığına görə, bunlardan biri Hacı Məlik Xorasaninin Tehrandakı şəxsi kitabxanasındadır. Həmin məcmuədə Bədr Şirvaninin həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat və 500 beyt şeiri verilmişdir. Heç də zəngin bir həyat keçirməyən Bədr Şirvani əslində zəngin irs yaradaraq məhsuldar şair ömrü yaşamışdır. O, özünəqədərki bədii yaradıcılıq ənənələrini peşəkarcasına mənimsəyərək lirik şeirin bütün janrlarında qələmini uğurla sınamışdır.

Orta əsr şairlərinin bir çoxunun yaradıcılığında olduğu kimi, Bədr Şirvaninin Divanında da qəsidəyə daha geniş yer verilmişdir. Şair, belə demək mümkünsə, saray əhlinin hər bir əlamətdar gününü qəsidələrində əbədiləşdirməyə çalışmışdır. Onların övladlarının doğum günləri, sünnət toyları, keçirdikləri bayramlar, zəfər anları şairin mədhiyyələrində öz ifadəsini tapmışdır. Mədhiyyələrdən açıq-aşkar hiss olunur ki, şair süni tərifi çox da yer verməmiş, daha çox sadə xalqın iradəsini ifadə etməyə can atmışdır. Bədrin Divanında mərsiyələrə də kifayət qədər çox yer verilmişdir. Şahlar, onların yaxınları, dövrün ayrı-ayrı şəxsiyyətləri haqqında yazılmış mərsiyələr əsasən saray şairləri tərəfindən qələmə alınır və bəzən həmin şəxslərin can vermə səhnəsi

də bu şeirlərdə öz geniş ifadəsini tapırdı. Onun həcvlərində “xərsifət Hacı Məhəmməd”, “itsifət İftixar”, “xəstə Əli” və s. kimi ləqəblər daşıyan adamların adlarına rast gəlirik. Şairin qəsidə şeirinə daha çox diqqət verməsi açıq-aydın sezilsə də, o, qəzəl, qitə, məsnəvi, tərcibənd, rübai, müəmma və başqa janrlarda da qələmini sınamışdır ki, bu da həmin dövrdə ədəbiyyatın nə dərəcədə inkişaf etdiyi, bu şeir növlərinə nə cür münasibət bəsləndiyi haqda aydın təsəvvür yaratmağa kömək edir.

Bədr Şirvani yaradıcılığında qəsidədən sonra ən çox istifadə edilən janr qəzəl janrıdır. Qələmindən yeknəsəqlikdən uzaq, olduqca rəngarəng qəzəl nümunələri çıxan bu şirvanlı şairin şeirlərində həm nəhayətsiz eşq, ehtiraslı məhəbbət, həm qürurlu, əyilməz sevgi, sonsuz yaşamaq həvəsi, həm də nisgil, qüssə və iztirabın olduğunu görürük. Lakin əvvəl də vurğuladığımız kimi, Bədrin qəzəlləri sızıltı və iniltilərdən, giley və şikayətlərdən uzaqdır. Bütün bunlar onun yazdığı qəzəlləri maraqlı və oxunaqlı edir. Misala diqqət yetirək:

*تا مرا نکر لبت ورد زبان خواهد بود دایما آب حیاتم بدها ن خواهد بود
تا صفات لب و رخسار و قدت خواهم گفت سخنم نازک و رنگین و روان خواهد بود
دهنت راز نهانست بهر کس مگشای و رگشایی بیکی نکته عیان خواهد بود
زلف تو جیم و قد تو الف و ابرو نون پیش ارباب دل آن صورت جان خواهد بود*

[153, s.598]

(Nə qədər ki, dodağının zikri dilimin əzbəridir, daim ağzım dirilik suyunu dadacaqdır. Ləbini, yanağını, qəddini vəsf etdikcə isə, şeirim zərif, rəngarəng və axıcı olacaqdır. Ağzın bir gizli sirrdir, hər kəsə açma! Əgər açsan, bircə nöqtəsindən əyan olacaqdır. Telin “cim”, qəddin “əlif”, qaşın “nun”dur, ərbabi-dil yanında bu, canın surətidir)

Şair gözəlin telini ucu arxaya qatlanmış “cim” hərfinə, qamətini düzlüyünə görə “əlif”ə, qaşını isə qövs şəkilli “nun” hərfinə bənzədir. Bu hərflərin sıra ilə birləşməsindən isə “can” sözü alınır. Göründüyü kimi, sənətkar rastlaşdığı gözəlliyi özünün incə şair zövqü ilə qiymətləndirməyə, ona qəlbindən gələn səmimi, “zərif”, “rəngarəng”, “axıcı” kəlmələri ilə münasibət bildirməyə çalışmış və çox vaxt buna müvəffəq olmuşdur. Qəzəllərin arasında “müarizə” formasında yazılmış nümunələr

də az deyil. Klassik şairlərdən bir çoxunun müraciət etdiyi bu qəzəl forması Bədr Şirvaninin qələmində xüsusi bir cazibə, özünəməxsus bir şirinlik əxz etmişdir. Bir misala nəzər salaq:

گفتم تو بردی دل ز ما گفتا چه دل کوکی کجا
گفتم گوا هست آن دها ن گفتا که هیچست آن گوا
گفتم وفایی نیستت آخر چرایی این چنین
گفتا زهی سودازده از عمر میجویی وفا
گفتم که شهد ست آن دهن گفتا زهی شیرین سخن
گفتم که هستی دین من گفتا بدینی مبتلا

[153, s.569-670]

(Dedim ki: -Ürəyimizi alıb aparmısan. Dedi: -Ürək? Hanı? Nə zaman? Harada?

Dedim ki: -O ağız şahiddir. Dedi: o şahid heçdir.

Dedim ki: - Sənin heç vəfan yoxdur. Axı nə üçün beləsən?

Dedi: - Əhsən sənə, ey sevdalı! Ömürdən vəfa gözləyirsən?!

Dedim ki: -O dodaq baldır. Dedi: -Afərin sənə, şirin sözlü!

Dedim ki: -Mənim dinimsən. Dedi: -Dinə mübtəlasan.)

Göründüyü kimi, deyişmə şəklində olan bu qəzəl çox sadə, anlaşıqlı bir dildə yazılmış və aparılan sual-cavab şeirə əlahiddə bir şuxluq, oynaqlıq verərək onun daha da oxunaqlı olmasını təmin etmişdir. Bədr Şirvanının qəsidədən sonra beytlərinin sayının çoxluğu ilə fərqlənən müraciət etdiyi digər janr qitədir. Onun Divanındakı qitələr cəmi min beş yüz doxsan doqquz beytdən ibarətdir. Orta əsr Azərbaycan şairlərinin bir çoxu kimi Bədr Şirvani dühası da rübai janrından yan keçməyib. Şairin Divanına qırx üç rübai daxildir. Bu rübailərin bir qismi eşq və sevgilidən, yarın biganəliyindən, vəfasızlığından və s. dən bəhs edirsə, digər qismi şairin hakim dairələrdən daha çox diqqət tələb etməsinə və onun məvacibinin vaxtlı-vaxtında verilməməsinə həsr olunur. Rübailərin birində deyilir:

ای چشم تو نرگس بهار و گل چهر نام تو میلن گل عذاران گلچهر
خورشیدی و من بدر مکدر ز سپهر یک نره شدم بمن نظرکن از مهر

[153, s.670]

(Ey gözləri yaz nərgizi, yanağı gül! Gül üzlülər yanında adın Gülçöhrədir. Sən günəşsən, mən isə taleyin əlindən tutqunlaşmış ayam (və ya kədərlənmiş Bədrəm). Bir zərrəyə dönmüşəm, mehrinlə mənə bir nəzər yetir.)

Şair adəti üzrə, bu şeirdə də öz adının mənasından məharətlə istifadə edərək “mən tutulmuş ayam” və “kədərlənmiş Bədrəm” mənalarını verən ifadə işlətmişdir. Bədr Şirvaninin Divanında yer alan qırx üç rübaidən başqa “müstəzad” adı ilə verilən rübai-müstəzadlar da var. Daha əvvəl Kişvərinin yaradıcılığında işlənən janrlardan danışarkən bu barədə bəhs etmişdik. Başqa adı “cığalı rübai” olaraq qeyd edilən bu şeir janrına aid misallar Bədr Şirvaninin yaradıcılığında fars dilində qarşımıza çıxır. Misala diqqət yetirək:

*ای شیخ محمد که تو داری تمغا بی مهر تو جنس ملک را نیست بها باوجه حسن دردورزمن
بازار کرم گشاده ای از هر باب یک موزه همی کنم زجودت سودا
در بسته مباد دریا مفکن*

[153, s.672]

(Ey Şeyx Məhəmməd, sənin möhürün var –

bu hüsnünlə !

Sənin məhəbbətin olmadan məmləkətin dəyəri də olmaz –

bu cahanda!

Səxavət bazarının qapılarını hər tərəfdən açmısan –

bağlanmasın

Sənin əliaçıqlığından bir çəkmə diləyirəm –

əsirgəmə!)

Bu cür bir qədər mürəkkəb quruluşlu rübai yaratmağın özü də Bədrin dərin istedadından, şeirin bütün incəliklərinə yaxından bələd olmasından xəbər verir. Bədr Şirvaninin müraciət etdiyi janrların içərisində iki məsnəvi də vardır. Yüz on dörd beytlk bu şeirlər məchul bir şəxsə yazılan həcvlərdən ibarətdir.

Dövrün qələm sahiblərindən olan Əmir Hidayətin də şair olaraq yetişməsində, bir çox müasirləri kimi, özündən əvvəlki anadilli şairlərimizin, o cümlədən Orta Asiyada yaranmış türk-cığatay poeziyasının qüdrətli nümayəndələrinin rolu

olmuşdur. Əfsəhəddin Hidayətin XV yüzilliyə aid qiymətli tapıntı hesab oluna biləcək əlyazmalarına diqqət yetirdikdə onun Divanının böyük bir hissəsini qəzəllərin tutduğunu müşahidə edirik ki, bu da təsadüfi deyil. Qəzəllər tez əzbərlənə bilən, muğam dəstgahlarında oxunan, orta əsrlər saray məclislərində söylənən bir şeir janrı olaraq, daha populyar idi. Hidayət qəzəllərinin mövzu baxımdan rəngarəngliyi onların ideya-məzmun xüsusiyyətlərindən geniş şəkildə bəhs etməyə imkan yaradır. Bundan əlavə, qəzəllərin maraqlı doğuran poetik özəllikləri, bədii xüsusiyyətləri, işlənən ifadə vasitələri şairin qələminin qüdrətindən, Şərq şeirinin qayda-qanunlarını mükəmməl bilməsindən xəbər verir.

Əmir Hidayət şeirlərinin janrı haqqında oxuyuruq: *“Şairin əlimizdə olan əsərləri göstərir ki, Hidayət klassik şeirin müxtəlif janr və növlərinə müraciət etsə də (rübai, məsnəvi, müxəmməs, müstəzad...) üstünlüyü əsasən qəzələ vermişdir və qəzəllərinin əksəriyyəti bəşəri məhəbbət mövzusunda aşiqanə nümunələrdir – hicran qəmi, vüsal həsrəti, sevgidə vəfa, sədaqət və fədakarlıq hissləri onların məzmununu təşkil edir. Bir qism qəzəllər isə insan və onun mənəvi-cismani gözəlliyinin tərənnümünə həsr edilmişdir...Mövcud “Divan”ında bir münacat və məsnəvi ilə qələmə alınmış bir tohid, bir müstəzad və bir müxəmməsi vardır. Yaradana yalvarış-həsb-hal və onun birliyinə səcdə “Münacat” və “Tohid”in məzmununu təşkil edir. Müstəzadı təsəvvüfanə ruhda, müxəmməsi...şairin dini-irfani düşüncələrinin ifadəsidir”* [6, s.95]. Sonrakı dövrlərin poeziyasına, xüsusilə də XVI əsrin şairlərinə, o cümlədən Füzulinin qəzəl yaradıcılığına XV yüzilliyin digər şairlərilə bərabər Hidayətin də böyük təsiri olmuşdur. Füzulinin yüksək sənətkarlıqla qələmə alınmış məlum “Üçündür” rədifli qəzəli məhz Hidayətin şeirindən təsirlənərək yazılmışdır. Hidayətin qəzəlində oxuyuruq:

*Yaxdı məni pərvanətək ol pərtövi-rüxsar,
Şəmin beli kim, yandıği pərvanə üçündür* [78, s.293].

Füzulinin şeiri isə bu cür səslənir:

*Yaxdım tənimi vəsl günü şəmtək, əmma
Bil kim, bu tədarük şəbu hicranın üçündür* [10, s.46].

Üslub və deyim tərzindəki oxşarlıq göz qabağındadır. Hidayətin iki “Su” rədifli qəzəli olduğunu nəzərə alaraq belə düşünmək olar ki, Füzuli özünün məşhur “Su” qəsidəsini də bu şeirlərin təsiri altında yazmışdır. Bu və misal gətirilən digər şeirlər Füzuli poeziyasının Hidayətin poetik irsi ilə əlaqəsini əks etdirir. Onun hər cəhətdən Hidayətin bədii irsinə yaxınlığını, bu poeziyanın sənət cazibəsindən qurtula bilmədiyini təsdiq edir. Vurğulamalıyıq ki, anadilli ədəbiyyatımızın inkişafında inkaredilməz rolu olan, doğma dilimizdə gözəl poetik nümunələr yaradan Əmir Hidayətin ədəbi irsinin öyrənilməsi istər XV-XVI əsrlər Azərbaycan şeirinin təşəkkülünün, istərsə də həmin dövr Azərbaycan poeziya dilinin tədqiqi nöqteyi-nəzərindən əhəmiyyətlidir.

Daha əvvəl vurğuladığımız kimi, Xəlilinin türkcə (azərbaycanca) yazdığı lirik məzmunlu şeirlər Divanı və “Fəraqnamə” adlı poeması vardır. Poema məsnəvi janrında yazılmışdır. Əsərə daxil olan “Könül” rədifli mürəbbə şairin ən məşhur şeiri sayılır. Xəlilidən sonra bu şeirə çoxlu nəzirələr yazılmışdır. Şeirin məzmunu gözlə könlün mübahisəsi üzərində qurulmuşdur. Mürəbbənin yazıldığı axıcı, dilə yatımlı tərz, məsnəviyə şirinlik gətirən poetik üslub ona bənzədilərək yaradılan silsilə şeirlərin meydana gəlməsinə yol açmışdır. Bu şeirin uzun müddət klassik türk poeziyasının tanınmış simaları tərəfindən tənzir edildiyi məlumdur. Avni təxəllüsü ilə yazan Fateh Sultan Mehmetin, Hafinin, Hacı Kamalın, Yakininin və Məlihinin də “Könül” mürəbbəsinə nəzirələr yazdığı məlumdur. Türk şairləri arasında “gönül murabbası” adıyla tanınan bu əsər şairi məşhurlaşdıran əsas şeirlərdəndir. İlk nümunəsi bəzi qaynaqlarda səhvən XV yüzilliyin şairi Əhməd Paşaya aid olduğu göstərilən bu mürəbbənin ilki Xəlili tərəfindən qələmə alınmışdır. Əhməd Paşa Xəlilinin mürəbbəsinin yazıldığı tarixdən bir qədər keçdikdən sonra bu şeirə nəzirə yazmışdır. Xəlili yazır:

*Xərməni-güldə görüb zülfi səmənsay, könül,
Eylədinmi şikənin biçini bipay könül?
Sevmə, dedim necə kim, isləmədin hay könül,
Könül, ey vay könül, vay könül, ey vay könül*

[74, 182]

Şairin qəhrəmanı könlündən şikayətçidir. Aşiq qəhrəmana görə, könül öz sahibini dinləmədiyi üçün günahkardır. Osmanlı divan şairi Əhməd Paşanın “Könül” rədifli mürəbbesinin Xəlilinin bu şeirinə nəzirə olduğuna dair bir çox mənbədə məlumata rast gəlinir. Əhməd Paşanın mürəbbeni yazıb Divanına daxil etdiyi tarixlərdə Xəlili artıq “Firqətnamə”si ilə məşhurlaşmışdı. Şairin digər şeirləri kimi “Könül” mürəbbesi də bu məsnəvidə yer almışdı. Əhməd Paşanın nəzirəsinə diqqət yetirək:

Gül yüzünde görelİ zülf-i semen-say gönül
Kara sevdaya yiler bi-ser ü bi-pay gönül
Dimedüm mi sana dolaşma ana hay gönül
Vay gönül vay gönül vay gönül ey vay gönül [118]

Adlarını çəkdiyimiz şairlərdən bir çoxu nəzirə yazarkən öz dəsti-xəttini ortaya qoya bilməmişsə, bəziləri sadəcə təqlid yolunu tutmuşdur. Xəlili irsində sıx təsadüf edilən “dedim-dedi”, yəni müarizə şəklindəki şeirlər də nəzəri cəlb edir. Şeirə ayrı bir canlılıq və axıcılıq qatan bu tərzə Xəlili böyük ustalıqla işlətmişdir.

Sordum ləbindən ağzını dedüm nedür, dedi
Bax diqqət ilə gönçə dəhandur nə nazicək
Dedüm ey dilber, Xəliliyə inən cövr eyləmə
Dedi öyrənmək gərək cövrü-cəfaya şimdindən

[111, s.12]

Qətiyyətlə deyə bilərik ki, Xəlilinin məsnəvi və digər şeir janrlarında qələmə aldığı əsərlər Xətəinin, o cümlədən bir sıra şairlərin sonralar böyük şöhrət qazanan poeziya nümunələrinin yaranmasında həlledici rol oynamışdı. Öz yazılarında Xəlilinin həyatı və sənəti haqqında mühüm və maraqlı məlumatlar verən Türkiyəli tədqiqatçı Şahaməddin Kuzucular bu məsələyə də münasibətini bildirmişdir: “XV. yüzilik Azərbaycan şeirinin tanınmış təmsilçilərindən biri də Xəlilidir. Azərbaycanda doğulmuş, təhsil görmüş və şair kimi yetişmişdir. Azərbaycan (ədəbiyyatı) sahəsində Füzulinin hazırlayıcısı olaraq əhəmiyyət qazanan Xəlili, Füzulidən sonra Azərbaycan

klasik şeirinən ən önəmli şairlərindən biridir” [118]. Füzulinin məşhur “*Canımı canan əgər istərsə, minnət canıma*” sözlərinin yer aldığı beyti məhz Xəlili şeirin sirlə cazibəsindən ilhamlanaraq qələmə alınmışdır. Xəlili yazır:

Ol mənəm kim qalmazam canan yolunda cana mən

Can nədir kim anı qurban etməyəm canana mən

[111, s.68]

Dil üslubu və ifadə tərzindəki yaxınlıq Fuzulinin Xəlili şeirindən güclü şəkildə təsirləndiyini və onun qəzəllərindən ilham aldığını göstərir. Füzulinin həmin məlum şeiri sanki yüz il sonra Xəlili düşüncələrinin davamı olaraq ortaya çıxır.

XV əsr Azərbaycan şeir sənətinin dəyərləli nümayəndəsi Hamidi üç dildə şeir yazaraq sənət qüdrətini göstərmiş az şairlərimizdəndir. Onun əldə olan şeirlər Divanına türkcə (azərbaycanca) və farsca şeirlər daxildir. Mənbələr Hamidinin farsca irsindən altmış şeirin olduğunu göstərir. Bunlar şairin qələmə aldığı qəzəl, qəsidə, minacat, qitə, rübai, müəmma və s.-dən ibarətdir. Hamidinin müasir dövrdə Türkiyədə nəşr edilmiş Divanı haqqında oxuyuruq: ““*Divan*”a ənənəvi dibaçədən sonra şairin tərcümeyi-halı ilə əlaqədar şeirləri, qəsidələri, qəzəl və qitələri daxil edilmişdir...Bu şeirlər yalnız təsvirçilikdən ibarət deyildir. Həmin parçalarla, eyni zamanda Hamidi sənətinin qüdrət və qüvvəti də özünü göstərməkdədir” [7, s.267]. Mövcud şeir külliyyatında Hamidinin türkcə (azərbaycanca) 190 beyt qəzəli vardır. Dövrünün digər şairləri kimi, o da qəzəl janrına kifayət qədər yer vermişdir. Lakin şairin qəsidələri sayca daha çoxdur ki, bu da onun bir müddət sarayda fəaliyyət göstərərək mədhiyyə yazması ilə əlaqədardır.

Hamidinin bir söz ustadı kimi dilinin rəvanlığını və şeirlərinin yüksək sənətkarlığını nümayiş etdirən qəzəllərdən bir nümunəyə nəzər yetirək:

Ay yüziün ayineyi-surəti-candır bilirəm,

Anda nəqşi-rüxi-dildar əyandır bilirəm.

Ol əyan nur ki, mətlubidur əhli nəzərin,

Dil hər zərrənin içində nəhandır bilirəm.

[9, s.264]

Hamidi nəzər əhlinin arayıb-axtardığı nurun məhz zərrələrdə olduğunu, o nurun, yəni dildarın camalının nişanəsinin də məhz insanın “ay” kimi parlaq üzündə əyan olduğunu dilə gətirir. Şairin yaradıcılığını tədqiq edən fil.ü.f.d. Zəkulla Bayramlının qeydlərində oxuyuruq: *“Hamidinin olduqca sadə və səmimi duyğulardan yoğrulmuş lirik qəzəlləri ayrıca qeyd olunmalıdır. İlk baxışda sadə və aydın görünən bu əsərlərdə dərin fikir, dolğun məzmun və incə məqamlar aləminə düşürük...Bu deyilənlər şairin istər fars, istərsə də türkdilli qəzəllərində müşahidə olunmaqdadır”* [13, s.230]. Şair azərbaycanca qələmə aldığı qəzəllərdə eşqi və eşq iztirablarından doğan zövqü xüsusi bir bəlağətlə tərənnüm edir, təbiət mənzərələrinin geniş təsvirini verir.

Gözdən keçirdiyimiz nümunələrə əsaslanaraq bu qənaətə gələ bilərik ki, janr nöqtəyi-nəzərindən də zəngin olan XV yüzillik Azərbaycan poeziyası klassik ədəbiyyatımızın sonrakı yüzilliklərdəki janr, forma, məzmun istiqamətlərinin müəyyənləşməsində əhəmiyyətli və həlledici rol oynamışdır.

4.2. Sənətkarların dil və üslub özünəməxsusluqları

Anadilli poeziyamızın inkişafının zirvə dövrü sayılan XV əsrdə türk (azərbaycan) dilində şeir yazan şairlər çox idi. Bu halı dilin güclü inkişafı ilə əlaqələndirmək olar. Dilin inkişafı isə ana dilimiz olan türkcənin (Azərbaycancanın) daşıyıcılarının dövləti idarə etməsi, bu dili öz doğma dili bilənlərin hökmran olması sayəsində baş verirdi. Görkəmli dilçi alim Tofiq Hacıyev bu məsələyə münasibət bildirərək yazır: *“Dövlətin qüdrəti ölkənin inkişafının müxtəlif sahələrində özünü göstərir: siyasi, iqtisadi, mədəni inkişaflarda. Və təbii ki, bu yüksəliş mənəvi məzmunu da içində alır; dövlətçilik millətdə mənəvi qürur hissi yaradır. Bu qürur millətin ən böyük mənəvi göstəricisi olan dilinin inkişafına təkan verir”* [76, s.3]. Həmin dövrdə azərbaycanca yazan şairlərin içərisində fərqlənmək, orijinal söz söyləmək qüdrətinə sahib olduğunu nümayiş etdirmək elə də asan iş deyildi. Bununla bağlı oxuyuruq: *“XV-XVI yüzillərdə Azərbaycan yazarları doğma dildə orijinal sənət əsərləri qələmə almaqla yanaşı, başqa dillərdə, xüsusilə ərəb-fars dillərində olan*

ədəbi nümunələri də türkcəyə tərcümə edir və ya onlara ana dilində şərhlər yazırdılar. Bu isə özü-özündə Azərbaycan türkcəsində ədəbi dilin inkişafına az təsir göstərmirdi” [6, s.86].

Həsənoğlu, Nəsimi kimi sənətkarlardan başlayan ana dilində yazmaq ənənəsini ən layiqli şəkildə davam etdirmək lazım idi. Dövrün çoxsaylı poeziya nümayəndələrinin içərisində yalnız bu ənənəyə özünün orijinal üslubu ilə yanaşan, həqiqi mənada gözəl sənət nümunəsi yarada bilən, poeziya xəzinəmizə doğma Azərbaycan dilində bənzərsiz söz inciləri bəxş etmək iqtidarında olan sənətkarlar məşhurlaşma bilirdilər. Anadilli poeziyamızda inkişaf və çiçəklənmə məhz XV yüzillik şairləri Həqiqi, Xəlili, Kişvəri, Hidayət kimi söz ustalarının istedadı və səyi ilə baş tuturdu. Onlar türk (Azərbaycan) dilinin daşdığı imkanlarla əruz vəznində uğurlu şeir nümunələri ərsəyə gətirmək üçün səy göstərir və buna ən gözəl şəkildə nail olurdular. Məhz belə qüdrətli şairlərin sayəsində yüzilliklər boyu yaranıb inkişaf edərək böyük rəğbət qazanmış farsdilli poeziyanın qarşısına üslubu, bədii ifadəsi, fərqli motivləri, dərin məzmunu və şeiriyəti ilə heç də ondan geri qalmayan zəngin türkdilli yazılı ədəbiyyat çıxırdı. Əruzşünas alim fil.e.d. Tərlan Quliyev həmin mərhələdə ortaya çıxan bir sıra məsələlərə toxunarkən yazır: *“Lakin əruz vəzninin türkdilli poeziyaya tətbiqi öz həllini heç də asan yolla tapmamış, öz yolunda bir sıra maneələrlə rastlaşmışdı. Bu maneələrdən biri və birincisi heç şübhəsiz ki, dil problemi idi. Mənşə etibarilə ərəb dilinin bazası əsasında yaranan əruz vəzni türk dillərinə yatmır və yaxud başqa sözlə desək, türk dillərinin əruz vəzninə tətbiqi zamanı türk dillərinin tələffüz qaydaları kobudcasına pozulurdu...Şairlər bu çətinliyi həmişə hiss etmiş və bu problemi həll etmək üçün daima yollar axtarmışlar”*[76, s.6-7]. Həmin dövrdə klassik şeirimizdə ərəb, fars sözlərinin çoxluq təşkil etməsi məhz bununla bağlı idi. Türk (Azərbaycan) dilində poetik tərzdə fikir söyləmək, üstəlik də əruz ölçüsünə sadıq qalmaq bu dönmənin şairlərinin böyük hünəri hesab olunmalıdır. Tədqiqatçı fikrinə davam edərək yazır: *“Bu proses isə nəticə etibarilə əruz vəzninin türk dillərinə daha çox yatımlı olan bəhrlərinin və növlərinin seçilməsi, həmçinin türkdilli şeirin ilk dövrlərdə daha çox ərəb-fars kəlmələri ilə yüklənməsi ilə tamamlandı”* [76, s.7]. Sözsüz ki, burada cığatay ədəbiyyatının qüdrətli nümayəndəsi, alim, mütəfəkkir

Əlişir Nəvainin rolu böyükdür. O öz yaradıcılığı ilə əruzun türk dillərində yaranan poeziyaya, xüsusilə də təkkə ədəbiyyatına əsaslı şəkildə tətbiqinə rəvac vermişdir.

Təkkə şeiri nümunələrinin, təsəvvüfi əsərlərin ilk dönəmlərdə əsasən heca vəznində yazıldığını nəzərə alsaq (Yunus Əmrə, Əhməd Yəsəvi), Nəsimi və Nəvainin bu sahədəki uğurlu addımları təqdirəlayiq hesab olunmalıdır. XV yüzillikdə fəaliyyət göstərən Azərbaycan şairlərinin çoxunun təsəvvüf mövzulu əsərləri isə farsca idi. XV yüzilliyin qələm ustadlarından olan şair-hökmdar Cahənşah Həqiqi də özünün təsəvvüf görüşlərini məhz farsca yazmışdır. Həqiqinin təsəvvüf poeziyası nümunələri sayılan türkcə (azərbaycanca) şeirləri haqqında bir sıra görkəmli alimlərin fikirləri vardır.

Həqiqinin Türkiyədə nəşr edilmiş Divanına yazılan müqəddimənin müəllifi, Həqiqi tədqiqatçısı, professor Muhsin Macit şairin farsca yaradıcılığını bu cür səciyyələndirir: *“Hürüfiliyin hərflərlə bağlı sirlərinin, təfsirlərinin üzərində çox dayanmayan, söyləyəcəklərini mümkün olduqca örtülü söyləyən Həqiqinin farsça şeirlərində qələmini daha sərbəst işlətdiyini deyə bilərik”* [119, s.12]. Alim öz qeydlərində Cahənşah Həqiqinin fars dilində qələmə alınmış şeirlərinin sayca üstünlük təşkil etdiyini diqqətə çatdıraraq onun ana dilində də şeir yazmasını rəğbətlə qarşılayır: *“...bir çox türk şairin farsça yazdığı bir dövrdə Həqiqinin ana dilində şeirlər söyləmiş olması əhəmiyyət kəsb edir”* [119, s.13]. Həqiqinin ana dilində qələmə aldığı şeirlər öz orijinal üslubu, ifadə tərzilə digər şairlərin əsərlərindən fərqlənir. Həqiqi üslubunun müəyyən dərəcədə Xətai irsində davam etdiyini demək olar. Kiçik şeirlərdə belə süjet yaratmağa meyllilik, müdriklik mövqeyi, nəsihətverici tərz bu şairlərin yaradıcılıq üslubuna xas cəhətlərdir. Bu xüsusiyyətlər həm də Həqiqinin tutduğu mövqe ilə, yəni bir idarəedici, hökmran şəxs məqamı daşması ilə izah edilir. Şairin üslubu haqqında oxuyuruq: *“Azərbaycan dilinin zənginləşməsi və inkişafında onun xidmətləri az deyil. Şairin şeirlərində dil sadəliyi, üslub aydınlığı, diqqəti cəlb edir”* [7, s.264]. Ana dilinə önəm verməsi isə onu milli təəssübkeşlik hissəsinə malik bir hökmdar və sənətkar kimi xarakterizə edir.

Sənətkarın daxili aləmi, həyata baxışı, bilik səviyyəsi, mədəniyyəti onun bədii üslubunda özünü büruzə verir. Burada tarixi-siyasi şəraitin, ictimai-sosial mühitin

təsiri də az deyil. Deməli, üslub hər bir şair və ya yazıçının fərdi, orijinal yaradıcılıq xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir. İstər dil baxımından, istərsə də üslub və ictimai-tarixi mövzuları əhatə etmək nöqtəyi-nəzərindən dövrün bir neçə sənətkarının yaradıcılığında nəzərə çarpan ortaq xüsusiyyətlər kifayət qədərdir. Bu barədə şərqsünas alim, fil.ü.f.d. Məsiəğa Məhəmmədinin qənaətləri maraqlıdır. O yazır: *“...üslub təkcə estetik deyil, həm də ictimai hadisədir. O mənada ki, hər bir üslubun simasını müəyyən edən keyfiyyətlər meydana gəlib inkişaf etdiyi sosial-tarixi şərait tərəfindən diktə olunur. Amma üslub ictimai reallığın təsiri altında kortəbii şəkildə formalaşmış, tarixi-ictimai şəraitlə üslub arasındakı əlaqə avtomatik xarakter daşımayıb mürəkkəb mexanizmə malikdir”* [70, s.34]. Alimin də vurğuladığı kimi, üslubun yaranmasının ictimai əsasları var və bunu bir sıra şairlərin yaradıcılığında aşkar şəkildə görə bilərik. Lakin oxucu üçün üslub daha çox estetik hadisədir və şeir onu yazan şairin üslubunun gözəlliyi, orijinallığı ilə bəyənilib təqdir edilir, məşhurlaşır. Xüsusilə də lirik şeirlər üslubun estetik səciyyəsinə əks etdirən dəlillərdir. Bu dövrün sənətkarlarının yaradıcılığında həmin səciyyəni izləmək mümkündür. *“Dünyəvi lirikanın inkişafı, onun poetik və üslubi cəhətdən zənginləşməsi XV əsrin iki böyük siması – Həbibisi və Kışvəri sənətində daha bariz şəkildə özünü göstərir”* [7, s.264]. Kışvərinin dili və üslubu məsələsinə toxunmazdan əvvəl mütləq onun bir yaradıcı şəxsiyyət kimi məruz qaldığı təsirlərdən danışmaq lazım gəlir.

Orta Asiyada şeir sənətinin yüksək inkişafının nəticəsi idi ki, yaxın coğrafi ərazilərdə yetişən şairlər də bu poeziyanın təsiri ilə yazıb-yaradı, əsərlərində cığatay söz və ifadələri işlədirdilər. Lakin onu da inkar etmək olmaz ki, artıq XIII yüzillikdən başlayaraq anadilli ədəbiyyatımız inkişaf yolunda idi və Kışvəri dövründə bu proses özünün yüksək mərhələsində idi.

Kışvəri poeziyası Azərbaycan şeir sənətinə təzə üslublar, müxtəlif yeni ənənələr və ən başlıcası, xalqilik kimi mühüm bir töhfə verdi. Onun poeziyasında əruzla rahat rəftar, sərbəst fikir ifadəsi vardır. Kışvəri şeirinin dili sadəliyi, rəvanlığı və anlaşılıqlığı ilə seçilir. Şairin əsərlərinin dil və üslub xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən alimlərin bu barədə qənaətini vurğulamaq lazım gəlir: *“Bədii fikir tarixində bir şair kimi*

Kişvərinin xidməti eləcə də qeyd edildiyi kimi XV əsr Azərbaycan türkcəsinə Nəvai üslubu, Nəvai şeir tərzini gətirməsidir” [6, s.97].

Orta əsrlərdə yaranmış türkdilli poeziyaya diqqət yetirdikdə türkcənin üç müxtəlif istiqamətində inkişaf edən ədəbiyyatın birinin digərindən təsirləndiyini görürük. Bu barədə filologiya elmləri doktoru Paşa Kərimovun fikirləri maraqlıdır: *“Anadilli ədəbiyyatın inkişafına müsbət təsir edən amillərdən biri də Şərqdə – Orta Asiyada cığatay türkcəsində ədəbiyyatın, Əlişir Nəvai məktəbinin, Qərbdə – Osmanlı dövlətində yerli türkcədə osmanlı ədəbiyyatının tərəqqi etməsi idi. Bu dövr sənətkarlarımızın əsərlərində cığatay və osmanlı dillərinin təsiri adi bir haldır. Ana dilindəki divanının dibaçəsində üç böyük türk dövlətinin ərazisində inkişaf edən türk dilləri (bu dövrdə hind-türk dövləti – Moğollar imperatorluğunda hakim mövqe fars dilinə məxsus idi) arasındakı fərqləri qeyd edən böyük Füzuli öz dilini türkcə kimi təqdim etmiş, Osmanlı şairlərini “büləğayi-Rum” Orta Asiya sənətkarlarını isə “füsəhayi-Tatar” adlandırmışdır*” [62, s.354]. Elə bu səbəbdən də cığatay türkcəsi Ağqoyunlu sarayında təşkil olunan ədəbi məclisləri aparan Kişvərinin zəngin yaradıcılığına da öz təsirini göstərmişdi.

*Məclisimdin zirü bəm nalə işitsən, çəng iməz,
Tilbə könlüm naləsidir, riştəyi-candin gəlib.
Kişvəri divanidin hər beyti-əhli-dərd üçün,
Sanki bir peyki-Nəvaidir, Xorasandın gəlib.*

[64, s.20]

Gördüyümüz kimi, Kişvəri öz şeirini Nəvai şeirinə bənzədir, Divanının Nəvai kəlamından soraq verdiyindən bəhs edir. Kişvəri dilinin Azərbaycan türkcəsi olduğunu, özünün isə Azərbaycan şairi olduğunu ilk dəfə İsmayıl Hikmət bildirmişdir. Görkəmli ədəbiyyatşünas alim Həmid Araslı *“Böyük Azərbaycan şairi Füzuli”* kitabında yazır: *“Böyük Azərbaycan şairi Nəsimidən sonra Azərbaycan dilində belə gözəl, aydın və maraqlı əsərlər yaradan Kişvəri XV əsr Azərbaycan şeirinin qüvvətli nümayəndələrindən biridir*” [4, s.52-56]. Şairin qələmindən çıxan hər bir misra alimin bu fikrini təsdiq etməkdədir.

*İstəməzdim yar, vallah, yarım olsaydı mənim,
Basmaş irdi qəm məni, qəmxarım olsaydı mənim.
Sərvü gül yüzünə baxmazdım, gələydi yüz bahar,
Bir səmən, bir sərvü-gülrüxsarım olsaydı mənim.*

[64, s.32-33]

Həqiqətən də o dövrün məhsulu olan əsərlər içərisində Kişvəri şeiri üslubu, dili, öz məzmunu və bu məzmunun ifadəsi baxımından bugünkü oxucu üçün daha doğma, daha yaxın, daha anlaşılın olmaqla bərabər, həm də sonralar dahi şair Füzulinin də bəhrələndiyi, yüksək sənətkarlığı ilə seçilən bir poetik irsdir. Akademik Nizami Cəfərov Kişvəri şeirinin sənətkarlıq cazibəsinə düşən Füzulinin poetik özünüifadəsindəki heyrətamiz uyğunluğa və müsbət anlamda təsirlənməyə münasibət bildirərkən yazır: *“Kişvəri gözəlin simasında Füzulinin görə biləcəyi gözəlliyi görür...O prinsipi ki, obrazlılıqda Füzuli götürürdü, Kişvəri əvvəldən həmin prinsipə riayət edirdi – Füzuli üslubu Füzuliyə qədər də mövcud idi”* [15, s.63]. Tədqiqatçı bir qədər pafosa qapılıaraq Kişvərinin gerçəklik və səmimiliyə əsaslanan bədii üslubunu öncədən mövcud olan Füzuli üslubu adlandırır. Əslində isə etiraf edilməlidir ki, Nemətullah Kişvərinin açdığı yaradıcılıq cığırında çoxlu söz ustaları inamla addımlamış, onun yandırdığı sənət məşəli bir çox şairin sənət yolunu işıqlandırmışdır. Şübhəsiz ki, şairlər sələflərindən görüb-götürdükleri üslubu, ənənəni şeirinə gətirərkən ona sahib olduqları özünəməxsus səciyyəvi cəhətləri də yeritmiş olurlar. Elə bu səbəbdən də, Kişvərinin əsərlərində qarşılaşdığımız müdriklik Füzuli poeziyasında təmkin və səbrin, bir sözlə ahilyana münasibətin diktə etdiyi müdriklik şəklində təzahür edir. Kişvəri yaradıcılığının “dözüm müdrikliyinə keçid” adlandırılması da bu səbəbdəndir [15, s.63].

Akademik Həmid Araslı Kişvəri üslubunun Füzulinin yaradıcılığına təsiri məsələsinə münasibət bildirərək yazır: *“Kişvərinin “Divan”ını tədqiq etdikdə aydın olur ki, dahi Azərbaycan şairi Füzuli, Kişvəri yaradıcılığından çox şey öyrənmişdir. Füzuli, Kişvəri şeirlərini dərin bir məhəbbətlə oxumuş, ona nəzirələr yazmış, onun dil zənginliyini, ifadə tərzini mənimsəmişdir. Bu da Kişvərinin Füzulinin görkəmli sələflərindən birisi kimi ədəbiyyat tariximiz üçün qiymətli olduğunu təsdiq edir”* [5,

s.290]. Kişvəri üslubunun xarakterik cəhəti odur ki, o, oxucusu ilə təmas qurmağa nail olabilən nadir sənətkarlardandır.

Nemətullah Kişvərinin eləcə də bəzi şairlərin üslubunu səciyyələndirən bir poetik tərz də mövcuddur ki, ondan bəhs etmək yerinə düşər. Bu tərz “çar dər çar” şeir şəkli ilə bağlıdır. Şeir misralarında dörd məfhum sadalanır ki, burada da sənətkarın geniş təxəyyül gücünün və zəngin söz bazasının olması vacibdir. Onu vurğulamaq yerinə düşər ki, “çar dər çar” bir bədii vasitə və ya poetik fiqur olmayıb şeirdə sənətkarlıq bacarığının, söz ustalığının nümayiş etdirildiyi bir poetik tərzdir. “Çar dər çar” şeir şəkli haqqında olduqca az araşdırma vardır. Hər hansı bir şeirdə “çar dər çar” tərzinin olduğunu müəyyən etmək üçün onu başdan axıra qədər oxumaq lazımdır. Türkiyəli alim Cem Dilçin “çar dər çar” şeir şəklini ləffü-nəşrin bir növü olaraq araşdırır [104, s.194]. Ləffü-nəşrin klassik Şərq ədəbiyyatında istifadə edilən bədii vasitə olduğu bizə məlumdur. Bildiyimiz kimi, bəlağət elminin bədi bölməsinə aid olan poetik vasitələr iki yerə, məna və ləfzlə bağlı hissələrə bölünür. Ləffü-nəşri də məhz məna ilə bağlı sənətlərə aid edirlər. Bu bədii vasitənin işlənməsi bir misra daxilində iki, üç, dörd, bəzən də beş cismin ya da anlayışın adının çəkilməsi ilə reallaşır. “Çar dər çar”da (farsca, “dörddə dörd”) isə adında ifadə olunduğu kimi, dörd əşyanın yaxud da məfhumun adlarının sadalanması tələb olunur.

Şair bu forma vasitəsilə tərənnüm etdiyi obyektin zahiri, daxili keyfiyyətlərini ortaya qoyur. Çox zaman, beytdəki misralardan ikincisində ilk misrada adı çəkilən məfhumların məna baxımından qarşılıqları və ya o məfhumlarla bağlı sözlər verilir. Yalnız beytin misralarında qarşılaşdırılan sözlərin sayı dörd olan şeirlərə “çar dər çar”, (“dörddə dörd”) tərzində yazılan şeir deyilir. Fars qaynaqlarından bəzilərinə “çar əndər çar qoftən” şəklinə ifadəyə rast gəlinə də, bu istilah bizim qeyd etdiyimiz anlamda yox, “boş danışmaq, çərənləmək” mənasında işlənmiş və orada verilən beytin içində toplam olaraq dörd məfhum sadalanmışdır. Bu mövzuda araşdırma aparən tədqiqatçılardan biri türkiyəli alim Fatma Sabiha Kutlardır. Onun “Klassik türk ədəbiyyatında çar əndər çar və Qara Fəzlinin qəsidəsi” adlı məqaləsində oxuyuruq: *“Türkcə çar əndər çar qəsidə və qəzəllərin ilk nümunələri, gördüyümüz kimi, Əhmədiyə məxsusdur. Bundan başqa Bədii, Ülvi, Qara Fəzli və Süheyli də*

türkcə “*çar əndər çar*” tərzində qəsidə yazmışlar” [117, s.104]. Tədqiqatçının qənaətinə görə, “*çar dər çar*” şeir şəklinin türk ədəbiyyatındakı ilk nümunələri XIV əsrdə meydana çıxmış, XVI-XVII yüzilliklərdə isə bu tərzə daha çox yer verilmişdir. Tədqiqatçı gətirdiyi nümunələrdə ləffü-nəşrin şeirin bu şəkli ilə müştərək mövcudluğunu göstərərək “*çar dər çar*”ın digər bədii vasitələrlə bağlılığından da bəhs edir: “*Beləliklə, “çar əndər çar”ı izah edərkən yalnız ləffü-nəşrlə yox, təqsim və tənsiqüs-sifətlə əlaqəli olduğuna da işarə etmək lazım gəlir*” [117, s.94]. Anadilli şeirimizin cilalanıb təkmilləşməsi yolunda çalışaraq azərbaycanca bir-birindən gözəl poeziya nümunələri yaradan istedadlı şairimiz Kişvərinin əsərləri arasında “*çar dər çar*” tərzinin ən uğurlu nümunələrini görmək mümkündür. Onun türkcə (azərbaycanca) Divanında bu tərzdə yazılmış bir qəzəldən nümunəyə baxaq:

*Yüzi ayü qaşı yay, közgə bayü nazı çox,
Zülfü cadu, xalı hindu, çeşmi ahu, rəngi al.
Sözi cəngü qəddi şəngü ağzı təngü dişi dürr,
Xuyi darü ruyi narü muyi marü boynu dal* [64, s.30].

Baxdığımız nümunədə hər bir misrada dörd məfhumun adı çəkilmişdir. Kişvəri yaradıcılığında əsas yer tutan gözəlliyin tərənnümü bu şeir formasında öz ifadəsini daha dolğun, daha parlaq şəkildə tapmışdır. Söylənən fikri daha da obrazlı ifadə etmək üçün hər misrada dörd ünsürün sadalanması şeir müəllifindən xüsusi məharət, sənətkarlıq qüdrəti tələb edir ki, Kişvəri bunun öhdəsindən müvəffəqiyyətlə gəlmişdir. Şeirin davamında oxuyuruq:

*Yüzi bədrü saçı qədrü köksü sədrü könlü daş,
Cismi mərmər, qəddi ərər, ləli şəkkər, sözü bal.
Atı əbrəş, özü sərəkəş, hüsnü dilkəş, boyu sərv,
Yüzi rəngin, sözü şirin, xətti mişkin, zülfü dal* [64, s.30].

Təsvir davam etdikcə mənzərə tamamlanır. Beytlərə diqqət yetirərkən sadalanan dörd məfhum adından üçünün bir-birinə qafiyə olaraq uyğun gəldiyini görmək olar.

Burada “cadu”, “hindu”, “ahu” sözləri öz aralarında qafiyələnir, “cəng”, “şəng”, “təng” isə bir-biri ilə qafiyə təşkil edir. Bir sətirdəki “mərmər”, “ərər”, “şəkkər” sözləri, başqa misrada olan “əbrəş”, “sərkəş”, “dilkəş” sözləri öz aralarında qafiyələnir. Qəzəldə belə bir xüsusiyyətin olması ona xüsusi bir axıcılıq, ahəngdarlıq qazandırır. Müşahidə və araşdırmalarımız göstərir ki, “çar dər çar” tərzü XV yüzillik Azərbaycan poeziyasında geniş yayılmasa da, bəzi şairlərimizin yaradıcılığında işlənmişdir. “Çar dər çar” Nemətullah Kişvəri, Sah Qasım Ənvar və Bədr Şirvani kimi şairlərin bədii irsində yer almışdır.

Əsrin digər istedadlı yetirməsi Əfsəhəddin Hidayətın poetik üslubu da ana dilində rahatlıqla, çətinlik çəkmədən, oxucunun göz və qulaq zövqünü korlamadan əruz vəznində yüksək bədii siqlətli, diləyatımlı, xalq şeirinə yaxın poetik nümunələr yaratmaqla xarakterizə edilə bilər.

*Odmisən ey canı yaxan, yoxsa hicran dağı sən,
Kim əridürsən bu həsrət dağı ilə dağı sən.
Dün qapunda yüz çevirdi müddəi məndən dedim,
Çoxların munda qəfasın görmüşəm bir dağı sən.
Görsədiüb gülgün yüzi, könümni aldın al ilə,
Kimdən ögrəndin bu vəch ilə könül almağı sən.
Aldığın canım gözü bildin vəla bildürmədin,
Sən dəxi oldı yəqin kol oğrının ortağısən.*

[78, s.360-361]

Gördüyümüz kimi, qəzəldə alınma sözlər olduqca azdır. Hidayət ana dilimizin imkanlarından ustalıqla istifadə edərək sənətkarlığı məzmun və forma cəhətdən yüksək olan şeirlər qələmə almışdır. Yaradıcılığında diqqəti cəlb edən bu xüsusiyyət Hidayətın sənət üslubunu təşkil edən amillərdəndir. Şairin əsərlərinə xarakterik olan digər bir səciyyəvi üslubi xüsusiyyət isə xalq yaradıcılığından qidalanmış olmasıdır. Bununla bağlı oxuyuruq: “Üslubunda xüsusilə də qəzəllərinin üslubunda şifahi xalq ədəbiyyatının təsiri bariz şəkildə özünü göstərir, xalq danışığı dilindən gələn obraz və ifadələrə geniş yer verir” [6, s.95].

XV yüzillik şairlərimizdən Şah Qasım Ənvarın orijinal üslubu da onun şeirlərinə özünəməxsus səciyyə qazandırmışdır. XV yüzillik şairlərindən poetik irsində “çar dər çar” formasının işləndiyi digər bir Azərbaycan şairi Şah Qasım Ənvardır. Bu şeir şəklinə onun farsca yaradıcılığında rast gəlirik. Fars dilini mükəmməl bilən və farsca Divan müəllifi olan şairə “çar dər çar” tərzində yazmaq heç də çətin olmamışdır. Baxdığımız nümunələrdən də bunu görmək olur. Şair qəzəllərindən birində yazır:

عیاش و سرفراز و جهان سوز و جامه چاک طناز و ترکاناز و دل افروز و پرفتن

[160, s.229]

(Şad, xoşbəxt, dünyanı yandıran, vurğun! Nazəndə, türk ədalı, qəlbi alovlandıran, fitnəkar!)

Doğrudur bu tərz qəzəlin sonunadək davam etmir. Lakin onun bəzi beytlərində “çar dər çar” şəklinin ünsürlərini görürük. Davamlı şəkildə olmasa belə forma sonrakı beytlərdə də izlənilir.

ای گل و گلزار من، مونس و غم خوار من صاحب اسرار من. راه بوصل از چه روست

[160, s.73]

(Gülüm, gülzarım, munisim, qəmxarım, sirdaşım, qovuşmağa gedən yol nədir?)

Burada əsasən beytlərin ilk misrasında dörd ünsürün və ya məfhumun adı çəkilir. Belə demək mümkünsə, “çar dər çar” tərzi bu qəzəldə qismən iştirak edir. Gətirilən misaldan da görürük ki, vəsf edilənin məziyyətləri “çar dər çar” tərzinin strukturuna müvafiq olaraq dörd keyfiyyət şəklində sadalanır. Şeir bu şəkildən geniş bəhs olunan bir məqalədə müəllif “çar dər çar” formasının bəzi poetik ifadə vasitələri ilə birlikdə işləndiyini vurğulayır: *“Çar əndər çar” dörd ünsürün qarşılıqlı sıralanmasına müvafiq ləffü-nəşr, təqsim, tənsiqüs-sıfat, təfriq kimi sənətlərin bir şeirin hər beytinə tətbiq olunması ilə yaradılır. Başqa sözlə, bu termini bir ədəbi sənətin yox, bütünlük beytlərində yuxarıda bəhs olunan sənətlərdən biri və ya bir neçəsinin dördlü paralelliklər təşkil edəcək şəkildə düzülməsi ilə yaranan şeir tərzinə verilən ad olaraq qəbul etmək lazımdır. Terminin farsca olmasına baxmayaraq, İran ədəbiyyatına aid əldə etdiyimiz heç bir qaynaqda və lüğətdə “çar əndər çar” ifadəsi işlənməmişdir*” [117, s.103]. Müəllif məqalədə “çar dər çar” tərzinin xüsusiyyətlərini

ətraflı şəkildə izah etməyə çalışır, fars ədəbiyyatşünaslığında bu başlıq altında işlənən bir şeir tərzinin olmadığını, bu ada sadəcə türk tədqiqatçıların əsərlərində təsadüf edildiyini dönə-dönə vurğulayır.

Dil və üslub nöqteyi-nəzərindən təhlil edildikdə Qasım Ənvar şeirlərinin öz rəvanlığı, oxunaqlığı, axıcı olması və dərin lirizmi ilə seçildiyini görürük. *“Qasım Ənvarın şeirləri dil, üslub və bədii ifadə baxımından yüksək sənət nümunəsi olduğu üçün hələ şairin sağlığında geniş oxucu kütləsi tərəfindən oxunmuş və ədəbi fikrə sözsüz faydalı təsir göstərmişdir”* [7, s.325]. Daha öncə vurğulandığı kimi, şairin əsərlərinin dili türkcə (azərbaycanca) və farscadır. Şah Qasım Ənvar şeirlərinin böyük bir qismini farsca qələmə almışdır. Şairin Gilanda öyrəndiyi gilək dilində də şeirləri vardır. Qasım Ənvarın türkcə (azərbaycanca) şeirlərindən birində oxuyuruq:

Bir bağçaya yetdim ki, berirdi oğul alma,

Bağça iyəsi ayıtdı: bu almadan alma.

Bir gövçək igid oğlan bardı qara gözlü,

Bir yemiş gətirdi...ayıtdı mənə, alma [7, s.322]

Şeirdə dil və üslub cəhətdən xüsusilə diqqəti cəlb edən və ona daha çox dəyər qazandıran isə onun sadə ana dilimizdə, xalq şeirinə bənzər şəkildə deyilmiş olmasıdır. Buradakı cinas bayatı və qoşmalardakı doğma koloriti və xəlqiliyi özündə qoruyub saxlamışdır. Bundan əlavə, *“Qasım Ənvar folklor motivlərindən, xalq ədəbiyyatı ənənələrindən geniş istifadə etmiş, xalq arasında çox yayılmış məsəllərdən, ibrətəməz fikirlərdən əsərlərində bol-bol nümunələr vermişdir”* [7, s.325]. Qasım Ənvarın fars və türk (Azərbaycan) dillərində qələmə aldığı əsərlərə nəzər saldıqca belə bir qənaətə gəlirik ki, onun təssəvvüfi görüşləri əsasən farsca yaradılmış şeirlərində özünü qabarıq göstərmişdir. Bu, sözsüz ki, ona qədərki, təsəvvüf şairlərinin böyük əksəriyyətinin farsca sufi əsərləri yaratmaqda daha müvəffəq olmaları ilə əlaqədardır.

Fars dilində yaradılmış sufi poeziyasındakı obrazlar, poetik ifadələr sənət aləmində daha “asan” anlaşılırdı və onlardan istifadə etmək şairlərdə bir növ ənənə və

vərdis halını almışdı. Şairin sənətkarlığı bu cür xarakterizə edilir: “*Qasım Ənvar XIV-XV əsrlər romantik şeirinin görkəmli nümayəndələrindəndir. O, ənənəvi şərq klassik şeirini forma və məzmun cəhətdən inkişaf etdirmiş, onun şəkilsə əlvan, dil, üslub və poetik ifadə baxımından mükəmməl nümunələrini yaratmışdır*” [7, s.322]. Onunla eyni dövrü paylaşan şairlərin bir çoxu aşiqlə məşuqun halını, onların eşq iztirablarını, sevgiliyə qovuşmaq yolunda keçirdikləri hiss-həyəcanı qəliz və təmtəraqlı ibarələr, fərqli məcaz və təşbehlər, bər-bəzəkli sözlərlə ifadə etdikləri halda Qasım Ənvar hiss və emosiyalarını olduğu kimi, sadə və səmimi şəkildə oxucusuna çatdırmağı bacarırdı.

Haqqında bəhs edilən dövrün Həbib, Xəlil, Hamidi kimi sənətkarları da ana dilində zərif üslublu, xoş tərzli şeirlər yazmaqla Azərbaycan ədəbiyyatının söz xəzinəsini zənginləşdirmişlər. Həbib şeiri əsasən hürufilik təliminin diktə etdiyi ideologiyayı daşısa da onun ifadə dili, üslubi cəhətləri müəllifinin sənətinə fərqlilik qazandırmışdır. “*Həbibinin bədii dili fəlsəfi şeir üslubunun xüsusiyyətlərini özündə daşıyır və o dövr anadilli Azərbaycan şeirinin parlaq nümunələrindəndir*” [12, s.47]. Şairin poetik dili müasir oxucuya olduqca aydın və səlis təsir bağışlayır. Bunun səbəbi Həbibinin sənət fəaliyyətində çoxəsrlik xalq yaradıcılığı ənənələrinə söykənməsidir. Misala diqqət yetirək:

*Könlümü hər dəmbədəm edər pərişan saçların,
Əqli qılır dəngü valeh, məstü heyran saçların.
Bir dükənməz qarə sevdadır kim, ucu yox anın
Mən pərişan-xatirin başında, ey can, saçların.*

[9, s.368-369]

Şair həm sevgilinin saçının qaralığını, həm də o qara, pərişan saçların aşıqın “qara sevdası”na çevrildiyini vurğulamışdır. Fikrin ifadə şəklindəki xoş tərzli dil sadəliyi və obrazlı təsvir şərtləndirir. Alınma sözlərdən çox istifadə etmədən bu günün oxucusunun da rahat anlaya biləcəyi poeziya nümunəsində əks olunan bir üslubla qarşı-qarşıyıq. Şair haqqında oxuyuruq: “*Həbibinin ahəngdar poetik dili, bədii üslubu, şeirlərindəki sadəlik və əlvanlıq, səmimi hissləri ecazkar bir şəkildə*

ifadə etmək qabiliyyəti ona Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində xüsusi bir mövqe qazandırmışdır” [9, s.356]. Həbibin üslubunun özəlliyi də məhz ondadır ki, o həm orta əsrlər Azərbaycan şeirinin inkişaf etdiyi bir çevrədə, həm Osmanlı ədəbiyyatı mühitində, həm də yeni ədəbi inkişaf mərhələlərində tam şəkildə anlaşılır, zövqləri oxşayır. Şairin bədii irsinin tədqiqi ilə dərindən məşğul olmuş fil.ü.f.d. Gülçin Babayeva yazır: *“Həbibinin real gözəlliyə söykənərək ilahi vəhdəti tərənnüm edən simvolları özünəməxsus şəkildə orijinal, yeni dil və üslubi keyfiyyətlə ifadə olunmuşdur*” [12, s.48]. Həbibinin təsvirlərində dünyəvi eşq ilahi eşqi anlamaq üçün vasitədir və şüura təlqin yolu ilə bütün sevgi və gözəlliklərin mənbəyinin Yaradanda var olduğuna inandıra bilən məfhum olaraq işlədilir. Şairin fikirlərini ifadə etdiyi dil də onun sənətinin milli köklərə dayandığını göstərir. *“...Həbibin xalqın mənəvi sərvəti olan, qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanlarının ədəbi dil xəzinəsinə bağlı olmuş, bu dastanların poetik-dil vasitələrindən faydalanmışdır. Canlı xalq dilinin zəngin çalarları şairin fərdi üslubunun formalaşmasında mühüm rol oynamış, bədii yaradıcılığına mühüm təsir göstərmişdir*” [12, s.68]. Bu fikirləri Həbibinin ana dilində qələmə aldığı şeirlərin poetik üslubu təsdiq edir.

Həbibin şeirinin özü öz orijinal xüsusiyyətləri barədə aydın təsəvvür yaradan sənət şedevridir, xalq yaradıcılığımızı yaşadan poetik dil hadisəsidir. Belə ki, *“Söz ustasının şeirinin xəlqiliyi, xalq yaradıcılığı nümunələri ilə yaxınlığı onun səmimi deyim tərzində də büruzə çıxır. Xalq bədii fikri öz ifadəsini dildə tapır*”[96, s.127].

Dövrün bir çox şairlərindən fərqli olmayaraq, Hamidinin də ədəbi irsinin böyük bir hissəsi fars dilində qələmə alınmışdır. Lakin anadilli şeirimizin inkişaf edib çiçəkləndiyi dövrdə Hamidi də ümumi prosesdən kənar qala bilməzdi. Türkiyəli ədəbiyyat tədqiqatçısı İsmayıl Ünverin fikrincə, buna həm də Hamidinin Osmanlı torpaqlarında gəlib düşdüyü mühit həlledici təsir göstərmişdir [129, s.199]. Türkçə şeirlərin yazılıb oxunduğu ədəbi çevrədən Hamidinin də ilham aldığı, öz dilinə və üslubuna güvənərək sənətkarlıq baxımından yüksək qiymətləndirilən əsərlər ortaya qoyduğu bir həqiqətdir. Aşağıdakı beytlər buna sübutdur.

Rahət olmadı dil, ey rahəti-can, sən gedəli,

*Qönçəvəş könlümə dar oldu cahən, sən gedəli.
Sünbül-i-zülfün ilə gül yüzünü yad edərəm
Gecə-gündüz qılaram ahü fəğan, sən gedəli.
Görəli ləl kimi ləblərini mərdumi çeşm,
Axıdır dərdilə su yerinə qan, sən gedəli [9, s.263].*

Şairin ana dilində qələmə adığı qəzəllərdə XV yüzillik Azərbaycan şeir dilinin xüsusiyyətləri, xoş bədii üslub özünü dolğun şəkildə göstərir. Həzin poetik kədər, özünəməxsus üslubla canlılıq qazanmış ənənəvi lirizm Hamidi şeirlərini səciyyələndirən cəhətlərdir. Hamidi yaradıcılığında əldə olan az qisim şeirlərdə belə vurğulanan keyfiyyətləri aydın görmək mümkündür.

*Pişkəş qıldı dahaninə könül zərrəcə can
Neyləsün aşiqi-biçarə budur varlığı.
Gər bəni öldürəsən qapını tərək eyləməyəm,
Anca azar ola kim olmaya bizarlığı.
Tut ki, mən xud yenə eşqini faş eyləmişəm,
Qani əhli-kərəmin adəti-səttarlığı.
Hiç yad eyləmədi Hamidiyi-süxtəyi
Bumidir bizim ilə o sənəmin yarlığı.*

[9, s.264]

Beytlərdə şair tərəfindən qoyulan məsələ və onun poetik dillə izahını müşahidə edə bilirik. Qeyd edilən xüsusiyyətlər Hamidi şeirlərinin orijinal üslubunu təşkil etməklə yanaşı o şeirlərə dövrünün digər şairlərinin əsərlərindən forma və mahiyyət fərqliliyi qazandırır.

Xəlilinin adının da Nəsimi, Xətai, Füzuli kimi söz-sənət dahiləri ilə bir sırada çəkilməsi onun doğma dildə şeir yazmaq ənənəsini layiqincə davam etdirdiyini, anadilli ədəbiyyatımızı zənginləşdirmək işində müvəffəq olduğunu göstərir. Özünəməxsus ifadə tərzini, türkcə (azərbaycanca) əruz vəznində yazmaq sərbəstliyi, bu

vəznlə rahat davranma qabiliyyəti Xəlili şeirlərinin əsas üslubi keyfiyyətlərindəndir. Şairin poetik irsindən bir qəzələ diqqət yetirək:

*Mehr olamı bu, məhmi əcəb ya rüxi-ziba
Əhsəntə zəhi hüsn, təbarəkü təala,
Firuz olaraq tale olur can üfüqündə
Bənzər der idim yüzünə gül, qəddinə sərv
Pak olsa gülün daməni, sərv olmasa yekna...
Dövlətli zəhi baş kim ola yoluna qurban,
İzzətli zəhi göz kim anı qıla tamaşa [9, s.260].*

Qəzəldəki musiqivari axıcılıq, obrazlı təsvirin bədii təqdimi ilk oxunuşda diqqəti cəlb edir. Xəlilinin özünün vurğuladığı kimi, bu bir mədh sayılsa da, şairin sözlə əsl sənətkarcasına rəftarı və poetikanın qayda-qanunları ilə müsəlləh olan orijinal üslubu bu şeirə qəlbədən qopan bir alqış, xeyir-dua pozitivliyi və zənginliyi qazandırmışdır. Şairin “Firqətnamə” poemasında hadisələrin gedişatından bəhs edən hissələr arasında şairin qüdrətli qələminin məhsulu olan bir-birindən gözəl qəzəl nümunələri salınmışdır ki, bu da Xəlilinin yüksək sənətkarlıq səviyyəsini nümayiş etdirməklə yanaşı “Firqətnamə”nin daha oxunaqlı, cəlbedici olmasını təmin etmişdir. Buradakı tərcih, münacat, mürəbbə və s. məsnəvi tərzində yazılmış poemanın ideya-məzmununa müvafiq olaraq, yerində işlədildiyi, mövzu ardıcılığına riayət edildiyi üçün əsərdə yeknəsəqliyə yol verilmir, əhvalatların birinci şəxsin adından nəql edilməsi isə xüsusi fərqlilik kəsb edir. Şairin üslubunun bir çox qələm sahiblərinin yaradıcılığında davam etdiyini görmək mümkündür. Öncəki qeydlərimizdə bu barədə bəhs edildiyindən burada sadəcə Xəlili irsinin dil və üslub xüsusiyyətlərinin digər şairlər tərəfindən təkrarlanmasını vurğulamağı lazım bilirik. Bu baxımdan Xəlilinin “Firqətnamə” əsərində diqqətimizi çəkən bir neçə beyti gözədən keçirək. Xəlili yazır:

*Məgər kim taleyimdir nəhsi-əkbər
Ki bir dəm səədlə olmaz bərabər [74, s.208].*

Şair başına gələnləri təsvir etdiyi bu həyat hekayəsində taleyindən şikayətçi olduğunu dilə gətirir. Osmanlı divan şairi Tacizadənin qələmindən çıxan bu beytlər də eyni üslubun davamı kimi özünü göstərir.

Sepehrə daxmə rif'ətdə bərabər

Qanadil birlə zeyn olmuş sərəsər [100, s.11].

Şair bu şeir parçasında Sultan Fatehin məzarının tikilişi və memarlığı barədə mühüm məlumatlar verir. Doğrudur, gətirilən şeir nümunələrində mövzular fərqlidir. Bir beytdə qismətdən şikayət var, digərində isə sultanın qəbrinin tərifli. Lakin tərz olaraq çox bənzər bir ifadə şəkli, üslub yaxınlığı göz qabağındadır.

Digər bir üslub bənzərliyinə Cəlilinin əsərində də rast gəlinir. Bursalı Hamidizadə Cəlili əslən Azərbaycandan olan şair Hamidinin oğludur. Onun müəllifi olduğu “Həcrnamə”nin də Xəlili əsərlərinin təsiri ilə yazıldığı barədə fikirlər vardır. Orxan Kamal Tavukçunun qənaətinə görə, Bursalı Cəlilinin “Həcrnamə”si, Xəlilinin “Firqətnamə”adlı əsərinin qüsurlu bir kopyasıdır. *“Adıçəkilən əsərlərin müəlliflərinin eyni coğrafiyada yaşamaları və “Firqətnamə”nin dövrün məşhur əsərlərindən biri olması məsələnin daha yaxşı anlaşılması baxımından əhəmiyyətlidir”* [129, s.209]. Xəlilinin “Firqətnamə”sindən bir hissədə günəşin doğması, hər tərəfin nura boyanması, yeni günün başlaması gözəl bədii dillə ifadə edilir:

Sabah oldu vü aləm ruşən oldı

Cahan bu şadlıqdan gülşən oldı.

Günəş göstərdi taci-zər ufuqdan

Ərusi-bəkrvəş çıxdı tutuqdan [74, s.174].

Cəlili öz ovqatını belə qələmə alır:

Diyəyim sana dağı-dərdümdən

Əşki-gülqunü ruyi-zərdümdən

Ki nədən çöhrə böylə zərd oldı

Həmdəmüm neçün ahı-sərd oldı [112, s.474].

Beytlərin deyilişindəki bənzərlikləri, ifadə tərzindəki yaxınlıqları görürük. Xəlili özündən sonrakı şairlərin, xüsusilə də Xətai ilə Füzulinin yaradıcılığına da qalıcı təsir edən bir üslubda yazmış, orta əsrlər Azərbaycan şeirinin dil, üslub xüsusiyyətlərinə öz orijinal çalarlarını qatmışdır.

Vurğulamalıyıq ki, hər bir şair özünəməxsus poetik keyfiyyətlərini, digərlərindən fərqli sənətkarlıq cəhətlərini özünün bədii üslubunda əks etdirir. XV əsr Azərbaycan şairi Bədr Şirvanini də sələflərindən, eləcə də müasirlərindən fərqləndirən müəyyən xüsusiyyətlər vardır ki, onların ən mühümlərini vurğulamağı lazım bilirik. Bədr şeirlərinin fərqli, özünəxas cəhəti onun bəzi söz oyunlarından istifadə etməsidir. Bədr Şirvanini fərqləndirən daha bir cəhət onun öz şeirlərində daxili qafiyələrə çox yer verməsidir. Məsələn:

*زان نقل شیرین کن دهان یعنی که شعر بدرخوان
در گوش شاه نوجوان چون در شهوار آمده*

[153, s.221]

(O noğulla ağzını şirin elə, yəni Bədrin şeirini oxu. (O) gənc şahın qulağında dürri-şəhvar kimidir.)

Bu beytlərdəki “dəhan”, “xan”, “növcəvan” sözləri bir-birinə həm qafiyə olaraq işlənmişdir. Digər bir misala da diqqət yetirək.

سلطان خلیل الله تویی، اسلامیان را شه تویی از سر دین آگه تویی، اسم مشهر یافته

[153, s.19]

(Sultan Xəlilullah sənsən, müsəlmanların şahı sənsən. Dinin sirrindən agah olan sənsən.)

Burada isə “Xəlilullah”, “şah”, “agah” sözləri qafiyələnir. Şirvanşah Xəlilullaha həsr olunmuş bu mədhiyyə əvvəldən sona qədər daxili qafiyələrlə yazılmışdır. Şeirin davamında oxuyuruq:

شهباز حکمت چون هما تا یافته اوج علا خصم تو در سوراخها مسکن چو سپر یافته

[153, s.20]

(Hökmünün şahbazı humay quşu kimi yüksək zirvəni fəth etdiyi üçün, sənin düşmənin yarısa kimi dəlmə-deşiklərdə məskən tapıb.)

Nümunə gətirilən bu beytlərdə isə şair “huma”, “əla” və “suraxha” sözlərindən

həmqafiyə sözlər kimi istifadə etmişdir. Ümumiyyətlə, bu qəbil şeirlər saraylarda qurulan şeir məclislərində söylənildiyindən, saray şairləri çalışırdılar ki, yaratdıqları əsərlər hər cəhətdən hökmdarın zövqünü oxşasın. Bədr Şirvaninin üslubuna xas cəhətlərdən biri də qəsidələrindəki “nəсіб” adlanan hissənin fərqli tərzdə olmasıdır. Məhz elə nəсіб hissəsinə görə, Bədr Şirvaninin qəsidələrinin çoxu özündən əvvəlki şairlərin bəzi qəsidələrindən seçilir. Onun qəsidələrinin nəсіб hissəsində doğma yurdun – Azərbaycanın təbiət gözəllikləri böyük məhəbbətlə vəsf olunur.

Bədr Şirvanini başqa farsdilli Azərbaycan şairlərindən fərqləndirən daha bir mühüm xüsusiyyət isə onun öz əsərlərində azərbaycanca sözlərdən nisbətən çox istifadə etməsidir. Bu cəhət onun həm öz doğma dilini, həm də fars dilini gözəl bilməsi ilə bağlıdır. Belə ki, həmin sözlər yerinə görə qafiyə, sinonim və s. kimi işlənmişdir. Bu zaman şeirdə poetik uyğunluq, məntiqi mütənasiblik nəzərə alınmalı idi və onun da öhdəsindən Bədr çox ustalıqla gələ bilmişdi. Sözlər şair tərəfindən yerində işlənərək şeirin ümumi məzmununa qətiyyətlə xələl gətirmirdi.

کيوان بيزک ابوانت را چاکر فلک فرمانت را در دیده بدخواهانت را مژگان چو مسمار آمده

[153, s.223]

(Saturn sənin sarayına yəzəkdir (gözətçidir), fələk isə fərmanının nöqəridir. Bədxahlarının öz kirpikləri gözlərinə mismardır.)

Beytdəki “yəzək” sözü türk sözü olub “gecə gözətçisi” deməkdir. Şair bu kəlmədən misranın ikinci hissəsindəki “fələk” sözünə həmqafiyə olaraq istifadə etmişdir.

گرفت پادشاه زنگبار راه هزیمت چوتاجدارختن بر فراخت سنجق و بیرق

[153, s.216]

(Xotənin taxt-tac sahibi sancaq və bayrağını ucaldan kimi Zənzibarın padşahı qaçmağa üz qoydu.)

Buradakı “sancaq” və “bayraq” kəlmələri də türkcədir (azərbaycancadır). Şair həmin sözləri məmnuniyyətlə öz şeirlərində işlətmişdir. Bədr Şirvaninin Divanında əllidən çox beyt türkcə (azərbaycanca) yazılmışdır. Həmin beytlərdən birində oxuyuruq:

Parsi sözüm Xorasanü Əraqın zikridür,

Belə ehtimal oluna bilər ki, şairin ana dilində yazdığı şeirlərin çoxu bir sıra əsərlər kimi tarixin dolaylarında itib-batmışdır. Çoxcəhətli yaradıcılığa malik şairin Azərbaycan dilində qələmə aldığı şeirlər dil tariximizin müəyyən bir dövrünün tədqiqi üçün qiymətli mənbədir. Qeyd edək ki, Bədr Şirvaniyə məxsus farsca Divanda da bir qədər əvvəl bəhs etdiyimiz “çar dər çar” tərzinə rast gəlinir. Bu fakt da onun poetik üslubunu səciyyələndirən amillərdəndir. Bədr Şirvaninin bir rübaisində deyilir:

در بزم تو تبهو و تزر و و بط و قاز هستندد چو چرخ و سنقرو باشه و باز
گم گشت چو عنقا عدد کنگر تو چون دید همای دولتت در پرواز

(Sənin məclisində kəklik, qırqovul, ördək və qaz elə bil ki, şahbaz, qırğı, tərhan və şahindir. Sənin dövlətinin Humay quşunun pərvazlandığını görənlər bayquşlar Ənqa quşu kimi gözdən itiblər)

Rübai mədh xarakteri daşıyır. Şair dörd məfhumun adını başqa dörd məfhumun adı ilə qarşılaşdırır ki, bu da “çar dər çar” formasına tam şəkildə uyğun gəlir. Rübaidə təbiət ünsürlərindən istifadə olunmuşdur. Şair zəif məxluqların onun mədh etdiyi şəxsdən güc aldığını quşların timsalında obrazlı şəkildə ifadə etməyə çalışmışdır. Nəzərdən keçirdiyimiz nümunələr göstərir ki, hər bir sənətkar “çar dər çar” formasından özünəməxsus şəkildə yararlanmışdır. Bu poetik forma şairlərin fikirlərini dolğun ifadə etmək və sahib olduqları sənət ustalığını, bədii qüdrəti ən gözəl şəkildə göstərmək üçün bir növ vasitə rolunu oynamışdır. Nəticədə, məzmun əlvanlığı və obrazlılığı ilə seçilən gözəl poetik nümunələr meydana çıxmışdır.

Beləliklə, XV əsr Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığındakı üslub və dil xüsusiyyətlərinə nəzər saldıqca görürük ki, bu sənətkarların ədəbi irsi ayrı-ayrılıqda müəyyən fərdi keyfiyyətləri ilə fərqlənməklə bərabər ümumi cəhətlər də daşıyır. Bu cəhətlər, əsasən həmin dövrdəki dini-fəlsəfi təlimlərin təsirində, ana dilli şeirimizin

təkmilləşməyə doğru getməsində və sonrakı əsr ədəbiyyatının, xüsusilə də Füzuli və Xətai yaradıcılığının formalaşmasında oynadığı rolda özünü göstərir.

4.3. XV əsr Azərbaycan şeirində işlək bədii vasitələr

Orta əsrlər poeziyasında bir çox şeir formalarının, bədii vasitələrin, poetik fiqurların geniş şəkildə işləndiyi məlumdur. Xüsusi istedadı ilə seçilən şairlər bənzərsiz, cəlbedici, diqqətçəkən sənət nümunələri yaratmaq uğrunda durmadan çalışır, şeirə yeni forma, fərqli bədii tərz gətirməyə səy göstərirdilər. Farsca və türkcə yaranan ədəbiyyatda bunun parlaq nümunələri kifayət qədərdir. Türkiyəli ədəbiyyatşünas alim Cihan Okuyucu bu barədə deyir: *“Bir söz şeir səviyyəsinə yalnız ədəbi sənətlərlə yüksəlir”* [121, s.62]. Yalnız şairin sözlə ustalıqla davranma bacarığı, az sözlə böyük məna ifadə etməyə qadir olması kimi cəhətlər onu sənətin zirvəsinə yüksəldə bilər. Dövrün ədəbiyyatının ətraflı araşdırılmasında maraqlı və önəmli məsələlərdən biri poeziyada ən çox işlənən bədii təsvir və ifadə vasitələridir. Sözsüz ki, burada nümunələr üzərində aparılan tədqiq-təhlil prosesi çox önəmlidir. XV yüzillik şairlərinin öz əsərlərində müxtəlif bədii kateqoriyalardan və poetik fiqurlardan necə və harada istifadə etdiyini, onların şairlik qüdrətinin söz sənətindəki hansı incə məqamlarda parlayıb üzə çıxdığını araşdırmaq, əsərlərindəki poetik xüsusiyyətləri təhlilə cəlb edib qarşılaşdırmalar aparmaq bizi maraqlı və dolğun nəticələrə gətirir.

Şeir məclislərində aparılan müşairələrdə, tərtib etdikləri divanlarda, ümumiyyətlə ədəbi rəqabətdə sənət hünərlərini göstərməyə çalışan şairlərin “silahı” məhz haqqında danışacağımız həmin poetik vasitələr idi. Klassik ədəbiyyatda sözün məna quruluşuna xidmət edən poetik fiqurlar “sənəthayə-mənəvi”, zahiri quruluşu, yazılışı, səslənməsi baxımından işlədilən poetik fiqurlar isə “sənəthayə-ləfzi” adlandırılmışdır. Bu poetik fiqurların bir qismi “müştərək sənətlər” adı altında da verilir. Şairlərin poetik obraz yaratma qabiliyyəti haqqında iranlı tədqiqatçı Arəş Mətləbinin fikirləri maraqlıdır: *“Onlarda sözdüzəltmə, ibarəseçmə bacarığı o*

qədər güclüdür ki, sanki onlar əvvəlcə istilahları seçir, düzəldir, bundan sonra şeirə gətirirlər” [71, s.58]. XV əsrin istər ana dilində, istərsə də farsca yazan şairlərinin əksəriyyəti bədii təsvir vasitələri ilə bağlı olan “bəyan” elminə gözəl bələd idilər və şeirin həm məna, həm də forma gözəlliyini təmin edən bu poetik fiqurlardan yerli-yerində istifadə edirdilər.

Haqqında Vladimir Minorskinin, Lətif Hüseynzadənin araşdırma apardıqları Cahənşah Həqiqinin yaradıcılığı da yüksək bədii xüsusiyyətlərilə seçilir. Orta əsrlər Şərq şeirində gözəlliyin təsvirini vermək üçün müxtəlif bədii vasitələrdən, obrazlardan istifadə olunurdu. Şairlər xəyalən gözəllik mənzərəsini və təsəvvürünü yaratmaqdan ötrü poetik fiqurları mükəmməl bilməli idilər. Cahənşah Həqiqinin bu işin öhdəsindən müvəffəqiyyətlə gəldiyi həm fars dilində, həm də türk (Azərbaycan) dilində yazmış olduğu əsərlərindən bəllidir. Klassik Şərq ədəbiyyatı tədqiqatçısı, türkiyəli füzulişünas alim Cem Dilçin yazır: *“Məlum olduğu kimi, divan şeirində sevgilinin dürlü gözəllikləri qabaqcadan müəyyənləşmiş bənzətmələr və qəlibləşmiş məcazlar yoluyla təsvir edilir. Bunların bir çoxu ağıl və xəyalın hüdudlarını aşan səciyyəyə malikdir. Bütün divan şairlərinin daha çox qəzəllərində işlətdikləri bu vasitələr ustad şairlərin qələmində bir canlılıq və gerçəklik əxz etmişdir*” [104, s.353]. Cahənşah Həqiqi də tədqiqatçının qeyd etdiyi “ustad şairlər”dəndir. O özünəməxsus poetik özünüifadə tərzilə nəinki Azərbaycan poeziyasına, bütünlükdə Şərq təsəvvüf şeirinə öz dəyərli töhfəsini vermişdir. Şərq poetikasına məxsus müxtəlif ifadə və təsvir vasitələrindən faydalanaraq mükəmməl poeziya nümunələri yaratmış Həqiqi yazdığı şeirlərin məna və forma baxımından maraqlı və cəlbedici olmasına xüsusilə fikir vermişdir. Şair qəzəllərindən birində yazır:

*Ey saçın zülmət, ruxun mehr ilə mahı könlümün,
Xakı-dərgahındadır iqbalü cahı könlümün*

[9, s.252]

Şairin təşbehlərdən istifadə etdiyini görürük. O, dilbərin saçını gecənin qaranlığına bənzədirsə, üzünü həm günəş, həm də ay adlandırır. Gözələ “könlümün mehr ilə mahısan” deyir. Digər bir qəzəldə isə gözəlin hüsnünü günəş, özünü zərrə adlandırır, onu aya özünü ayın ətrafındakı ulduza bənzədir.

*Çün zərrədir Həqiqi, anın hüsnü aftar,
Məhtab çevrəsində nəçük kim sitarədir.*

[9, s.253]

Burada da təşbehdən, üstəlik də onun qarşılaşdırma növündən istifadə olunmuşdur. Ümumiyyətlə Həqiqi yartadıcılığında ən çox rast gəlinən poetik fiqur təşbehdir. Məcəzin işləndiyi bir beytə də nəzər salaq:

*Qəmzələrin xədəngini çəkdi kəmanə qaşların,
Bağrımı qəmzə yaralu qıldı, kəmanə tən edər.*

[165, s.195]

Qaşların qəmzə oxlarını kamana çəkməsi, qəmzənin aşıqın bağrını yaralaması məcazdır. Burada eyni zamanda təşxisdən də istifadə edilmişdir. Şairlərin çox müraciət etdikləri poetik fiqurlardan biri də təlmihdir. Ona Həqiqi yaradıcılığında da çox rast gəlirik.

*Şirin qəmində canımı təslim qılmışam,
Xosrov hekayətin demən əfsanələrdə mən.*

[9, s.255]

Həqiqi burada Xosrovla Şirinin rəvayətinə işarə etməklə təlmihdən yararlanmışdır. Başqa bir yerdə isə Həllac Mənsurun edamına işarə olunur.

*Mənsurivar əgərçi məni dara çəksələr,
Darüş-şəfa derəm mən ani, dar bilmənəm.
Gər qoymuşam libasımı meyxanədə girov,
Sərməsti-badəəm sərü dəstar bilmənəm [9, s.249].*

Həqiqi Divanındakı həm türkcə (azərbaycanca), həm də farsca şeirlər öz yüksək sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə seçilir. Həqiqinin qələmindən çıxan daha bir beytdə oxuyuruq:

*Cövhəri qəvassidən istə, vəfayi yaridən,
Yar ilən yar ol, unutgil nəfs ilən ağyarını*

[9, s.248]

Şair “yar”ı, “əğyar”a qarşı qoyaraq təzad yaratmışdır. Digər bir nümunədə deyilir:

*Hər dil ki, suzi-eşq ilə bir yanə düşmədi,
Vəslin qəmində atəşi-hicranə düşmədi*

[9, s.247]

Burada isə “vəsl” ilə “hicran”, yəni “görüş” və “ayrılıq” təzad təşkil etmişdir. Şair sözlərin təzad yaratmasından yerində istifadə etmişdir. Həqiqinin əsərlərində adı çəkilən fiqurlarla yanaşı cinas və təcnişlərin də çox işləndiyinə təsadüf edirik.

*Eşq odu ilə düşmənam bir yanə mən,
Mən haçan bu eşq odundan yanəmən,
Yanmazam eşq odundan ta əbəd,
Gər bu həsrət atəşindən yanə mən [9, s.258].*

Bu rübaidəki “yanə mən”lə “yanəmən” cinasdır və bu cinas dilimizin o zamankı inkişaf səviyyəsinə görə uğurlu alınmış cinas nümunəsi hesab edilə bilər. Şairin cinasdan istifadə edərkən şifahi xalq yaradıcılığından, xüsusilə də, cinaslı bayatılardan bəhrələndiyi şübhəsizdir. Klassik poeziyada çox işlənən poetik fiqurlardan biri də bədii xitabdır. Şairlər fikirlərini daha təsirli şəkildə söyləmək üçün müəyyən bir ünvan seçirlər ki, bu da fikrin daha inandırıcı və qüvvətli söylənməsinə xidmət edir. Həqiqi xitabdan bu cür istifadə edir:

*Yarəb, nə nur imiş ki, məni yaxdı narına,
Yarəb, nə zat imiş ki, məni çəkdi darına.*

[9, s.244]

Bədii xitab şeirdəki heyvət və həyəcan hisslərinin qabarıq şəkildə vurğulanmasına zəmin yaradır. Digər bir qəzəldə xitab şairin özünə ünvanlanır:

*Ey Həqiqi, canını canana qurban qılmağa,
Qılmağul təqsirə, qılğul üzri-dərvişanələr.
Vaiza, əfsanəyi tərək et ki, yoxdur hasili,*

Həqiqinin farsca qəzəllərində də bədii xitabın şeirə başqa bir rəvnəq verdiyini, onu məna və məzmunca zənginləşdirib təsirini qüvvətləndirdiyini görə bilərik. Həqiqinin şeirlərində mübaliğəyə də az təsadüf edilmir. Onun farsca yazdığı qəzəllərdən birində gözəl simanın təsviri verilir, gözəlliğin tərənnümü üçün şair mübaliğəyə müraciət edir.

چشم و ابرویش کند یغمای شهر روم و چین،
خال هندویش کند صدمک هندوستان خراب
شمه ای از نکهت زلفش اگر آرد صبا،
عالمی عنبر فشان گردد زیوی مشکنا ب.

(Qaş-gözü Rum və Çin şəhərlərini qarət edər, hindu xalı yüz Hindistan mülkünü xarabaya çevirər. Əgər səba yeli saçının rayihəsindən bir damcı gətirsə, müşk ətrindən aləm ənbərə bürünər)

Burada “*Qaş-gözü şəhərləri qarət edər, xalı yüz Hindistan mülkünü xarabaya çevirər*” deyən şair gözəlin tərifini ən yüksək səviyyəyə çatdırır. Şeirdə məcazlardan da istifadə olunduğunu görmək mümkündür. “*Səba yeli saçının rayihəsindən bir damcı gətirsə, aləm müşk ətrindən ənbərə bürünər*” deyə obrazlı təsvirlərlə əsrarəngiz lövhələr yaradan şair mənəni qüvvətləndirən ifadə vasitələri ilə şeirin bədiiliyini artırmağa nail olmuşdur.

Həqiqi Divanına daxil olan şeirlərdə də təsəvvüf şeirinin obrazlar sistemi üstünlük təşkil edir. Təsəvvüf şeirinin daimi atributları olan “zülf”, “dodaq”, “mey” və s. Həqiqi qələmində də özünəməxsus poetik çalar qazanaraq ilahi eşqin tərənnümünə yeni rənglər əlavə etmişdir.

*Ey saçın zülmət, rüxün mehr ilə mahı könlümün,
Xaki-dərgahındadır iqbalü-cahı könlümün,
Vacib olmuşdur mənə qılmaq müsəxxər aləmi,
Çün iki aləmdə sənsən padşahı könlümün.*

Zülf, saç hər zaman olduğu kimi, burada da qaranlığı simvolizə edir, üz, sima isə günəşlə ayı. Şair sevgilinin, yəni Tanrının nurundan qəlbinin aydınlandığını dilə gətirmişdir. Həqiqi Divanını zənginləşdirən poetik nümunələr də məhz nəfsdən, kinküdurətdən təmizlənərək daxilən saflaşıb Yaradanın eşqilə bütünləşmək, zərrədən vahidə, bütövə can atmaq kimi ali məqsədlərin təsvir və tərənnümünü ifadə edir. Bu məqamda sənətkarların köməyinə Şərq ədəbiyyatının əsasını təşkil edən poetik fiqurlar, bədii vasitələr gəlir. Həqiqi bir çox şairlərin də sevərək işlətdikləri bədii sualın köməyi ilə insan gözəlliyinə, Tanrının qüdrətinə olan heyrətini ifadə edir. Xalq deyimlərindən faydalanmaya və qədim türkdilli abidələrdə, şifahi xalq ədəbiyyatında rast gəlinən alliterasiyaya onun şeirlərində də təsadüf edilir. Həqiqi qəzəllərinin birində deyir:

*İşvəvü naz ilən məni gərçi yaxar cəfasına,
Rəngimi laləgun edər ləbləri xəmri-al ilə.
Al ilə ol qara gözün qəmzəsi dəldi bağrımı,
Dövri-zəmanə fitnəsi yaxdı məni bu al ilə.*

Burada Nəsimi şeirinin də güclü təsiri özünü göstərir. Bədii xüsusiyyətlərinə görə Nəsimi yaradıcılığının davamı kimi təsir bağışlayan bu şeirlər, eyni zamanda da təqlid effekti vermir. Əksinə, oxucuda məhrəm və xoş bir təəssürat yaradır. Ümumiyyətlə, gözəl və mükəmməl insan obrazını yaratmaqda Həqiqi və Kişvəri misilsiz bacarığa malikdirlər. Hər iki şairin təsvirində insanın obrazı sanki rəssam əli ilə yaradılmış şəkildə təqdim olunur.

Kişvəri sənətinin poetik özəllikləri haqqında da səhifələrlə yazılar yazmaq, uzun-uzadı araşdırmalar aparmaq olar. Sənətkarın qələmindən çıxan şeir nümunələrinin sirli cazibəsi onun yaradıcılığını yorulmadan öyrənməyə, şairlik qüdrətini təhlil və tədqiq etməyə ruhlandırır. Onun şeirlərindəki poetik dolğunluq, obrazlılıq oxucu ilə sənətkar arasında güclü bir yaxınlaşma, qüvvətli bir cazibənin yaranmasına səbəb olur. Şair fikirlərini poetik şəkildə, söhbət edərcəsinə təqdim edir.

Buna rəğmən, onun beytlərində şeir sənətinin qayda-qanunlarının pozulmadığını, həmin ölçülərə rahatlıqla riayət edildiyini görürük. Misala diqqət yetirək:

*Yar içər ağyar ilən mey şadü xəndan hər gecə,
Qalmışam mən yarisiz giriyanü büryan hər gecə.
Kaş ki, gəlsə əcəl kim, qurtuleydim bir yolu,
Necə göydürsün bir onu daği-hicran hər gecə.
Köksüm olmuş parə-parə, lalə tək bağrım kəbab,
Sənsiz ey gül, gönçə tək könlüm olur qan hər gecə.*

[9, s.308]

Elə ilk oxunuşdan şeir nümunəsindəki poetik ahəngdarlıq və axıcılıq diqqəti çəkir. Şeirdə çoxlu təşbeh və mübaligənin işləndiyini görürük ki, bu da onun bədii siqlətini yüksəltmişdir. Kişvərinin məşhur “Bir dəxi” rədifli müxəmməsinin sənətkarlıq baxımından dəyərini artıran da orada işlənən bədii təsvir vasitələridir.

*Qəmzən oxundan axar qan xəncəri-qəssab tək
Yaş tökərlər gözlərim hər guşədə dulab tək
Bu ümid ilən bolubdur qamətim qüllab tək
Kim, kəmərlər tək qucqay ol nazik miyanı bir dəxi.*

[9, s.314]

Şair vəsf etdiyi qəhrəmanın qəmzə oxunu qan tökməkdə qəssab bıcağına bənzətdiyini deyir. Qamətini incə beli qucaqlamaq eşqi ilə əyilən kəməre, ağlayan gözlərini dolub-daşan su qabına bənzədən şairin obrazlı təsvirləri oxucunu heyran etməyə bilmir. Burada hissini, fikrin poetik təqdimi, lirika və bədiilik o qədər güclüdür ki, şairin küskünlük və nisgillə ifadə etdiyi giley motivi şeirə ağırlıq gətirmir. Kişvəri şeirindəki nisgil oxucuya bədbinlik yox, nikbin inam, gələcəyə ümid hissi təlqin edir. “Onun şeirlərinə hələ Füzuli qəzəllərinə məxsus dünya kədəri hakim kəsilməmişdir. Şairin şeirlərində bədii-fəlsəfi ümumiləşdirmələrlə, rəmzlərlə yanaşı həyatilik, gerçəkliyə bağlılıq var” [7, s.391]. Şairin yaradıcılığının xarakterik cəhətlərini diqqətlə izləyən Akademik Nizami Cəfərovun fikrincə, Kişvəri poeziyasında məhəbbət mövzusu digər şairlərlə müqayisədə daha gerçək və realist

səciyyə daşıyır. Alim yazır: *“Kışvərinin geniş mənada realizmi məhəbbətə münasibətdə daha qabarıq şəkildə üzə çıxır. Hətta şair konkret şəraitdə Füzulini də qabaqlayıb “bir yar eşqinə” nələrdən keçmir”* [15, s.63]. Alim fikrinə sübut olaraq şairin “Gögçəkdür” rədifli qəzəlini misal gətirərək yazır: *““Gözəldir” yox, məhz “gögçəkdür”, çünki “gözəl” deyilsəydi, xəyalımıza mistik anlayışlar da gələrdi, Kışvərinin nəyi nəzərdə tutduğu mübahisəli olardı, amma “göyçəy”in maddi məzmunu inkar edilməzdir”* [15, s.63].

Ümumiyyətlə, Kışvərinin bədii təfəkküründəki realizm, poetik üslubundakı səmimilik bütün yaradıcılığı boyu özünü büruzü verir və bu qənaətə gəlirik ki, Füzuli poeziyasında Kışvəri şeirinin təsirini və bir növ davamını görməyimiz məhz həmin realizmlə bağlıdır. Haqqında bəhs edilən həmin şeirə nəzər salaq:

*Yüzü rəngin, sözü şirin, ləbi qönçə, beli incə,
Ana hər nəsnə kim tanrı verübdür, vari gögçəkdür.
Dilü canü zərü simü övü mülkü nədə, yarəb,
Bu viran dünyada hər kim ki, anın yarı gögçəkdür.
Günəş gögçəkdürür derlər, bəli, gögçəkdürür, amma
Sənin gögçəkligin yanında ol naçari gögçəkdür.*

[9, s.333]

Qəzəldə gözəlliyin tərənnümü ifadə tərzinin şirinliyi ilə seçilir. Şeirdəki təsvir o qədər güclüdür ki, belə xüsusiyyətlərə malik bir yarı olan şəxsin qızıla, gümüşə, evə, mülkə ehtiyacı olmadığı fikri son dərəcə inandırıcı alınmışdır. Sonrakı beytdə isə təşbehi-əfzəldən istifadə olunmuşdur. Təsvir olunan nazənin gözəlliyinin parlaqlığı və cazibəsi ilə günəşdən üstün tutulmuşdur. Şairin dilindəki səmimilik diqqəti cəlb etməyə bilmir. Kışvəri şeirindən daha bir nümunə:

*Sən gedəndən bərlü, ey firdövs bağın gülşəni,
Lalə qandur gözlərimdə, gönçə peykan, gül tikən.*

[9, s.325]

Şair burada məcaz işlədərək ayrılıq dərindən laləni qan, qönçəni ox, gülü isə tikan kimi gördüyünü deyir. Şairin təşbeh işlətdiyi bir neçə beytə də diqqət yetirək.

*Açılmaz qönçə tək könlüm bəharü bağdən bir dəm,
Ki, məhruməm məni-xunincigər bağü bəharimdən.*

[63, s.79]

Kişvəri qəlbinin hicran əlindən qapalı olduğunu, ürəyinin açılmadığını onu qönçəyə bənzədərək ifadə edir ki, bunun özü də təşbehdir. O, özünü ciyəri qanlı adlandırmaqla da təşbehə yer vermişdir. Bədii xitab da Kişvəri qələmi ilə xüsusi cilada işlənmişdir. Şair qəlbinə xitabən söyləyir:

*Ey könül, hər kimsəyə yar olmagil, yar özgədür,
Yar olur hər kim, vəli yari-vəfadar özgədür [9, s.333].*

Nəzərdən keçirdiyimiz beytlərdə bədii xitab şairin öz səmimi hisslərini dolğun və aydın şəkildə ifadə etməsi üçün vasitəçi rolunu oynamışdır. Daha bir nümunəyə baxaq:

*Ey pəriləb, demə həq bir parə can vermiş sana,
Həqq bilir, insan deməz, hər kim ki, insandır sana.*

[9, s.302]

Bu beytdə isə bədii xitab məcazla ifadə olunmuşdur. Belə ki, şair eyni vaxtda həm xitabla müraciət etmiş, həm də müraciət etdiyi obyektə “mələkdodaqlı” adlandıraraq məcaza yer vermişdir. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, Füzulinin bu qəzələ nəzirə sayıla biləcək “sana” rədifli qəzəli var. Şairin dilinin obrazlılığı hər beytində özünü göstərir.

*Ey saçı sünbül, yüzi lalə, gözü ahubərə,
Boldu sənsiz ruzigarim tirəvü bəxtim qarə.*

[63, s.104]

Burada da məcazın iştirak etdiyini görürük. Gözəlin saçı sünbülə, üzü laləyə, gözü ceyran balasının gözünə bərabər tutulur. İkinci misradakı “ruzigarım tirə” və

“bəxtim qarə” ifadələri isə əslində mənaca təkrardan ibarət olsa da qulağı yormur, əksinə xoş səslənərək mənani özündə tam olaraq əks etdirir. Şairlərin hiss və duyğularını dolğun şəkildə ifadə etməsini təmin edən poetik fiqurlardan biri də “bədi sual”dır. Şeirdə sual işlənərkən qarşıya qoyulan məqsəd cavab almaqdan yox, ifadə edilən fikrin daha qabarıq formada vurğulanmasından ibarət olur. Kişvəri də mənani daha təsirli və obrazlı şəkildə çatdırmaq üçün lazım gəldikcə bədi sualdan istifadə etmişdir.

Aya, sənəm, necəsən, xoşmusan, səfacəmisən?

Küllü-İrəm, necəsən, xoşmusan, səfacəmisən?

[63, s.97]

Buradakı sual isə məqsədi cavab almaq olmayan suallardan fərqli olaraq, məhz qayğı ilə edilən hal-əhval sorgusunu ifadə edir. Şair insana, gözəlliyə olan heyranlığını, qayğı və ürək yanğısını münasib bir tərzdə dilə gətirir. Bu beyt bizə XIII əsr şairimiz Həsənoğlunun məşhur misralarını xatırladır.

Necəsən, gəl, ey yüzü ağım bənüm,

Sən əritdin odlara yağım bənüm [9, s.25]

Eyni səmimiliyi və qayğı dolu müraciəti biz burada da görürük. Kişvəri orijinal obrazlı lövhələr yaratmaq üçün bədi sualı bu cür işlədir:

Gəlgil axır, ey mənim canü cəhanım, xandasan,

Yüzi güldəstə, boyu sərvi-rəvanım, xandasan.

Atəşi-ğəm göydürür bağırdakı dağ üstə dağ,

Ey dodağı mərhəmə dağı-nihanım, xandasan.

[9, s.324]

Əsasən saf və ülvi məhəbbətin tərənnüm olunduğu Kişvəri qəzəllərində dini motivlərə, təriqət görüşlərinə olduqca az rast gəlinir. Diqqət yetirdikdə, Kişvərinin əsərlərində yer verdiyi bədi təsvir vasitələrinin sadə xalq dilindən götürüldüyünü görürük.

Dövrün qüdrətli şairlərindən olan Bədr Şirvani də şeirlərində müxtəlif poetik fiqurlardan istifadə etmişdir. Bunlardan təşbeh, məcaz, cinas, istiarə, təzad, qəlb, mübaliğə, bədii sual, bədii mükəllimə, maddeyi-tarix, müəmma və s. şairin yaradıcılığında daha çox işlənmişdir. Bədr Şirvanini başqa sənətkarlardan fərqləndirən əsas xüsusiyyət isə onun bir məfhumun təsviri üçün çoxlu müxtəlif təşbehlərdən istifadə etməsidir. Bundan əlavə, o digər şairlərin şeirlərində az işlənən poetik fiqurları şeirlərində daha çox tətbiq etməklə fərqlənmişdir. Şair bəzən bir predmet və əşyanın xüsusiyyətlərini daha geniş açmaq üçün bir yox, daha çox predmetlə tutuşdurur, maraqlı, orijinal təşbeh silsiləsi yaradır. Bədrin şeirlərində məcazlar da az deyil. O, bu məcazlardan istifadə yolu ilə özünəməxsus obrazlı dil yaratmağı bacarmışdır. Məsələn:

حسن تو لشکر کشید ملک خورآسان گرفت
کفر سر زلف تو عالم ایمان گرفت

[153, s.579]

(Hüsnün qoşun çəkib Xorasan mülkünü tutdu. Sənin telinin küfrü iman aləmini zəbt etdi.)

Göstərilən beytdə gözəlin hüsnünün “qoşun çəkib” hücumu keçməsi məcazdır. Bundan əlavə şair “Xorasan” deyərkən həm də Şərqi, Günçixanı nəzərdə tutmuşdur. Mübaliğələr isə Bədr Şirvani poeziyasında daha çox mədhiyyə xarakterli şeirlərdə özünü büruzə verir. Məsələn:

گردمی بر آتش اندازد نسیم خلق تو آتش سوزان در آن دم گلستان خواهد شدن

[153, s.81]

(Sənin fitrətinin yeli atəşin üzərinə əssə, o alovlanan atəş dərhal gülüstana dönəcəkdir.)

Şirvanşah Xəlilullahə yazılmış qəsidədən gətirilən bu beytdə şair hökmdarın şöhrət və qüdrətini, o cümlədən, “alovu söndürən” ədalətini nəzərə çatdırmaq məqsədilə mübaliğəyə müraciət etmişdir. Təbii ki, heç kimin təbinin nəfəsi alovu söndürərək onu gülüstana döndərməyə qadir deyil. Burada mübaliğə, hətta onun “qülüvv” növü işlənmişdir. Baxdığımız beytdə eyni zamanda “təlmih”in əlamətləri də

vadır. Burada Nəmrud şahın İbrahim peyğəmbəri yanan oda atdırması, sonra da odun dönüb gülüstan olmasına işarə edilmişdir. Bu səbəbdən də şairin gətirdiyi misalda təlmihin də iştirak etdiyini deyə bilərik. Şeir müəllifinin hiss və həyəcanlarının dolğun şəkildə ifadə olunmasına imkan verən poetik fiqurlardan biri də “bədiî sual”dır. Bədr Şirvaninin yazdığı qəzəl və qəsidələrdə bədiî sual çox işlənmişdir. Şair bu ifadə vasitəsindən geniş istifadə edərək maraqlı, orijinallığı ilə seçilən yüzlərlə bədiî lövhə yaratmışdır.

*تحفه ای نی که بریار فرستم چکنم بفرستم مگر از حال پریشان خبری
گوهر اشکم را اگر بپذیرد آن شوخ در نظر دارم از آن نقد روان ماحضری*

[153, s.652]

(Yarıma yollamağa heç bir töhfəm yoxdur, nə edə bilərəm?! Pərişan halımın soracağını yollayım?! O gözəl göz yaşımıdakı gövhərləri qəbul etsin. Hazırda məndə nəqd olan şey odur.)

Şairin qürbət eldə yalqız qalmış qəhrəmanı vətəninəki sevgilisindən ötrü darıxaraq göz yaşını tökür. Yarıma göndərməyə töhfəsi olmayan aşiq inciyyə, gövhərə bənzəttdiyi göz yaşını sevgiliyə yollamağa hazırdır. Şair əsərlərində “bədiî sual”la yanaşı, “sual-cavab” kimi tanınan ifadə vasitəsinə də geniş yer verərək onlara xüsusi oxunaqlılıq və bədiilik qazandırmışdır.

*گفتم ای جان از تودل دانی چه خواهد، گفت وصل
گفتم اندر کوی تو بیدل چه جوید، گفت راه*

[153, s.638]

(Dedim ki: – Ey can, bilirsənmi, könül səndən nə istəyər?)

Dedi: – Görüş.

Dedim ki: – Könülsüz biri sənin yanında nə axtarar?

Dedi: – Yol.)

Bədrin şeirlərində cinas və onun bir sıra növlərindən də istifadə olunmuşdur. Belə cinas növlərindən biri, yazılışı eyni olsa da fərqli şəkildə tələffüz olunan sözlərlə düzəlir. Məsələn:

*ای شهنشاهی که ذاتت هست در دولت بعیش هست بدخواه تودر اندوه و در محنت برنج
بدر چون ساکن درین ملکست و میگویی دعا حالیا از کشتزار دولتت خواهم برنج*

[153, s.483]

(Sən ey dövlətin başında şad-xürrəm hökm sürən şahənşah! Bədxahların əzabla sənə qüssə və möhnətini çəkməkdədirlər. Bədr bu diyarın sakini olduğu üçün dua oxuyur. İndi də səltənətindəki zəmidən düyü təvəqqe edirəm.)

Şeirdə naqis cinasın işləndiyini görürük. Burada cinas “berənc” və “berenc” sözlərinin köməyi ilə yaranmışdır. Bunlardan birincisi “əzabla”, digəri isə “düyü” anlamında işlənmişdir. Çox işlənən poetik fiqurlardan biri olan təzad da Bədrin şeirlərində geniş istifadə edilmişdir. Bədr onu bu cür işlədir:

شد شب تاریک هجرم روشن از وصل رخت تیره شب را روشنایی از سحر پیدا شود

[153, s.588]

(Hicrimin qaranlıq gecəsi üzünün vəsli ilə işıqlandı. Zülmət gecə səhərin gəlişindən nurlanar.)

Şair vüsəl rəmzi olan səhəri hicranı təmsil edən gecəyə qarşı qoyur və qaranlıq gecənin yarın gözəl üzünü ilə nurlandığını obrazlarla təsvir edir. Bədr Şirvaninin şeirlərində də mənanı qüvvətləndirmək üçün işlədilən bədii xitablara yetərinə yer verilmişdir.

خداوندا نگه دار این شهنشاہ مویدرا فریدون فر فرخ رخ جوان سلطان محمدر

[153, s.233]

(Ey Tanrı, bu yeri möhkəm olan hökmdarı, Firidun kimi nur saçan, xoş simalı gənc Sultan Məhəmmədi hifz elə!)

Başqa bir adı istifadə edilən bu bədii fədə vasitəsinə Bədrin yaradıcılığında çox rast gəlmək olar.

ترا شیرین سخن گفتم ، چه گفتم ؟ بت شکر دهن گفتم ، چه گفتم ؟
چودلها بر شکست آن زلف مشکین من اورا پر شکن گفتم ، چه گفتم ؟
مرا گفتمی ، چه میخواهد دل تو ؟ تویی دلخواه من گفتم ، چه گفتم ؟

[153, s.621]

(Sənə şirin sözlü dedim, nə dedim ki?

Şəkər dodaqlı büt dedim, nə dedim ki?

Qara zülfün çox qəlblər sındırır

Mən ona halqa-halqa, buruq tellər dedim, nə dedim ki?

Soruşdun ki, “ürəyin nə istəyir?”

Könlümün arzusu sənsən, dedim, nə dedim ki?)

Burada işlənən bədii sual lirik ruhda yazılmış qəzələ xüsusi bir rəvanlıq, könül oxşayan poetik özünəməxsusluq bəxş etmişdir. Sözlərin məharətli təkrarından alınan cəlbedici ahəng şeirdə müəyyən bir bədii mütənasiblik yaradır. Şairin azərbaycanca şeirlərində işlətdiyi poetik fiqurlara gəldikdə isə, onların orijinallığı diqqəti cəlb edir.

*Bədr idim, dövrən cəfası qamətim qıldı hilal,
Qalmışam sərgəştə bu dövri-fələkdə zərrəvar.*

[153, s.493]

Şairin özünü bədirlənmiş aya və ayparaya bənzətməsi təşbehdür. Bundan əlavə o, “bədr” sözünü həm “bütöv ay” mənasında, həm də öz adı kimi işlətmişdir. Bu isə Bədr Şirvaninin sözlərdən obrazlı şəkildə faydalandığını göstərir.

*Arpa tək bənzim sarardı, buğda yüzün görmədim
Nə əyağım puhə vardı, nə ələ gəldi təğar.
Atıma bir çəng arpa, mənə bir bişmiş tügi
Hiç yerdən gəlmədi billah, tanuqdur kerdıqar.*

[153, s.493]

Bu şeirdə isə “arpa tək” orijinal təşbehdür. Şairlərdən bir çoxunun əsərlərində üzün sarılığını bildirməkdən ötrü “buğda kimi” ifadəsi işləndiyi halda, Bədr tərəfindən daha yeni, çeynənməmiş ifadədən istifadə olunmuşdur.

*Beh kimi yüzüm sarardı, fikirdən vəchim budur,
Qətrə-qətrə qan tökübdür yürəgimə çun ənar.*

[153, s.493]

Bu misralarda isə şair “heyva kimi”, “nar kimi” təşbeh və bənzətmələrindən yararlanmışdır. Bədr Şirvaninin şeirlərində diqqətimizi cəlb edən poetik kateqoriyalardan biri də “qəlb”dir. Bu kateqoriya yazılışla bağlı olub müəyyən bir

sözün hərflərinin yerdəyişməsinə deyilir. Şərq poetikasında geniş yayılmış “qəlb”ə, “əqlib” və ya “məqlub” da deyilir. Qəlbın bir neçə növü var. Bu növlərin yaranması da nəticə etibarilə hərflərin yerini dəyişərək yeni söz alınması ilə baş verir.

بجای سر درد پای دوا نه چو برقلب ریش آری اورا شد به

[153, s.678]

(“Dərd”in əvvəlinin yerinə “dəva”nın sonunu qoy. Onu “riş”in qəlbının, yəni tərsinəsinin önünə gətirsən, yaxşı olar.)

Gördüyümüz kimi, bu müəmmadakı “gizli” sözü üzə çıxarmaqdan ötrü “dərd”in əvvəlindəki “d” hərfinin yerinə “dəva”nın axırıncı hərfini, yəni “əlif” artırmaq təklif edilir. Alınan tərkib “riş” sözünün tərsinə variantının önünə gətirilir və nəticədə “Ərdəşir” sözü alınır. Deməli, burada qəlb “riş” kəlməsinin tərsinə oxunuşu və yazılışı ilə özünü göstərir.

Bədr Şirvaninin Divanında maraq doğuran məqamlardan biri də onun lüğəzləridir. Hərfi mənası “tapmaca”, “rebus” olan lüğəz ədəbiyyatda şairin hünərini göstərən poetik kateqoriya olaraq qiymətləndirilmişdir. Bədrin şeirlər Divanında bir neçə qəsidə lüğəzlə başlayır. Ümumiyyətlə, Bədrin yaratdığı lüğəzlərin hər biri dərin mənaya malik olub bədii ifadələri, poetik siqləti ilə seçilir. Bütün nəzərdən keçirilən poetik kateqoriyalar, onların yerində işlənməsi orta əsrlər ədəbiyyatının bir çox nümayəndələri kimi Bədr Şirvaninin də bu sahənin gözəl bilicisi olduğuna, geniş dünyagörüşünə, böyük poetik istedadına dəlalət edir.

Daha öncə vurğuladığımız kimi, dövrün görkəmli ədəbi smalarından olan Həbibini daha çox özünün hürufi görüşlərini ifadə etdiyi şeirləri ilə tanınmışdı. Lakin bununla yanaşı Həbibinin şeirlərində yalnız hərflərin təsviri yer almır. Onun çoxlu hürufilik terminlərindən istifadə edərək oxucunu yormadığı şeirlərindən bəllidir. Şairin ana dilimizin verdiyi imkanlardan yararlanaraq yüksək bədii səciyyəsi ilə seçilən poeziya nümunələri yaratdığını deyə bilərik. Şair qəzəllərinin birində deyir:

Gül yanağın üzrə çün ol sünbülü-sərkəş yatur,

Cümlə sərkəş dillər ana bağlı xoş-naxoş yatur.

*Hərki hüsnin Kəbəsində görsə fəttan eynüni,
Der rəvan mehrab içində bir-iki sərxoş yatur.*

[9, s.372]

Burada gözəl üzün, xüsusilə də gözlərin poetik təsviri verilmişdir. Qəzəldə çoxlu sayda təşbeh, istiarə və məcazların işləndiyini görürük. Həbibî şeirlərinin sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin xalq yaradıcılığından qaynaqlandığını qeyd edən tədqiqatçı Gülçin Babayeva yazır: “Əlbəttə, ifadə etdiyi fəlsəfi-sufi anlamına görə, Həbibinin bədii təyinləri daha müəkkəb və zəngin olsa da, xalq ruhuna bağlı milli xüsusiyyətləri saxlamaqdadır. Bu cəhətlərdən biri şairin rədif və qəfiyə seçimində xalq dilindən faydalanmasıdır” [12, s.58]. Şairin “neyləyim”, “eylər”, “mənim” və s. rədifli şeirləri alimin mövqeyini təsdiq etməkdədir. Bu tərzdə yazılan şeirlər bizə şifahi ədəbiyyatımızda yer alan bayatı və qoşmalarımızı xatırladır. Həbibî yazır:

*Kilki-qüdrət alınına çün fəzli-bismillah yazar,
Yəni-rəhman surətin şeytanı gözdən dur edər...
Hüsninin təqvimini çün bağlar əhsən vəchilə,
Xəttü xalının rüqumi əbcədin məstur edər.*

[9, s.370-371]

Hürufi düşüncə tərz, insan surətinin müqəddəs Quran ayəsi timsalında görülüb qiymətləndirilməsi qöz önündədir. Şair hərflərin insan simasındakı təzahürünü olduqca poetik, obrazlı şəkildə qələmə almışdır. Ümumiyyətlə, təsəvvüf şairinin işlətdiyi istilah və terminlərə gəldikdə, bunların sayı ayrı-ayrı mənbələrdə müxtəlif cür göstərilir. Görkəmli ədəbiyyatşünas AMEA-nın müxbir üzvü Azadə Rüstəmovaya yazır: “Məhəbbət lirikasının şifrə və eyhamlarından sufi şairlər bol-bol istifadə edir, qəzəl ədəbiyyatındakı obrazlar silsiləsi bu və ya digər sufi müddəasının təqdimi üçün rəmz və simvollar məcmusuna çevrilirdi” [92, s.78-79].

XV əsr Azərbaycan ədəbiyyatının Xəlili, Hamidi, Qasım Ənvar kimi parlaq simaları da bir sufi şair olaraq ilahi sevgidən danışarkən, bu sevgiyə çatmaq yolunda insanın keçməli olduğu məqamları, Tanrı lütfünə layiq görülməyin sevincini məhz bu cür rəmzi ifadələr işlətməklə bildirmişlər. Sufi simvollarına aydınlıq gətirən lüğət

kitabları haqqında isə öncəki fikrin davamında oxuyuruq: “*Sufi qəzəl şairlərinin işlətdikləri poetik fiqurların təsəvvüfi mənasını aydınlaşdıran şərh kitabları və lüğətlərin bir qismi əlyazması şəklində dövrümüzdə qədər gəlib çıxmışdır*” [92, s.79]. Alim öz şərhində sufi obrazlarından bəzilərinin qısa izahını da verir: “*Təsəvvüfdə büt, gözəl, sənəm – vücuti-mütləq (allahın) atributlarıdır. Üz, yanaq, dodaq, boy və onlara verilən bütün epitetlər – vəhdətdir, ilahi gözəlliyə qovuşmaq mənasındadır. Zülf, qaş, göz, naz-qəmzə-kəsrət mənasındadır, yəni vəhdətə yetişmək yollarında maneçilik edən dünya nemətlərinə işarədir və insanın maddi varlığı ilə əlaqəlidir*” [92, s.79]. Qeyd olunan həmin istilahlara açıqlamasını bilmək orta əsr şairlərimizin şeirlərinin düzgün qavranılması və dəqiq təhlil edilməsi baxımından vacibdir.

Dövrün ədiblərindən Əmir Hidayət də təsəvvüflə bağlı istilahlara yaxşı bələd olan, lakin tam bir sufi şairi olmaması səbəbindən yaradıcılığında əsasən dünyəvi eşqin tərənnümünə yer verən sənətkarlarımızdandır. Əfsəhəddin Hidayət gözə xoş gələn, qəlb oxşayan bütün gözəllikləri vəsf etməkdə misilsiz qabiliyyət sahibidir.

*Mana, ey sərv, camalın gülü gülşən görünür,
Bu sözi kim deyirəm aləmə rövşən görünür.
Sanma, ey fitnə ki, zülf ilə rüxin görmiyəli,
Dilə sünbül yörənür, ya gözə susən görünür.
Xanda kim olsa yetər tabi-rüxin, ey məhvəş
Necə kim gün xamu afaqa irəğdan görünür.*

[78, s.310]

Şair “ey sərv” deyər, müraciət etdiyi gözəlin üzünü gülə, saçını süsənə, sünbülə bənzədir. Bu təşbehlərdən sonra isə gözəlin günəşə bərabər tutulduğunu görürük. O nazənin göz önündə olmasa da, gül üzünü qara zülf örtərsə də, onun günəş kimi uzaqdan göründüyünü, dünyaya nur saçdığını şair obrazlı bir dillə ifadə edir. Hidayətin insan gözəlliyinin təsvirində təbiət elementlərindən istifadə etməsi təsadüfi olmayıb onun təbiətə xüsusi bir vurğunluqla yanaşması ilə əlaqədardır.

İrişdi yazü çiçək, dutdu bağü zağ atəgin,

*Təvaf üçün belə çaldı şükufə ağ atəgin.
Qonağ oldu gülü gönçə bustanda yenə,
Nəsim altun ilə doldurur qonağ atəgin [9, s.277].*

Gətirdiyimiz nümunələrdəki səciyyəvi cəhətlərə əsaslanaraq bu qənaətə gəlmək olar ki, Əfsəhəddin Hidayətin şeirləri şərq poetik fiqurlarının anadilli poeziyamızda ən gözəl şəkildə tətbiq olunduğu nümunələrdəndir. Bununla bağlı oxuyuruq: “*Beləliklə, şair özünəməxsus bədii zövqlə ayrı-ayrı misra və beytlər daxilində çeşidli təbirlər, müxtəlif irfani yozuma malik təbiət rəmzləri işlətməklə irfan və təsəvvüf mövzusunun bədii fəlsəfi inikasına bir-birindən maraqlı, yeni motivlər, poetik fiqurlar gətirmişdir*” [78, s.148]. Hidayətin qəzəllərində maraqlı təşbeh, cinas və istiarələrin iştirakı, yeri gəldikcə istifhəm, xitab, təmsil və bədii mükəlimədən istifadə olunması onlara xüsusi bədii canlılıq qazandırmışdır.

*Bir sərvə-səmənbər kanun, canü dil ilən yarıyam,
Xani-vüsalından anın fikrim budur kim, yarıyam.*

[9, s.275]

Gördüyümüz kimi, “onun yarı olmaq” və “yarımaq” ifadələri şeirdə cinas kimi işlənmişdir. Şair sözlərin oxşar səslənməsindən uğurla istifadə edərək orijinal cinas yaratmışdır. Qəzəldəki “vüsal süfrəsi” ifadəsi də Hidayət qələmindən çıxan orijinal deyimdir. Başqa bir şeirində isə şair kipriyi ilə göz yaşının qarşısını tutmağı axan çayın qarşısını çöplə kəsməyə bərabər tutaraq mübaliğə yaratmışdır.

*Dedim ki, kirbük ilə bağlayım yaşım yolini,
Vəli xaçan çub ola o ki, bağlaya çayın.*

[78, s.344]

Hidayətin başqa bir qəzəldə isə sözlərin el deyimi qədər şirin və ürəyəyatımlı səslənən poetik düzümünü və ifadəsini görürük.

Ey yüzi gül, başına qurban olum,

*Ol göz ilə qaşına qurban olum.
Hasidü bədxahinə qurban idim,
Yarına, yoldaşına qurban olum.*

[78, s.344]

Qəzəl şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini xatırladır. Şeirdə məhrəm bir sevgi, qayğıkeşliklə yoğrulmuş bir doğmalığ duyulmaqdadır. XVI əsrdə dahi şair Məhəmməd Füzulinin Hidayət yaradıcılığından təsirləndiyi barədə bəhs etmişdik. Onu da etiraf etmək lazımdır ki, Hidayətin şairlik istedadının, işlətdiyi cinas, təşbeh, istifhəm və s. vasitəsilə şeirə hopdurduğu səmimiliyin uğurlu bir poetik nümunənin yaranması ilə nəticələndiyi kimi eyni məzmun Füzuli təbi ilə özünəməxsus şəkildə cilalanaraq ayrı bir müvəffəqiyyətli ahəngdarlıq və axıcılıq qazanmışdır.

XV yüzillik Azərbaycan ədəbiyyatında işlək poetik fiqurların əks olunduğu daha bir ədəbi qaynaq anadilli şeirimizin parlaq nümayəndəsi Xəlilinin yaradıcılığıdır. Şairin zəngin və əlvan poetik təsvirləri onun yüksək sənətkarlığından danışmağa zəmin yaradır. Bir müxəmməsində gözəllik tərənnümünü elə xoş boyalarla ifadə edir ki, şairin sənətkarlığına, təsvir qabiliyyətinə heyran qalmamaq olmur.

*Ey günəş tələt, qəmər behcət, həbib-i-gülizar,
Ey pəri peykər, mələk mənzar, sənubər boylu yar,
Sərvərə, sən pəri rüxsən ki, dövri-ruzigar,
Səni dövran içrə Yusifdən qomuşdur yadigar.
Abi-kövsərdir dodağın şərbətindən şərmsar*

[164, s.239]

Müxəmməsdə işlədilən epitetlər müəllifin qayəsini tam olaraq yerinə yetirir. Şair sevgilinin vəsfi üçün seçdiyi söz və ifadələri son dərəcə ustalıqla və yerində istifadə etməklə gözəlliyin ifadə olunduğu bütöv bir bədii lövhə yaradır. Onun təsvir etdiyi gözəl ay kimi nurlu, günəş qədər parlaq simalı, mələk üzlüdür, dodağı isə həyat çeşməsindən üstündür. Sözlərin düzülüşü o qədər uğurludur ki, şairin misraları səmimi söhbət qədər təbii alınmışdır.

Araşdırmaya cəlb etdiyimiz şairlərin yaradıcılıqlarını analiz edərkən onların əsərlərinin başlıca bədii xüsusiyyətlərini öyrənməyə çalışdıq. Tədqiqat prosesində bu şairlərin bənzər mövzu və motivlərə müraciət etdikləri, klassik poeziyanın rəngarəngliyi ilə seçilən bədii təsvir və ifadə vasitələrindən, müxtəlif poetik fiqurlardan faydalandıqları vurğulandı. Nəticə olaraq, şairlərin bu və ya digər poetik özəlliklərini əks etdirən cəhətlər özünü daha qabarıq biruzə verərək tədqiqatın maraqlı gedişatla irəliləməsinə şərait yaratmış oldu.

Tədqiqat işinin “Janrlar və sənətkarlıq xüsusiyyətləri” adlı dördüncü fəslində əldə edilən əsas elmi nəticələr iddiaçının aşağıdakı əsərlərində öz əksini tapmışdır [29, s.579-584; 30, s. 199-205; 37, s.421-423; 43, s.335-336; 108, s.289-296; 47, s.284-292; 49, s.8-12; 48, s.213-216; 168, s.30-36; 53, s. 657-665].

NƏTİCƏ

Apardığımız tədqiqat zamanı aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

1. Tədqiqatlar göstərir ki, XV əsr Azərbaycan ədəbiyyatının araşdırılmasında ilkin ədəbi-tarixi məxəzlər xüsusi yerə və əhəmiyyətə malikdir. Bu baxımdan təzkiyələr, cümlələr, bəyazlar mühüm və mötəbər qaynaq hesab olunur. O cümlədən əsrin ədəbi-tarixi mənzərəsini əks etdirən salnamələr, “Şahnamə”, “Qəzavatnamə” tərzində yazılmış əsərlər və nəzirə məcmuələri də dövrün poeziyasının əhatəli şəkildə araşdırılmasında ilkin ədəbi məxəz kimi dəyərləndirilir.

2. Araşdırma prosesində bir daha bu qənaətə gəlirik ki, müasirlərinin dövrün şairləri haqqındakı qənaətləri onların həyat və fəaliyyətinin öyrənilməsi üçün bir sıra tutarlı faktları əhatə etdiyindən həmin fikirlər diqqətdən kənar qalmamalı, tədqiqat prosesində nəzərə alınmalıdır.

3. Araşdırma zamanı XV yüzillik Azərbaycan poeziyasının tədqiqat tarixini nəzərdən keçirərkən müasir dövrdə bu istiqamətdə bir sıra elmi işlərin yerinə yetirildiyinə və tərcümələrin edildiyinə baxmayaraq dövr ədəbiyyatının aparıcı nümayəndələrinin zəngin və çoxşaxəli yaradıcılığının yetərinə işıqlandırılmadığı qənaətinə gəlirik. Fikrimizcə, XV yüzillik şairlərimizin irsinin daha əhatəli tədqiqata cəlb edilməsinə ehtiyac vardır.

4. Tədqiqat nəticəsində aydın olur ki, XV yüzillik mühüm tarixi, ictimai, mədəni hadisələrin baş verdiyi, dövrün ədəbiyyatının da bu hadisələrdən təsirlənməklə bərabər müəyyən ictimai-mədəni mühitin formalaşmasında rol oynadığı bir tarixi dönəmdir. Dövrün ictimai, siyasi, mədəni mühitinin düzgün təhlil edilməsi XV əsr Azərbaycan poeziyasının mövzu və mahiyyət baxımından doğru səciyyələndirilməsinə imkan verir.

5. Tədqiqatlar XV əsr Azərbaycan ədəbi mühitinin daha öncəki əsrlərin ədəbi ənənələri əsasında inkişaf etdiyini, lakin daha çox məsnəvilərin və nəzirələrin yazılması kimi cəhətlərlə xarakterizə edildiyini göstərir. Ədəbi mühit dövrün şairlərinin yaradıcılıqları, sənətə münasibətləri və mövcud ədəbi cərəyanlardan

aldıqları təsir nəticəsində formalaşdı. Araşdırmalarımız göstərir ki, zəngin poetik irs və təcrübədən bəhrələnərək yeni bədii müstəvidə inkişaf edən, eyni zamanda sonrakı əsrlər poeziyasını təsir altına alan XV yüzillik ədəbi mühiti yüksək qiymətləndirilməlidir.

6. Araşdırma zamanı XV əsr Azərbaycan poeziyasında saray şeiri, nümayəndələri, saray ədəbiyyatı ənənələri gözdən keçirilmiş və şairlərin yaradıcılığının saray mühitindən mövzu və forma əlvanlığı əxz etdiyi ilə bağlı qənaət əldə olunmuşdur. Nəticə olaraq, XV yüzillik Azərbaycan poeziyasında müşahidə olunan saray ənənələrinin ədəbiyyatımızın sonrakı inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərdiyi qeyd edilmişdir.

7. Tədqiqat işində XV əsr şairlərinin poetik irsinin əsas mövzu xüsusiyyətlərinə diqqət yetirilmiş, onların özündən sonrakı şairlərin yaradıcılığına təsiri araşdırılmışdır. Araşdırma nəticəsində bu qənaətə gəlik ki, XV əsr Azərbaycan şairləri öz poetik istedadlarını, sənətkarlıqlarını nümayiş etdirməklə bərabər müasiri olduqları dönrənin mühüm tarixi hadisələrindən bəhs edərək həmin tarixi-siyasi şərait haqqında da dolğun və geniş təsəvvür yarada bilmişlər. XV yüzillik şairlərinin əsərlərində tarixi motivlərə üstünlük verilmişdir. Bu motivlər şeir daxilində ayr-ayrı tarixi epizodların təsvir edilməsi, tarixi şəxsiyyətlərin adlarının çəkilməsi və maddeyi-tarixlərin verilməsi şəklində özünü göstərmişdir.

8. Tədqiqatımızda XV yüzillik Azərbaycan poeziyası nümayəndələrinin dövrün siyasi və mədəni proseslərinə münasibəti və bu proseslərdə bilavasitə iştirakı araşdırılmışdır. XV yüzillik Azərbaycan şeirinin başlıca problematikası və mövzuları diqqətlə nəzərdən keçirilmişdir. Araşdırmada həyatın başlıca reallıqlarının dövrün ədəbi əsərlərində əks olunmasına dair elmi-nəzəri mülahizələr təhlilə cəlb edilmişdir. Həyatla bağlı gerçəkliklərin söz sənətində ifadə müxtəlifliyi bədii nümunələr işığında təhlil olunmuşdur. XV yüzilliyin poeziyasında dünyəvi motivlərin güclənməsini şərtləndirən tarixi-ictimai şəraitin şairlərin poetik düşüncəsinə təsiri barədə qeydlər aparılmışdır. Tədqiqat zamanı ümumilikdə dövrün ədəbi-ictimai həyatının poeziyada bədii təqdim özəlliklərini əks etdirən amillər nəzərdən keçirilmiş, gətirilən nümunələr təhlil edilmişdir. XV əsr şairlərinin yaradıcılıqlarının sonrakı dövr poeziyasına təsiri

araşdırılmış, bu dövrdə nəzirə ənənəsinin davam etdirilməsində mühüm rolu olan sənətkarların fəaliyyəti nümunələr əsasında tədqiq və təhlilə cəlb olunmuşdur. Aparılan araşdırma göstərir ki, XV yüzillik Azərbaycan poeziyası özündə aktual ictimai mövzuları, müəlliflərin ictimai baxışlarını əks etdirir.

9. Apardığımız araşdırmada didaktik-fəlsəfi, irfani görüşlərin bədii yaradıcılıqda yeri gətirilən misallar əsasında öyrənilmişdir. Tədqiqat işində XV əsr şairlərinin ictimai-fəlsəfi fikirlərindəki ümumi və fərqli cəhətlər vurğulanmış, dövrün ədəbi ənənələri içərisində təsəvvüfün yeri və şairlərin yaradıcılığında sufizm motivləri haqqında mülahizələr irəli sürülmüşdür. Araşdırmamızda Şah Qasım Ənvar, Xəlili, Bədr Şirvani, Əmir Əfsəhəddin Hidayətullah bəy, Nemətullah Kişvəri, Cahənşah Həqiqi, Hamidi və Həbibbi yaradıcılığında dövrün tarixi, ictimai və fəlsəfi mühitini əks etdirən məqamlardan ətraflı bəhs olunmuşdur. Tədqiq prosesində dövrün şairlərinin insan əxlaqı, şəxsiyyət ucalığı, dünya və həyatla bağlı fəlsəfi xarakterli mülahizələri ayrı-ayrılıqda araşdırılmış, onların mütəfəkkir tərəfləri işıqlandırılmışdır. Bəşəriyyətin, insan cəmiyyətinin humanist dəyərlər zəminində inkişafına yönəlmiş fikirlər bədii-estetik kontekstdən dəyərləndirilmişdir.

10. Tədqiqat prosesində dövrün poeziyasında daha geniş istifadə olunan janrlar və onların işlənmə özəllikləri qeyd edilmişdir. Araşdırdığımız dövrün ədəbiyyatında qəzəl və məsnəvinin ən işlək janrlar olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Təhlilə cəlb etdiyimiz nümunələrə əsasən XV yüzillik Azərbaycan ədəbiyyatının janr cəhətdən də zəngin olduğu, çoxəsrlik poeziyamızın sonrakı yüzilliklərdəki forma, məzmun və janr istiqamətlərinin dəqiqləşməsində əhəmiyyətli və həlledici rol oynadığı müəyyən edilmişdir.

11. Araşdırmada XV əsr poeziyasının dil və üslub nöqtəyi-nəzərindən tədqiqinə ayrıca yer verilmişdir. Öz poetik ifadə tərzilə seçilən sənətkarların XV əsr şeirinin inkişafındakı rolu müəyyən edilmiş və ümumi cəhətlərə diqqət yetirilmişdir. Tədqiqat prosesində şairlərin hər birinin yaradıcılığında özünü daha çox biruzə verən üslubi xüsusiyyətlər vurğulanmış, dil və ifadə nöqtəyi-nəzərindən müəyyən edilən özünəməxsusluqlara toxunulmuşdur. Azərbaycan anadilli şeirinin inkişafında XV yüzillik şairlərimizin danılmaz rolu gətirilən faktlar və nümunələrlə

əsaslandırılmışdır.

12. Tədqiqat zamanı bədii vasitələrin dövr ədəbiyyatındakı işlənmə tezliyi və özəllikləri araşdırılmış, dövrün sənətkarlarının bir çoxunun saray mühitində qurulan şeir məclislərində iştirak və inkişafının onların əsərlərinin sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə müsbət təsiri vurğulanmışdır. Şeir məclislərində şairlərin rəqabət apararaq daha maraqlı poetik obrazlar yaratmağa çalışmaları, bu zaman ən müxtəlif bədii ifadə və təsvir vasitələrinə müraciət etmələri də araşdırmada öz dolğun əksini tapmışdır.

Aparılan tədqiqatlardan bu qənaətə gəlirik ki, XV yüzillik poeziyamızın da daxil olduğu orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı özünün ideya-bədii xüsusiyyətləri, enişli, yoxuşlu inkişafı, əks etdirdiyi ictimai, tarixi, fəlsəfi, didaktik və həyati məzmunu ilə orta çağ Şərq ədəbiyyatının ayrılmaz bir hissəsidir. Şərq ədəbiyyatını Azərbaycan şairlərinin zəngin və çoxşaxəli yaradıcılığı ilə tanış olmadan tədqiq etmək natamam araşdırma sayılmalıdır və qeyri-dolğun nəticələrə gətirib çıxara bilər.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Abbasov, İ.Ə. Din təhlükədir, yoxsa cəmiyyət təhlükədədir? / İ.Ə.Abbasov. – Bakı: Zərdabi LTD, – 2013. – 744 s.
2. Ağayev, F.İ. Nemətullah Kişvərinin həyat və yaradıcılığının öyrənilməsi tarixindən // – Bakı: Azərbaycan-Avropa ədəbi-mədəni əlaqələr mərkəzi, Kontekst toplusu, – 1998. – №3, – s. 69-74.
3. Araslı, H.M. Füzulinin sələflərindən Kişvəri // – Bakı: Ədəbiyyat məcməsi, – 1946. c. II. – s.305-308
4. Araslı, H.M. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli / H.M.Araslı. – Bakı: Uşaqgəncnəşr, – 1958. – 310 s.
5. Araslı, H.M. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri / H.M.Araslı. – Bakı: Gənclik, – 1998, – 732 s.
6. Azadə, R.C. Mənəvi dünənimiz bu günün işığında. R.C.Azadə. – Bakı: Elm, – 2011. – 596 s.
7. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: [6 cilddə] / red. T.H.Kərimli. – Bakı: Elm, – c. 3, – 2009. – 736 s.
8. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: [10 cilddə] / red. İ.Ə.Həbibbəyli. – Bakı: Elm, – c. 3, – 2020. – 1092 s.
9. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası: [20 cilddə] / Red. hey. sədri M.Ə.İbrahimov. – Bakı: Elm, – c. 3, – 1984. – 543 s.
10. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası: [20 cilddə] / Red. hey. sədri M.Ə.İbrahimov. – Bakı: Elm, – c. 7, – 1986. – 484 s.
11. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası: [10 cilddə] / Red. hey. sədri C.B.Quliyev. – Bakı: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş Redaksiyası, – c. 10, – 1987. – 608 s.
12. Babayeva, G.A. Həbib: həyatı və sənəti / G.A.Babayeva. – Bakı: Elm və təhsil, – 2018. – 95 s.
13. Bayramlı, Z.N. Füzuli...və... / – Bakı: Elm və Təhsil, – 2018. – 328 s.

14. Bayramova L. Nemətullah Kişvərinin farsca “Divan”ının ideya-tematik və bədii-üslubi xüsusiyyətləri. / L. Bayramova. Filologiya [üzrə] fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, – Bakı: – 2021. –28, [1] s.
15. Cəfərov, N.Q. Azərbaycanşünaslığın əsasları / N.Q. Cəfərov. – Bakı: Pedaqogika, – 2005. – 256 s.
16. Cümşüdlü, R.A. Füzulinin ərəbcə poetik irsi / R.A.Cümşüdlü. – Bakı: R.M.Kompani-1, – 2012. – 240 s.
17. Dadaşzadə, A.M.A. XVIII əsr Azərbaycan lirikası / A.M.A. Dadaşzadə. – Bakı: Elm, – 1980. – 228 s.
18. Dadaşzadə, M.A.M. Böyük hümanist şair // – Bakı: İmadəddin Nəsimi: məqalələr məcmuəsi, Elm, –1973. – 224 s.
19. Eyvazova, R.H. Kişvəri “Divan”ının dili / R.H.Eyvazova. – Bakı: Elm, – 2005. – 370 s.
20. Əliyeva, S.E. Klassik Azərb. ədəbiyyatında lirik növ – təxmis // – Bakı: Dil və ədəbiyyat, – 2010. № 3(74), – s. 167-172.
21. Əlizadə, L. M . Mücirəddin Beyləqaninin lirikası / L.M.Əlizadə. – Bakı: Elm, – 2001. – 124 s.
22. Əzizova, F.Ə. İmadəddin Nəsimi – tədqiqlər, məqalələr, məruzələr / – F.Ə.Əzizova. – Bakı: Elm, – 2019. – 404 s.
23. Fazil, F.Ş. İkinci Divan / Ş.Fazil. – Bakı: Elnur-P, – 2005. – 1268 s.
24. Feyzullayeva, V. M. Füzulinin ömür yolu / V.M.Feyzullayeva. – Bakı: Nurlan, – 2005. – 284 s.
25. Fərzəliyev, F.Ş. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə / F.Ş. Fərzəliyev. – Bakı: Elm, – 1983. –152 s.
26. Göyüşov, N.C. Füzuli: düşüncə və ruhun poetikası / N.C.Göyüşov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2012.– 455 s.
27. Hacıyev, T.İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi (təşəkkül dövrü) / T.İ.Hacıyev. – Bakı: ADU nəşriyyatı, – 1976. –152 s.
28. Hacıyeva, K.H. Bədr Şirvani / K.H.Hacıyeva. – Bakı: Ağrıdağ, – 2007. – 160 s.

29. Hacıyeva, K.H. Bədr Şirvani lirik qəzəllər şairi kimi // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2012. №3, – s.579-584.
30. Hacıyeva, K.H. “Cinas”, “təlmih” və “istifhəm”in Bədr Şirvani və Həqiqinin divanlarında işlənməsi // Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri mövzusunda XIII Respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: Elm və təhsil, – 24 may, – 2013. –s.199-205.
31. Hacıyeva, K.H. Orta əsr Azərbaycan poeziyası və Şərq ədəbi-bədii mühiti (XV əsr ədəbiyyatı əsasında) // – Bakı: Ədəbiyyat məcmuəsi, –2014. – c.25, – s.52-60.
32. Hacıyeva, K.H. Kişvəri şeirinin cazibəsi // – Bakı: Dil və ədəbiyyat, – 2014. №1(89), – s.173-177.
33. Hacıyeva, K.H. XV əsr Azərbaycan poeziyasında təsəvvüf ənənələri (Cahanşah Həqiqi və Qasım Ənvarın farsca əsərləri əsasında) // Şərq xalqları ədəbiyyatı: ənənə və müasirlik mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: Elm, – 10-11 oktyabr, – 2014.– s.175-179.
34. Hacıyeva, K.H. Əfsəhəddin Hidayət qəzəllərinin ideya-bədii xüsusiyyətləri // Prof. R. Azadəyə həsr olunmuş II Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: Elm, 15-16 dekabr, – 2014. – s. 188-193.
35. Hacıyeva, K.H. XV əsr şairi Hidayətullah bəyin divanı haqqında //– Bakı: Filologiya məsələləri, – 2015. №1, – s. 434-439.
36. Hacıyeva, K.H. Cahanşah Həqiqinin fars dilində yazdığı şeirlərin mövzu xüsusiyyətləri // – Bakı: Dil və ədəbiyyat, – 2015 , №2(94), – s.191-194.
37. Hacıyeva, K.H. Kişvəri poeziyasının Füzuli şeirinə təsiri haqqında // Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri VI Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: BSU Mütərcim, – 5-7 may, – 2015. – s.421-423.
38. Hacıyeva, K.H. XV əsr Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi hadisələrin bədii inikası // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, – 2015. №1, – s. 31-36.
39. Hacıyeva, K.H. Qasım Ənvarın təsəvvüfi şeirləri // – Bakı: Sivilizasiya, –2015. № 9, – s.42-46.
40. Hacıyeva, K.H. Xəlili yaradıcılığında ictimai mövzuların hürufi dünyagörüşü ilə

bağlılığı // – Naxçıvan: Axtarışlar, – 2016. – c. 1, № 6, – s. 68-75.

41. Hacıyeva, K.H. XV əsr Azərbaycan şairi Bədr Şirvaninin poeziyasında klassik Şərq musiqisi // Türksöylü xalqların musiqi mədəniyyətinin tədqiqi problemləri XV Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları, – Bakı: ADMİU-nun mətbəəsi, – 2 may, – 2016. – s. 100-104.
42. Hacıyeva, K.H. Həbibî poeziyasında hürüfilik motivləri // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2016. – №7, – s. 376-381.
43. Hacıyeva, K.H. Anadilli şeir tariximizdə Həbibî poeziyasının yeri // Ulu Öndər Heydər Əliyev irsində multikultural və tolerant dəyərlər Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: BSU Mütərcim, – 3-5 may, – 2016, – s. 335-336.
44. Hacıyeva, K.H. XV əsr Azərbaycan şairi Xəlilinin əsərlərinə yazılan nəzirələr haqqında // – Bakı: Ədəbiyyat məcmuəsi, – 2017. – c. 31, – s.113-120.
45. Hacıyeva, K.H. Hamidi şeirlərinin ideya xüsusiyyətləri // – Bakı: Dil və ədəbiyyat, – 2017. № 1(101), – s.291-293.
46. Hacıyeva, K.H. XV əsr Azərbaycan şairi Bədr Şirvani Əfzələddin Xaqani haqqında // – Bakı: Ədəbiyyat məcmuəsi, – 2017. – c. 30, – s. 57-65.
47. Hacıyeva, K.H. “Çar dər çar” XV əsr şairlərinin əsərlərində // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2017. № 2, – s. 284-292.
48. Hacıyeva, K.H. Bədr Şirvaninin farsca divanındakı Azərbaycan (türk) sözləri və ana dilində yazdığı şeirlər haqqında // Ağamusa Axundov və Azərbaycan filologiyası Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: Elm, – 24-25 aprel, – 2017. – s. 213-216.
49. Hacıyeva, K.H. Füzulinin sələfi Əmir Hidayət // – Bakı: Elmi əsərlər, – 2017. № 3 (31), – s. 8-12.
50. Hacıyeva, K.H. Nəvai irsinin Kişvəri yaradıcılığına təsiri // Alisher Navoiy ijodiy merosining umumbashariyat ma’naviy-ma’rifiy taraqqiyotidagi o’rni mavzusidagi II an’anaviy Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari, – Toshkent: O’zbekiston, – 6-7 fevral, – 2018. – s. 198-201.
51. Hacıyeva, K.H. Nəsimi şeirinin XV əsr Azərbaycan ədəbiyyatına təsiri // Ey Nəsimi, cahanı tutdu sözün. II Beynəlxalq elmi konfransının materialları, –

- Bakı: Elm, – 8-11 dekabr, – 2019, – s. 245-250.
52. Hacıyeva, K.H. Hamidinin türkcə və farsca şeirlərində işlənmiş əsas mövzular haqqında // Uluslararası Şehriyar dil ve edebiyat sempozyumu bildiriler kitabı, – Erzurum: Atayayınları, – 23-24 Eylül, – 2021. – s. 165-171.
53. Hacıyeva K.H. Füzuli və XV əsr Azərbaycan şeiri // IX халықаралық түркология конгреси Түркі мәдениеті мен өркениетінің сабақтастығы материалдардың жинағы, – Түркістан: Ахмет Ясауи университеті. – 20-22 Қазан. –2021, – s. 657-665.
54. Hacıyeva, K.H. Cahanşah Həqiqi məsnəvilərinin yaranmasında Mövlana yaradıcılığının rolu // – Türkiyə: Akademik Tarih ve Düşünce dergisi (Uluslararası hakemli elektronuk dergi), – 2021. – c. 8, №3, Ek, – s.112-123.
55. Hacıyeva K.H. Şirvanşah I Xəlilullahın anası Bikə Xatuna həsr olunmuş mədhiyyə haqqında // AMEA Z.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu “Dəyişən dünyada qadın: Şərq və Qərb baxışı” beynəlxalq elmi konfransı. Tezislər, – Bakı: Elm. – 6-7 mart. – 2023. – s. 49.
56. Həbibbəyli, İ.Ə. Azərbaycan ədəbiyyatı: dövrləşdirmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri / İ.Ə.Həbibbəyli. – Bakı: Elm, – 2019. – 452 s.
57. Həmidov, İ.Y. Azərbaycan ədəbiyyatı klassikləri ərəb ədəbiyyatşünaslığında / İ.Y.Həmidov. Bakı: Elm, – 2007. – 212 s.
58. Hikmət, İ.R. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi / İ.R.Hikmət. – Bakı: Azərnəşr, – 1928. – 290 s.
59. Hikmət xəzinəsi / tərt. ed. Ə.Səfərli, X.Yusifov – Bakı: Maarif, – 1992. – 556 s.
60. Hüseyni, M.Ə. Kişvərinin türkcə əsərləri // Ədəbiyyat qəzeti. – 2009. 12 oktyabr, – s. 3
61. Həqiqi, C.Y. Şeirlər / C.Y.Həqiqi.(Ön sözün müəllifi: L.T.Hüseynzadə) – İrəvan: Hayastan, – 1966. – 103 s.
62. Kərimov, P.Ə. XVII əsr anadilli Azərbaycan lirikası / P.Ə.Kərimov. – Bakı: Nurlan, – 2011. – 354s.
63. Kişvəri, N. Əsərləri / N.Kişvəri. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2004. – 176 s.
64. Kişvəri, N. Türk divanı / N.Kişvəri. – Bakı: Nurlan, – 2010. – 104 s.

65. Qəhrəmanlı, N.Ə. Milli ədəbiyyat tarixçiliyi: Genezis, inkişaf, dövrləşdirmə problemləri / N.Ə.Qəhrəmanlı. – Bakı: Qartal, – 1997. – 116 s.
66. Qəhrəmanov, C.V. Kişvərinin bir əlyazma divanı haqqında // – Bakı: Elm, Əlyazmalar xəzinəsində, – 1976. – c. 4, – s. 46-52.
67. Qəmbərli, M.Q. Elmi axtarışlar, araşdırmalar, təhlillər / M.Q. Qəmbərli. – Bakı: Elm və təhsil, – 2018. – 375 s.
68. Qızılbaşlar tarixi: (Tərcümə və şərhlər M.Ə.Məhəmmədinindir) redaktor V.Qardaşlı – Bakı: Azərbaycan, –1993. – 48 s.
69. Quluzadə, M.Y. Böyük ideallar şairi Nəsimi / M.Y.Quluzadə. – Bakı: Gənclik, – 1973. – 138 s.
70. Məhəmmədi, M.Ə. Saib Təbrizi və farsdilli poeziyada “hind üslubu” / M.Ə.Məhəmmədi. – Bakı: Elm, – 1994. – 187 s.
71. Mətləbi, A.B. Farsdilli poeziyada Azərbaycan üslubu / A.B.Mətləbi. –Tehran: Müəllif, – 2013. – 180 s.
72. Mirzəyev, A.B. Cahan şah Həqiqi “Divan”ının dünya kitabxanalarındakı əlyazma nüsxələri haqqında // A.B.Mirzəyev. Azərbaycan əlyazmaları dünya kitabxanalarında I Beynəlxalq elmi-nəzəri konfransın materialları, – Bakı: AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, – 18 noyabr. – 2016. – s. 31-33.
73. Mirzəyeva, X.A. Cahan şah Həqiqinin tuyuqları // X.A.Mirzəyeva. Filologiya məsələləri, №8. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2012. – s.338-343
74. Musabəyli, A.Ş. Türkiyədə yaranan Azərbaycan ədəbiyyatı və Xəlilinin “Firqətnamə”si / A.Ş.Musabəyli. – Bakı: Nurlan, – 2010. – 382 s.
75. Nemətova, M.S. Şirvanın XIV-XVI əsrlər tarixinin öyrənilməsinə dair / M.S.Nemətova. – Bakı: Elm. – 1959, – 142 s.
76. Nəvai, Ə.S. “Mizanül-övzan” / Ə.S.Nəvai. (Ön sözün müəllifi: Hacıyev T.İ.) Cığataycadan çevirən, qeydlər və şərhlərin müəllifi: T.A. Quliyev, – Bakı: Nurlan, – 2006. – 150 s.
77. Nəvvab, M.M. Təzkireyi-Nəvvab / M.M.Nəvvab. (Ön sözün müəllifi Ə.D.Bağirov) – Bakı: Azərbaycan, – 1998. –560 s.
78. Paşalı, A. Əfsəhəddin Hidayət və “Divan”ı / A.Paşalı. – Bakı: Nurlan, –2011. –

448 s.

79. Rəhimov, Ə.H. Şirvanşahlar sarayı kompleksinə daxil olan bəzi memarlıq abidələrinin tikilmə və Bakının paytaxt olma tarixi haqqında // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, – 1971. № 1.
80. Rəhimov, Ə.H. Bədr Şirvaninin Qəbələyə həsr etdiyi şeirlər // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, – 1973. № 2.
81. Rəhimov, Ə.H. Bakıda Şirvanşahların saray şəhərciyindəki türbədə dəfn olunanlar haqqında // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, – 1975. № 1, – s. 49-57
82. Rəhimov, Ə.H. Bədr Şirvaninin «Mirat üs - Səfa» ya naməlum nəzirəsi və Xaqani haqqında bəzi qeydlər // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, – 1976. № 3.
83. Rəhimov, Ə.H. Bədr Şirvaninin Dərbəndin hakimi Əmir İsfəndiyar və qələdarı Əmir İftixara həsr etdiyi qəsidələr haqqında // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, – 1978. № 1.
84. Rəhimov, Ə.H. Bir daha Xaqaninin anadan olduğu yer haqqında // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, – 1980. № 3.
85. Rəhimov, Ə.H. Bədr Şirvani // – Bakı: Kitablər aləmində, – 1981, № 1.
86. Rəhimov, Ə.H. Bədr Şirvaninin yazdığı maddeyi-tarixlər (birinci məqalə) // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, – 1983. № 1.
87. Rəhimov, Ə.H. Bədr Şirvaninin yazdığı maddeyi-tarixlər (ikinci məqalə) // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, – 1983. № 2.
88. Rəhimov, Ə.H. Bədr Şirvani (XV əsr ədəbi irsimizdən) // – Bakı: Azərbaycan, – 1985. № 10, – s.178-181.
89. Rüstəmov, A.C. Nəsimi şeirində insan gözəllik və məhəbbət vəhdətidir // –

Bakı: İmadəddin Nəsimi (məqalələr məcmuəsi), – 1973. s. 157- 165.

90. Rüstəmov, A.C. Fələki Şirvani / A.C.Rüstəmov. – Bakı: Elm, – 1987. – 78 s.
91. Rüstəmov, A.C. Seçilmiş əsərləri: [2 cildə] / A.C.Rüstəmov. – Bakı: Elm, – c. 2, – 2014, – 660 s.
92. Rüstəm, A.C. Nizami Gəncəvi: “Divan”dan bir gülçin / A.C.Rüstəm. – Bakı: Qismət, – 2000. – 128s.
93. Sasani, Ç.S. Orta əsrlər Azərbaycan poeziyasında naturalist ədəbi-fəlsəfi fikir / Ç.S.Sasani. – Bakı: Elm, – 2007, – 432s.
94. Səfərli, Ə.Q. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. / Ə.Q.Səfərli, X.H.Yusifli, – Bakı: Ozan, – 2008, – 632 s.
95. Şirvani, S. S. Seçilmiş əsərləri: [3 cildə] / S.S.Şirvani. – Bakı: Avrasiya Press, – c. 3, – 2005. – 288 s.
96. Şıxıyeva, S.M. Nəsiminin lirikası: irfani mündəricə və poetik zinətlər: Nəsimi-650 / S.M.Şıxıyeva. – Bakı: Elm və təhsil, – 2019. – 230 s.
97. Tərbiyə, M.S. Danışməndani-Azərbaycan / M.S.Tərbiyə. Tərcümə edən: İ.Q.Şəms, Q.K.Herisçi, – Bakı: Azər nəşr, – 1987. – 464 s.

Türk dilində

98. Akpınar, A.Y. Azeri edebiyatı araştırmaları / A.Y.Akpınar. – İstanbul: Dergah yayınları, – 1994. – 512 s.
99. Akün. Ö.F. Divan edebiyatı / Ö.F.Akün. – İstanbul: İSAM yayınları, –2015. – 184 s.
100. Avçin, M. Tacizade Cafer Çelebi'nin Heves-name'sinde İstanbul Tasvirleri // – İstanbul: Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, – c. 8, Sayı: 39 Ağustos, – 2015 s. 45-57
101. Bayram, Ö. Anadolu sahasında Azerbaycanlı şairler // – Bakü: Journals of Qafqaz University, – 2005. sayı 15, – s. 83-92.
102. Beysanoğlu, Ş. Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları / Ş.Beysanoğlu. –İstanbul: Diyarbakır Tanıtma Derneği Neşriyatı, – c. 1, N.6, – 1959. – 383 s.
103. Çelebi, K.A. Keşf ez-Zunun / K.A.Çelebi. – İstanbul: Kilisli Muallim Rifat-

- Şerefettin Yalıtıkaya tabı, –c.1,– 1941. – 591 s.
104. Dilçin, C. Fuzuli'nin şiiri üzerine incelemeler / C.Dilçin. – İstanbul: Kabalcı, – 2007. – 383 s.
105. Ergün, S.N. Bektaşî edebiyatı antolojisi / S.N.Ergün. – İstanbul: Maarif, – c.1,2,3, – 1955-1956
106. İnalçık, H.S. Has-bağçede 'ayş u tarab / H.S.İnalçık. – İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, – 2016. – 512 s.
107. Hacıyeva, K.H. Karakoyunlu Cihanşah Hakiki'nin Farsça Divanı üzerine // I. Uluslararası Türk Kültürü Araştırmaları Sempozyumu bildirileri, – Nevşehir: Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Yayınları No:11, –12-13 Kasım, – 2014, – 2015. – s.14-18.
108. Hacıyeva, K.H. Halili şiirlerinin diğer klasik Türk şairlerinin yaratıcılığına etkisi // Uluslararası Türk Dünyası eğitim bilimleri ve sosyal bilimler kongresi bildirileri, – Ankara: Türk eğitim-sen genel merkezi yayınları. – 1-4 Aralık, – 2016, – s.289-296;
109. Hacıyeva, K.H. 15. yüzyılda Osmanlı topraklarına göç etmiş Azerbaycan şairleri / Göç, mültecilik ve insanlık konulu Kartepe Zirvesi / The Kartepe Summit “Migration, Refugees and Humanity”, Abstract, – Kocaeli: – 26-28 october, – 2018. – s.138.
110. Karahan, A.Z. Eski Türk edebiyatı incelemeleri / A.Z.Karahan. –İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, – 1980. – 331 s.
111. Kavaklıyazı, A. 15.yüzyılın şairlerinden Diyarbakırlı Halili'nin şiirleri // – Konya: Selcuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, – 2015. – sayı 34, – s.1-88.
112. Kazan, Ş. Hamidî-zade Celîlî ve Gazelleri // – İstanbul: Türk dilleri, Türk edebiyatı ve Türk tarihi Üzere Uluslararası Türk Araştırmaları Dergisi, – 2007. – c.2/4, – s.467-494.
113. Kısakürek, N.F. Abdülhak Hamit ve Dolayısıyla // – Zonguldak: Kara Elmas dergisi, – 1937. – sayı 1, – s.1.
114. Köksal, M.F. Sana benzer güzel olmaz – Divan Şiirinde Nazire / M.F.Köksal. – İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, – 2018. – 190 s.

115. Köprülü, M.F. Habibi hayatı ve eserleri / M.F.Köprülü. – İstanbul: Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası, – 1932. – c. 8, – s. 86-133.
116. Köprülü, M.F. Türk Edebiyatı Tarihi / M.F.Köprülü. – Ankara: Akçağ, – 2011. – 446 s.
117. Kutlar, F. S. Klasik Türk edebiyatında çâr-ender-çâr ve Kara Fazlı'nın kasidesi / – Ankara: Türkbilig, – 2009. sayı 17 – s. 92-115
118. Kuzucular, Ş. Halîlî Hayatı ve Şiirlerinden Örnekler (Azerbaycan 15.yy): [Elektron resurs] / Edebiyat ve sanat akademisi. – 29 Temmuz, Çarşamba, – 2015. URL: <http://www.edebiyatvesanatakademisi.com>
119. Macit, M. Karakoyunlu Cihanşah Hakiki'nin Türkçe şiirleri / M.Macit. – Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, – 2012. –155 s.
120. Nazıf, S. Fuzuli – Meşhur şairin hayatı ve eserleri hakkında bazı bilgiler ve incelemeler / S.Nazıf. – İstanbul: Büyüyenay yayınları, – 2014. – 245.
121. Okuyucu, C. Divan Edebiyatı Estetiği / C.Okuyucu. – İstanbul: Kapı yayınları, – 2010. – 260 s.
122. Özkan, Ö. Türk İslam Edebiyatında türler // Türk İslam Edebiyatı. –Erzurum: Atatürk Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi (ATA-AÖF) yayınları, – 2013. – Ünite 6, – 31 s.
123. Pala, İ. Akademik Divan Şiiri Araştırmaları / İ.Pala. – İstanbul: Kapı yayınları, – 2012. 430 s.
124. Rıhtım, M. Azerbaycan Tarihi İçin Kaynak Bir Eser: Şecaatname ve XVI asırda Bakü // – Bakü: Journal of Qafqaz University, – 2007. sayı 20, – s. 34-42.
125. Sami, Ş. Kâmus'ul Alam / – İstanbul: Mihran Matbaası, – c. 5, –1314(1896). – s. 380.
126. Şentürk, A.A. Eski Türk Edebiyatı Tarihi / A.A.Şentürk, A. A.Kartal, – İstanbul: Dergah yayınları, – 2004. – s. 536.
127. Şihıyeva, S.M. Orta çağ doğu şiirinde harf ve sayı mistisizmi (kaynaklar ve aşamalar) // 38. İCANAS Bildiriler, – Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, – 2008. – c. 3, – s. 1505-1534.
128. Tarlan, A.M. Eski mecmualar arasında // – İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat

Fakültesi Türk dili ve edebiyatı dergisi, – 1946. –с.1, sayı 2, – s.122-137.

129. Tavukçu, O.K. Ayrılığın Terennümü: Eski Türk Edebiyatında Fıraknameler // – İstanbul: Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, – 2007. – с. 5, sayı 10, – s.197-220.
130. Ünver, İ. Hamidi'nin Türkçe Şiirleri // – Ankara: Türkoloji Dergisi, – с. 6, sayı 1, – 1974. – s. 197-233.

Rus dilində

131. Абдуллаев, А.А. Проблемы жанра и стиля в персидско-таджикской лирике в первой половине XI века: автореферат докторской диссертации. – Душанбе, – 1983. – 42 с.
132. Ашурбейли, С.Б. Государство Ширваншахов / С.Б.Ашурбейли. –Баку: ЭЛМ, –1983. – 344 с.
133. Бакиханов, А.К. Гюлистан-и Ирам / А.К.Бакиханов. – Баку: ЭЛМ, – 1991. – 304 с.
134. Бертельс, Е.Э. Суфизм и суфийская литература / Е.Э.Бертельс. –Москва: Наука, – 1965. – 527 с.
135. Гаджиева, К.Г. Сравнительно-историческое изучение азербайджанской литературы XV века в контексте исследования классической восточной поэзии // – Симферополь: Ученые записки Таврического Национального Университета им. В. И. Вернадского, Филология. Социальные коммуникации, – 2014. – Том 27 [66], №3, – с. 335-344.
136. Гаджиева, К.Г. Хуруфизм в произведениях Азербайджанских поэтов XV века // – Алматы: Хабаршы (Вестник), – 2016. № 4 (58), – с. 106-112.
137. Гаджиева, К.Г. Коранические мотивы и тасаввуф в поэзии Джаханшаха Хагиги // Материалы Международной научно-практической конференции «Опыт Исламоведческих Исследований в Контексте Возрождения и Развития Отечественной Богословской Школы», – Казань: издательский дом «МедДок», – 20-22 ноября, – 2020. – с. 108-113.
138. Гамидов, И.Я. Ибн Кутайба Динавари / И.Я.Гамидов. – Баку: ЭЛМ, – 1998.

– 144 с.

139. Гейдаров, М.Х. Ремесленное производство в городах Азербайджана в XVII веке / М.Х.Гейдаров. – Баку: Академия наук Азербайджанской ССР Институт Истории, – 1967. – 200 с.
140. Джидди, Г.А. Средневековый город Шемаха (IX-XVII века) / Г.А. Джидди. –Баку: Элм, – 1981. – 174 с.
141. Ибрагимов, Т.И. Дворец Ширваншахов / Т.И.Ибрагимов. – Баку: Издательский Дом «Şərq-Qərb» – 2013. –56 с.
142. Казиев, С.М. Первые итоги археологических разведок на городище Кабала // – Баку: Материальная культура Азербайджана, – 1965. т. VI, – 323 с.
143. Кулизаде, З.А. Из истории Азербайджанской философии VII-XVI вв. / З.А.Кулизаде. – Баку: Азернешр, – 1992. – 237с.
144. Кулизаде, З.А. Хуруфизм и его представители в Азербайджане / З.А.Кулизаде. – Баку: Элм, – 1970. – 265 с.
145. Кязимов, М.Д. Из истории суфийской мысли.(переводы) / М.Д. Кязимов. – Баку: Элм, – 2001. – 184 с.
146. Левиатов, В.Н. Памятники Азербайджанской культуры (Бакинский Дворец Ширваншахов) / В.Н.Левиатов. – Баку: Изд-во АзФАН, – 1944. – 52 с.
147. Лерхе, И.Я. Путешествие // – Санкт Петербург: Новые ежемесячны сочинения, к пользе и увеселению служащих, Академия Наук, – 1790. – 131 с.
148. Литература Востока в средние века: (учебник для студентов университетов) / ред.: Н. И. Конрад, И. С. Брагинский, Л. Д. Позднеева. - Москва: Издательство Московского университета, –Ч.1. – 1970. – 472 с.
149. Сысоев, В.М. Краткий очерк истории Азербайджана (северного) / В.М.Сысоев. – Баку: НАРКОМПРОС А.С.С.Р. Азербайджанский Археологический Комитет, – 1925. – 145 с.
150. Хунджи, Ф.Р. Тарихи-аламара-йи амини / Ф.Р.Хунджи. Пер. с англ. Т.А.Минорской. Под редакцией и с предисловием З.М.Буниятова и О.А.Эфендиева – Баку: – 1987. – 145с.
151. Эрнст, К.Р. Суфизм / К.Р.Эрнст. Пер. с. Английского А. Горькавого. –

Москва: «ФАИР-ПРЕСС», – 2002. – 310 с.

152. Эфендиев, О.А. Образование Азербайджанского государства Сефевидов в начале XVI века / О.А.Эфендиев. – Баку: Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, – 1961, – 208 с.
153. Ширвани, Б.С. Диван. / Б.С.Ширвани. – Москва: «Наука», – 1985. – 754 с.

İngilis dilində

154. Browne, E.G. A history of Persian literature under Tatar domination (A.D. 1265-1502) / E.G. Browne.– Cambridge: At the University Press, – 1920. – 586 p.
155. Hajiyeva, K.H. Historical motifs in 15th century Azerbaijani literature // – Hradec Králové: MAGNANIMITAS Assn., AD ALTA: Journal of Interdisciplinary Research, – 2023. Volume 13, Issue 2, Special Issue XXXV, – p. 130-134.
156. Minorsky, V. Jihan-Shah Qara-Qoyunlu and his poetry (Turkmenica, 9) /– London: Bulletin of the School of Oriental and African Studies University of London, – 1954. Vol.16, No. 2, – pp. 271-297.
157. Minorsky, V. The Qara-Qoyunlu and the Qutb-shāhs (Turkmenica, 10) /– London: Bulletin of the School of Oriental and African Studies University of London, – 1955. Vol. 17, No. 1, – pp. 50–73.
158. Ouseley, S.G. Biographical notices of Persian poets: with critical and explanatory remarks / S.G.Ouseley. – London: Oriental Translation Fund, – 1846. 374 p.
159. Rieu, C.P. Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum / C.P.Rieu. – London: Longmans, – 1888. – 344 p.

Fars dilində

160. انوار، ش. ق. کلیات / ش.ق. انوار. با تصحیح ومقابله ومقدمه سعید نفیسی، – تهران: ناصر خسرو – 1333
161. دوانی، ج.م. عرضی سپاه اوزون حسن / ج.ا. دوانی – تهران: دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، خرداد، –1335.ش. – ص.22-31

162. سجادی، س. ض. مبانى عرفان و تصوف / س. ض. سجادی. – تهران: سپیده احرار، –1372. – ص. 207
163. سمرقندی، د.ا. تذکره الشعرا / د.ا. سمرقندی. – تهران: اساطیر هلند - لیدن: مطبعة بریل، – 1382 ش. – ص 424–
164. قزوینی ، ش.خ. کلیات: اشعار ترکی و فارسی/ ش.خ. قزوینی. تصحیح و تحشیه فیروز رفاهی . علمدارى، – تهران: ساوالان ایکیدلری، – 1400، – 413 ص
165. Haghghi, M. Dj. Divan of poems (Farsi-Turki) / M.Dj. Haghghi. – Tehran: University Central Library Manuscript First Print, – 2006. – 316p.
166. Эрдакани, Р.А. Размышления об иранской революции / – Тебриз: Издание Тебризского Университета (на персидском): журнал филологии и социологии Тебризского университета. – сентябрь, –1982. – с.30-36.

Özbək dilində

167. Навоий, А.С. Оккююнли мухлислар девони: табдил ва факсимил матн / А.С. Навоий. – Тошкент: «DONISHMAND ZIYOSI», – 2021. – 412 б.
168. Хажиева, К.Х. Фузулий ва XV аср Озарбайжон адабиёти //– Tashkent: International Journal Of Word Art, – 2018. № 2, – s. 30-36.
169. Эркинов, А.С. Навоийни англаш сари / А.С.Эркинов. – Анкара: Акчағ, – 2021, – 467 б.

Əlyazmalar

170. جلال الدين محمد دوانى.لوامع الاشراف فى مكارم الاخلاق، ورق –115 // ƏYI, B-838 / 4185.
171. Cənnabi. Tarixi-Cənnabi // SSRI Elmlər Akademiyasının Şərqşünaslıq İnstitutu, Əlyazmalar Şöbəsi, inv. №D-173, vərəq – 960 A.
172. Həsən bəy Rumlu “Əhsən ət-təvarix”, Saltıkov Şedrin adına DKK f. №287, vərəq – 214.
173. Mirzə Camal. Tarixi – Bozorqan // AMEA Respublika əlyazmalar fondundakı əlyazma M. 293, vərəq – 55b-56a.
174. Təqiəddin Kaşi. Xülasətül – əşar və zübdətül-əfkar // Saltıkov-Şedrin adına Sankt-Peterburq Dövlət Kütləvi Kitabxanasındakı əlyazma, – Dorn № 321, vərəq –104 a.